

BATI BASINININ ODAĞINDA KUZEY AFRİKALI BİR ŞEYH: ŞEYH AHMED ŞERİF SENUSİ

Nagehan ELEMANA*

Özet

Şeyh Ahmed Senusi'nin Senusiyye Tarikatı'nın başına geçtiği andan itibaren Avrupa devletleri tarafından yakından izlendiği gerek bu devletlerin gerekse Osmanlı Devleti'nin istihbarat kayıtlarından anlaşılmaktadır. Zira Şeyh Ahmed Senusi, Allah yolunda ölmeyi ve İslam düşmanlarına karşı birlik olmayı öğütleyen bir önder olarak onlar için tehlike arz etmekteydi. Şeyh Ahmed Senusi'nin yalnızca devletlerin gizli istihbaratları tarafından değil, basın aracılığı ile kamuoyu tarafından da ilgiyle takip edildiği görülmektedir. Özellikle Türkiye'de bulunduğu dönemde sıklıkla haber konusu edilmiştir. Bu çalışmada Amerika, İngiltere, Avustralya, İskoçya, Yeni Zelanda gibi basın organları İngilizce dilinde yayın yapan ülkelerin gazetelerinde Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili çeşitli konularda çıkan haberler irdelenerek, haberlerin doğru olup olmadığı, hangi amaçla yapıldığı ve bu haberlerle kamuoyunda herhangi bir algı yönetimi yapıp yapılmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Ahmed Senusi, Basın, Batı, islamofobi.

A NORTH AFRICAN SHEIKH AT THE FOCUS OF THE WESTERN PRESS: SHEIKH AHMAD SHARIF SENUSSİ

Abstract

It is understood from records of European states and the Ottoman Empire's intelligence records that Sheikh Ahmad Senussi was closely watched by European states from the moment he was elected head of the Senusiyya sect. For Sheikh Ahmad Senussi was a danger to them as a leader who advised to die on the path of Allah and unity against

---

* Araştırma Görevlisi, Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
nagehanyilmaz@mersin.edu.tr

the enemies of Islam. Sheikh Ahmad Senussi is seen not only by the secret intelligence of the states, but also by the public through the press. Especially in the period that he is found in Turkey he often has been the subject of news. In this study, English newspapers published in countries such as America, England, Australia, Scotland, New Zealand, including news about Sheikh Ahmed Senusi will be discussed. As a result, it will be tried to determine whether these news are true, what purpose it is made for, and whether there is any perception management in the public with these news.

Key Word: Sheikh Ahmad Senussi, Western press, Islamophobia.

Giriş

Kuzey Afrika merkezli Senusiyye¹ tarikatının lideri olan Şeyh Ahmed Senusi, Tarikatın kurucusu olan Seyyid Muhammed b. Ali es-Senusi'nin torunudur. 1873 yılında tarikatın merkezi olan Cağbub'da dünyaya geldi ve 1902 yılında tarikatın başına geçti. Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinde emperyal devletlerin (Fransa, İngiltere, İtalya) istilaları karşısında cihad ülküsünü ön plana çıkaran Şeyh Ahmed Senusi (1873-1933), İslam birliği fikrini de taşımaktaydı. Emperyalizme karşı cihad ve ittihad-ı İslam fikirlerini İslam coğrafyasında yaymak üzere Enver Paşa tarafından Osmanlı Padişahı V. Mehmed Reşad adına bir davet almıştı. Önce İstanbul'a daha sonra da çeşitli İslam memleketlerine gidecekti. Fakat olaylar planlandığı gibi gerçekleşmedi. Şeyh Ahmed Senusi İstanbul'a gelmeden Sultan Mehmed Reşad vefat etmiş ve tahta VI. Mehmed Vahdeddin geçmişti. 30 Ağustos 1918'de İstanbul'a ulaşan Şeyh Ahmed Senusi 31 Ağustos 1918'de düzenlenen bir merasimle Sultan Vahdeddin'e kılıç kuşattı. Sultan Vahdeddin'in izin vermemesi üzerine, İslam coğrafyalarını dolaşarak cihad ve İslam birliği fikirlerini yayma projesi akim kaldı. Bir müddet İstanbul'da kalan Şeyh Ahmed Senusi İstanbul'un işgali sonrasında Bursa'ya nakledildi. İki yıl kadar Bursa'da ikamete mecbur kalan Şeyh Ahmed Senusi Millî Mücadele'ye dahil olmaya karar verdi.

---

¹ Senusiyye Tarikatı, 19. Yüzyılın ilk yarısında Muhammed b. Ali es-Senusi tarafından Mekke'de kurulmuştur. Küçük yaşlarından itibaren İslam dünyasındaki ayrışmaları ortadan kaldırmak için kafa yoran Muhammed b. Ali es-Senusi, İslam dinini hurafe ve batıl inançlardan kurtararak ilk saflığına döndürmek istemiştir. Çok sayıda tarikat olmasının İslam birliğine engel teşkil ettiğini düşünerek dört büyük mezhebin içtihatlarını ve yaklaşık kırk tarikatı tek bir çatı altında toplamaya çalışmıştır. Böylece Senusiyye Tarikatı, yüzlerce zaviye kurarak Kuzey Afrika başta olmak üzere tüm İslam coğrafyasına yayılmıştır (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, 1997: 24-25, 27-29; Kavas, 2009, s. 530).

Kendisinin talebi üzerine TBMM tarafından Ankara'ya davet edildi (Elemana, 2018: s. 100).

Şeyh Ahmed Senusi, kendisine verilen vaizlik göreviyle Anadolu'nun birçok vilayetini gezmiştir. Gittiği yerlerde verdiği vaazlarla halka Millî Mücadele'nin haklılığını anlatmaya çalışmış ve işgalci güçlere karşı cihad çağrısında bulunmuştur. Halkın gözünde oldukça saygın bir din adamı olan Şeyh Ahmed Senusi, böylece Millî Mücadele'nin dini önderlerinden biri olmuştur.

Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'de bulunduğu 1918-1924 yılları arasında hakkında çeşitli haberlerin Türk ve yabancı basında sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Millî Mücadele döneminde Türk basınına bakıldığında, Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili haberlerin daha çok seyahatleri, beyanatları ve tebrik telgraflarından oluştuğu görülmektedir. Genellikle Şeyh Ahmed Senusi'nin bir şehre doğru hareket ettiği, bir şehirden ayrıldığı zaman zaman da gidiş amacı ve programı yer almıştır. Şeyh Ahmed Senusi'nin Millî Mücadele'de kazanılan zaferler dolayısıyla Mustafa Kemal'e ve orduya göndermiş olduğu tebrik telgrafları, özel, dini günler ve bayramlar için göndermiş olduğu telgrafları da gazetelerde yayınlanmıştır. Ayrıca çeşitli konularda Şeyh Ahmed Senusi'nin görüşlerinin sorulduğu röportajları da basında sıklıkla yer almıştır (Elemana, 2019: s. 112).

Bu çalışmada Amerika, İngiltere, Avusturalya, İskoçya, Yeni Zelanda gibi basın organları İngilizce dilinde yayın yapan ülkelerin gazetelerinde Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili çeşitli konularda çıkan haberler irdelenerek, haberlerin doğru olup olmadığı, hangi amaçla yapıldığı ve bu haberlerle kamuoyunda herhangi bir algı yönetimi yapıp yapılmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Batılı Basında Şeyh Ahmed Senusi Hakkında Çıkan Haberler

Kuzey Afrika'da işgal faaliyetlerine girişen İtalyanlar, Trablusgarp'ta Senusiler'in yardımı olmadan ilerleyemeyeceklerini anladıklarından, İtalya gazetelerinde propaganda amaçlı haberler yaptırmışlardır. Bu haberler, Şeyh Senusi'nin 1913 Temmuz'unda İtalyanlarla anlaşığı, Reis-i Ruhani sıfatıyla tanınacağı, İtalya Hükümetinden maaş ve tazminat alacağı yönündedir (*Tasvir-i Efkar*, 22 Temmuz 1329 (4 Ağustos 1913), s. 4). Hemen akabinde de Şeyh Senusi ile görüşüp ikna ederek anlaşma

sağlamaları için casuslar gönderilmiştir. Bu görüşmelerde İtalyanların asıl niyetlerinin işgal değil, ülkeye hükmetme hakkını elde etmek olduğunu ve Senusiler'in inançlarına saygı duyduklarını belirtse de Şeyh Senusi'den olumlu bir yanıt alamamışlardır (Genelkurmay Başkanlığı, 1978: 35-36). Aynı şekilde İngilizler de Mısır'ın batı sınırını güvenceye almak amacıyla Senusilerle dostça geçinmeye ve tarafsız kalmalarını temin etmeye çalışmışlardır (ATASE, *BDH*, 162-713-4). Bu çabalarından sonuç alamayan İngilizler, Müslümanların Senusiler'i tıpkı Ortodokslar gibi algılayarak dışladığı, Senusiler'in cihad çağrısına itibar etmediği ve Şeyh Senusi'nin İngilizlerle anlaştığı şeklindeki iddialarıyla propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir (*The Illustrated London News*, January 22, 1916, p. 113). Ancak Senusiler'in İstanbul'dan ilan edilen cihad çağrısı üzerine harekete geçmesi, İngilizlerin çabalarını da boşa çıkarmıştır.

29 Ağustos 1918 tarihli bir Yeni Zelanda gazetesinde, Şeyh Ahmed Senusi'nin bir Alman denizaltısı ile Trablusgarp'tan ayrıldığı, Viyana'yı ziyaret ettiği ve İstanbul'a doğru ilerlediği bildirilmiştir (*The Colonist*, August 29, 1918, p. 5).

24 Aralık 1919 tarihinde bir Avustralya gazetesinde "Sürgündeki Senusi Şefi: Adanmış bir 'Papa' " başlığıyla uzun bir makaleye yer verildiği görülmektedir. Makalede; Şeyh Ahmed Senusi'nin Osmanlı Padişahına kılıç kuşatmış olduğu ve Pan-İslam Partisi (İttihat Terakki Partisi) için değerli biri olduğu vurgulanmış ancak "Seyid Ahmed artık büyük Senusi olduğunu iddia edemez, çünkü bir yıl önce Kuzey Afrika'dan kaçan" Şeyh Ahmed Senusi, "Libya'daki Senusi şeyhleri tarafından resmen görevden alınmıştı", denmektedir. Şeyh Ahmed Senusi'nin Mısır seferinde uğradığı yenilgi sonrasında saygınlığını yitirdiği, bu nedenle 1918 yazında görevden alındığı ve bunun üzerine İstanbul'a gittiği belirtilmektedir. Daha sonra Şeyh Ahmed Senusi'nin Libya dışındaki otoritesinin ne kadar etkin olduğunun bilinmediğini ancak Kuzey Afrika'daki Müslümanlar üzerinde, Papa'nın Hristiyan dünyası üzerindeki otoritesine eşdeğer bir nüfuza sahip olduğu tahmininde bulunmaktadır. Bu ifadelerden sonra Kuzey Afrika'da İngiltere, İtalya ve Fransa'nın bir an önce Senusiler ile Kuzey Afrika'nın tamamını kontrolleri altında tutacak bir anlaşma yapmalarının gerektiğini, çünkü görevinden alınmış "Seyid Ahmed ile Enver, Nuri, Mustafa Kemal ve diğer Türk milliyetçilerinin yol açacağı entrikalar olabilir" denmektedir (*Morning Bulletin*, December 24, 1919, p. 12). Görüldüğü üzere makalede bir taraftan Şeyh Ahmed Senusi'nin nüfuzunu yitirdiği

söylenirken, diğer taraftan da Papa ile eşdeğer bir nüfuza sahip olduğu belirtilerek, Türk milliyetçileri ile iş birliğine girerek İslam dünyasında bir hareketlenmeye neden olabileceğinden çekinilmektedir. Ayrıca gazetenin Şeyh Ahmed Senusi ile Mustafa Kemal'in ismini birlikte anması -Mustafa Kemal'in İttihat Terakki mensubu olması dolayısıyla olsa bile- ve iş birliği yapmaları ihtimalini vurgulaması isabetli bir öngörü olarak dikkat çekmektedir.

1920 Nisan'ında, doğrudan Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili olmasa da Senusiler ve Ankara Hükümeti ile ilgili bir haberin Amerika basınında geniş yer bulduğu görülmektedir. Haberde İngiliz resmi raporlara göre; Lenin'in İngilizlere karşı İslami bir ayaklanma planladığı ve bunun için Türk milliyetçileri ile Bolşevikler arasında ittifak yapılarak Mısır'daki Senusiler arasında propaganda faaliyetleri yürüttükleri iddia edilmektedir. Senusiler'in ayaklanması ve doğuya doğru ilerlemesiyle İngilizlerin dikkati Mezopotamya'dan Mısır'a kayacak, Bolşevikler de böylece rahatça İran'a girebileceklerdir. Haberde bu propagandanın etkili olduğu ve durumun kritik olduğu belirtilmektedir (*New York Tribune*, June 18, 1920, p. 1; *The Pensacola Journal*, June 18, 1920, p. 1; *The Bennington Evening Banner*, June 19, 1920, p. 2; *The Ogden Standard-Examiner*, June 18, 1920, p. 3; *Grand Forks Herald*, June 18, 1920, p. 10; *Richmond Times-Dispatch*, June 18, 1920, p. 1; *The Arizona Republican*, June 18, 1920, p. 1).

18 Şubat 1921 tarihli bir İskoç gazetesinde, "Anadolu'nun Bağımsızlık Davası" başlığıyla bir haber yayınlanmış ve bazı sansasyonel söylentiler olduğundan bahsedilmiştir. Bu söylentiler "Büyük Millet Meclisi tarafından yayınlanan bağımsızlık bildirgesi, Şehzade Osman Fuad Efendi'nin *naibü's-sultan*² olarak seçilmesi ve Şeyhülislam gibi davranan Şeyh Ahmed Senusi'nin görevden alınması" şeklinde aktarılmıştır. Haberin devamında da "resmi çevreler bu gelişmeleri inkar etse de diğer kesimler, Anadolu yönetiminin son birkaç gün içinde ciddi adımlar attığını ancak kesin detayların bilinmediğini teyit etmektedir" ifadelerine yer verilmiştir (*The Scotsman*, February 18, 1921, p. 3). Bağımsızlık bildirgesi ile ilgili söylentinin detayları

---

² Naibü's-sultanlık müessesesi, 18 Ekim 1912 tarihli Uşi Barış Antlaşması'nda yer alan, "Padişah aynı zamanda Halife olduğundan, Trablusgarp'ta Naibüssultan adıyla bir temsilcisi bulunacak" ifadesine binaen oluşturulmuştur (Uçarol, 2008: s. 503). 21 Haziran 1916 tarihinde de bu görev "İtalya muhârebesinde ve harb-i hâzırada mesbûk olan hizmet ve mücâhedât-ı ber-güzîdesine ve makam-ı celîl-i hilâfet-penâhîlerine derkâr bulunan sadakat ve merbûtiyyet-i râsihiyesine binâen" Şeyh Ahmed Senusi'ye verilmiştir (BOA, *İ. DÜİT*, 16/66).

verilmemiştir. *Naibü's-sultanlık meselesine gelince, zaten bu müessese o tarihlerde aktif işlevi olan bir kurum değildir.* Şehzade Osman Fuad Efendi, bu tarihlerde (1919-1922) yurtdışıdadır ve dönmeye niyeti yoktur (Artuç, 2013: s. 191, 172). Ayrıca TBMM Hükümeti'nin, Osmanlı Devleti'ne ait işlevini yitirmiş olan *naibü's-sultanlık unvanını kaldırmak yerine bir başkasına vermesi pek mantıklı bir ihtimal olarak görünmemektedir. Ancak arşiv kayıtlarında rastlanan bir belge bu söylentilerin Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili kısmını aydınlığa kavuşturacak mahiyettedir. Dahiliye Vekaleti tarafından Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderilen 23 Ocak 1921 (23.1.1337) tarihli belgede, daha önce Elcezire Cephesi Kumandanlığı tarafından Şeyh Ahmed Senusi'nin yazışmalarında "nâib-i halife-i a'zam ünvanını" kullandığı bildirilmiş, bunun üzerine bu unvanı kullanmasının uygun olmayacağını kendisine uygun bir dille bildirilmesi istenmiş, buna karşılık gönderilen cevapta kendisinin bundan sonra "eş-Şeyh Ahmed es-Senusi" imzasını kullanacağını beyan ettiği bildirilmiştir (CA, 01020028-7). Dolayısıyla Şeyh Ahmed Senusi'nin şeyhülislam gibi davrandığı için görevinden azlederek yerine Şehzade Osman Fuad Efendi'nin getirileceği yönündeki söylenti doğruluk arz etmemektedir. Yalnızca Şeyh Ahmed Senusi'nin Osmanlı padişahını/halifesini temsil eden bu unvanı kullanması uygun görülmemiştir.*

18 Şubat 1921 tarihli başka bir İskoç gazetesinde ise diğerinin aksi yönde bir haber olduğu görülmektedir. Haberde Londra Konferansında hem Ankara hem de İstanbul hükümetinin temsil edileceği haber verilmektedir. Ardından Mustafa "Kemal İstanbul hükümetinin temsilciliğini reddediyor ve hükümetin gereksizliğini [*uselessness*] kabul etmediği ve istifa etmediği sürece, Senusi Şeyhini geçici olarak Halifelige getirerek sultanı ortadan kaldırmakla tehdit ediyor." İfadelerine yer vererek Mustafa Kemal'in Şeyh Ahmed Senusi'yi halife yapmak istediği bilgisi kesin ifadelerle paylaşılmaktadır (*Aberdeen Press and Journal*, February 18, 1921, p. 4). İki gazetenin haberleri arasındaki çelişkinin nedeni farklı kaynaklardan besleniyor olmaları olabilir. Ancak *The Scotsman* gazetesinin haber metnini yalnızca söylentiler üzerine kurgulamış olması dolayısıyla, Şeyh Ahmed Senusi hakkında itibarsızlaştırma yoluyla olumsuz bir intiba yaratmak istediği ihtimali de değerlendirilmelidir.

14 Mart 1921 tarihli bir Avustralya gazetesinde yer alan bir habere göre Şeyh Ahmed Senusi Konya'dan, Ankara'ya gelerek Millî Mücadele'ye dahil olan İstanbul

Hükümeti yetkililerine bir telgraf göndermiştir. Şeyh Ahmed Senusi telgrafta; Mustafa Kemal'e katılarak gösterdikleri dini bağlılıktan dolayı kendilerini tebrik etmiştir (*Express and Telegraph*, March 14, 1921, p. 2). Bu haberin içeriği doğrudur. Şeyh Ahmed Senusi 20 Aralık 1920 tarihinde İzzet ve Salih Paşalara İslam'ın kurtuluş yerine “(dârü’-l necdetü’l-İslâmiyye)” sağ salim varmaları ve din uğrunda gayret gösterilmek üzere toplanılan Anadolu’ya katılmalarından dolayı tebriklerini içeren bir telgraf göndermiştir (*Hakimiyet-i Milliye*, 20 Aralık (Kanunuevvel) 1920, s. 2). Ancak bu olayın arka planı farklıdır. Tevfik Paşa Hükümeti’nde Dahiliye Nazırı olan İzzet Paşa ve Bahriye Nazırı olan Salih Paşa beraberlerindeki bir heyetle Bilecik’e giderek Mustafa Kemal ile görüşme talebinde bulunmuşlardır. Bu görüşmeden sonra Mustafa Kemal İstanbul’a dönmelerine izin vermedi ve Ankara’ya götürülmüşlerdir. Fakat Mustafa Kemal, bu kişilerden milli hükümet işlerinde yararlanmak istediği, dolayısıyla haysiyetlerini korumak istediği için, bu kişilerin Ankara Hükümeti’yle görüşmek bahanesiyle İstanbul’dan ayrıldıklarını ve memleketin iyilik ve selameti için Millî Mücadele’ye katıldıklarını ilan etmiştir. Ancak üç aydan fazla Ankara’da kalmalarına karşın, ailelerini görmek istedikleri yönündeki ısrarları ve İstanbul Hükümeti’ndeki görevlerinden feragat edeceklerine dair söz vermeleri üzerine İstanbul’a dönmelerine izin verilmiş, İstanbul’a gider gitmez görevlerinden istifa etmişler fakat birkaç ay sonra yine aynı kabinede farklı bakanlıklarda görev almışlardır (Atatürk, 2011: s. 357-358, 409-410). *Express and Telegraph* gazetesindeki haberin devamında; İstanbul Hükümeti’nin heyetin geri dönmesinin zorla engellenip engellenmediğinden şüphe duyduğu için bu konuda bilgi toplaması için bir özel bir görevli gönderdiği belirtilmektedir. Bu görevli ile ilgili başka bir bilgi olmasa da *Nutuk*’ta İstanbul Hükümeti’nin İzzet Paşa’ya sürekli konuyla bilgi verilmesi yönünde çektiği telgraflar yer almaktadır (Atatürk, 2011: s. 375).

Yine *Express and Telegraph* gazetesinin 8 Nisan 1921 tarihli nüshasında, “Kabile Reisi Sultan İçin Acı Çekiyor” başlığıyla ilginç bilgiler içeren bir haber yayınlanmıştır. Habere göre, Sultanı tüm dini otoritesinden mahrum bırakmak isteyen Kemalistler, Şeyh Ahmed Senusi’ye İslam Halifesi naibliği teklif etmişlerdir. Şeyh Ahmed Senusi bu teklifi kabul etmenin büyük bir günah olacağını söyleyerek reddetmiştir. Haberin devamında Kemalistleri, hacı olmak için Mekke’ye gitmek isteyen Şeyh Ahmed Senusi’yi bir manastıra yerleştirdikleri ve pratikte orada hapsedilmiş olduğu belirtilmiştir. Mustafa

Kemal'in Şeyh Ahmed Senusi'ye halifelik teklif ettiğine dair herhangi bir başka bilgi mevcut değildir. Ancak bu haberin daha önce *The Scotshman* gazetesinin 18 Şubat 1921 tarihli haberiyle örtüşmesi dikkat çekmektedir. Diğer konuya gelince Şeyh Ahmed Senusi'nin o tarihlerde Anadolu'daki seyahatlerine devam etmekte olduğu, herhangi bir şekilde bir manastıra yerleştirilmesi ya da hapsedilmesinin söz konusu olmadığı arşiv belgeleri ve yerel gazetelerdeki haberlerden açıkça görülmektedir (CA, 01020028-12; CA, 01020028-13; *Yenigün*, 16 Mayıs 1921, s. 2; *Yenigün*, 5 Mayıs 1921, s. 2).

Avusturalya, Yeni Zelanda, İngiltere ve Amerika basınına, 1921 Nisan'ında, Milliyetçi kaynaklardan aldıkları bilgiye göre, Ankara yönetiminin Şeyh Ahmed Senusi'yi Mezopotamya tahtına aday gösterdiği yönünde haberler yapmışlardır (*Sun*, April 20, 1921, p. 1; *The Press*, April 21, 1921, p. 7; *The New Zeland Herald*, April 21, 1921, p. 7; *The Herald-Advance*, April 29, 1921, p. 7). *The New York Times* gazetesi bu haberi "Ankara Mezopotamya Yöneticisini Seçti" başlığıyla vermiştir (*The New York Times*, April 20, 1921, p. 12). Haberde TBMM'nin Mezopotamya tahtına Şeyh Ahmed Senusi'yi teklif ettiği belirtildikten sonra, Milliyetçilerin, Mezopotamya'yı mandası altında bulduran İngilizlerin tahta Hicaz Kralının oğlu Prens Faysal'ı (Faysal bin Hüseyin) teklif etmeye hazırlandığı şeklinde beyanatta bulunduğu yazmaktadır.³ Bu konuda kaynaklarda genel bir yanlış anlaşılma olduğu görülmektedir. Çünkü Şeyh Ahmed Senusi Irak tahtına aday değil, aday olarak tayin edilen Osmanlı şehzadesi yerine kendisi bölgeye intikal edene kadar naiblik etmekle görevlendirilmiştir. İngiltere'nin bölge yönetimini ele geçirme çabaları sonucunda bölge halkı isyan hareketlerine girişmiş ve Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuşlardır. Mustafa Kemal de yardım edeceğine dair söz vermiştir. Mecliste alınan bir kararla başında Osmanlı şehzadesinin bulunacağı, Irak ve Musul'u kapsayan bir hükümet kurulması, şehzade bölgeye varana kadar Şeyh Ahmed Senusi'nin "niyabet tarikiyle" yani vekaleten hükümetin başına getirilmesine karar verilmiştir. Dönemin şartları nedeniyle Şeyh Ahmed Senusi bölgeye vaktinde ulaşamamış ve yeterli maddi desteği alamayan Irak geçici hükümeti dağılmıştır (TBMM, *Zabıt Ceridesi*, V, s. 397; TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, III, s. 563). Irak Kralı olarak İngilizlerin adayı Faysal seçilmiştir. Ancak Şeyh

³ Aynı haber Lehçe yayınlanan bir Polonya gazetesinde de yayınlanmıştır (*Dziennik Chicagoski*, 20 Kwietnia (Nisan) 1921, p. 3).

Ahmed Senusi bölgede Ankara hükümeti lehine önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Özetle Şeyh Ahmed Senusi Irak tahtına aday gösterilmemiş, aday naibi olarak görevlendirilmiş ve bu görevi yerine getirmesi de mümkün olamamıştır.

İlerleyen tarihlerde yine Irak ile ilgili bazı haberlerin devam ettiği görülmektedir. *The Scotsman* gazetesi 5 Eylül 1921 tarihli haberin içeriğinde; “Şeyh Senusi ve diğer pek çok kışkırtıcı, Kuzey Mezopotamya cephesinde uzun süre aktif bir şekilde ilgi çekici faaliyetlerde bulundu ki bu faaliyetler Ankara Hükümeti’nin asla tanımadığı faaliyetlerdi”, ifadelerine yer vermiştir. Burada gazetenin “kışkırtıcı” ifadesini kullanmış olmasının, haberde İngiltere lehine bir algı yaratmak isteğiyle bağlantılı olduğu söylenebilir. Şeyh Ahmed Senusi’nin bölgedeki faaliyetlerinin Ankara Hükümeti’nin tanımadığı faaliyetler olduğunu iddia etmesi de gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü zaten Şeyh Ahmed Senusi’yi bölgede faaliyetlerde bulunması için özel bir görevle gönderen Ankara hükümetidir. O dönem Şeyh Ahmed Senusi’nin Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal ile sürekli iletişim halinde oldukları, Şeyh Ahmed Senusi’nin bölgeyle ilgili raporları Ankara’ya iletildiği bilinmektedir (CA, 01003701-54; CA, 01003701-55; CA, 01020045; CA, 01020045-2). *The Illustrated London News* gazetesi ise 1 Ekim 1921 tarihli sayısında, Kral Faysal’ın 23 Ağustos 1921’de Bağdat’ta tahta çıkış seremonisinin detaylarını verdikten sonra, 20 Eylül’de Kemalist Türklerin eski Senusi Şeyhini kral yapmak için Kuzey Irak’ta Kral Faysal’a karşı ayaklanmalar düzenlediklerinin rapor edildiği bilgisini de paylaşmıştır.

The New York Times gazetesi 29 Ocak 1922 tarihli sayısında, Şeyh Ahmed Senusi’nin büyük boy bir fotoğrafıyla birlikte “Büyük Şeyh” başlıklı bir yazı yayınlamıştır. Yazıda önce Senusiye Tarikatı ve Trablusgarp’taki durumu hakkında bilgi verildikten sonra Şeyh Ahmed Senusi’den bahsedilmiştir. Buna göre; Osmanlı sultanlarının yükümlülüklerinden biri Hz. Osman’ın kılıcını kuşanmalarıdır. Prestijinin azaldığını düşünen Osmanlı sultanı VI. Mehmed Vahdeddin, kılıç kuşanma merasimi Şeyh Ahmed Senusi eliyle gerçekleşirse itibarının artacağını düşünmüştür. Bunun üzerine Şeyh Ahmed Senusi davet edilmiş ve savaş (Birinci Dünya Savaşı) devam etmesine rağmen İstanbul’a gelerek padişaha kılıcını kuşatmıştır. Müttefik devletler Şeyhin memleketine dönmesine izin vermemişlerdir ve Şeyh Anadolu’da sürgün hayatı yaşamaktadır (*The New York Times*, January 29, 1922, p. 83). Burada verilen bazı bilgiler

doğru değildir. Şeyh Ahmed Senusi'yi İstanbul'a davet eden VI. Mehmed Vahdeddin değildir. Şeyh Ahmed Senusi'yi İstanbul'a halife/padişah V. Mehmed Reşad adına Enver Paşa davet etmiştir. Davet ediliş amacı ise İttihad-ı İslam siyaseti çerçevesinde İslam coğrafyalarını dolaşarak halkı emperyalist devletlere karşı Osmanlı halifesi etrafında İslam birliğini sağlamak için cihada davet etmektir (Ertürk, 2016: s. 130, 199, 205-207, 218, 252). Bu yazının yayınlanmasının maksadı tam olarak anlaşılammıştır. Çünkü yazıda yeni bir haber verilmemektedir. Belki de zaman zaman haberlerde adı zikredilen bu şahıs hakkında bilgi sahibi olmayan okuyucuları aydınlatmak amacı güdülmüş olabilir.

9 Haziran 1922 tarihli *Western Daily Press* gazetesinde yayınlanan bir haberde; Şeyh Ahmed Senusi'nin Kürt ve Araplardan oluşan gönüllü bir ordu oluşturulmasını önerdiği bilgisi verilerek, Şeyhin Mezopotamya tahtı için Kral Faysal'a meydan okuma niyetinde olduğunun söylendiği belirtilmiştir. Hemen akabinde bu bilgiyle ilgili yorum yapılmış ve "Kemalist Hükümetin desteklediği bir fanatik tarafından yönetilen böylesi düzensiz bir oluşum, Irak sınırında muhtemel sorunlara yol açabilir" ifadelerine yer verilmiştir. Şeyh Ahmed Senusi'nin gerçekten bu yönde bir önerisi olup olmadığına dair bir bilgi yoktur. Ancak bölgede Kürt ve Arap unsurlardan oluşan bir kuvvet oluşturulması bu haberin tarihinden çok daha önce hayata geçirilmiştir. Faysal'ın İngilizler tarafından Irak tahtına getirilmesi Ankara Hükümeti'nin Irak'tan vazgeçmesine neden olmamış bilakis Misak-ı Milli sınırlarında bulunan bölgeyi geri kazanmak için Revandiz bölgesine 1922 yılı mart ayında başında Özdemir Bey'in bulunduğu bir kuvvet gönderilmiş, İngilizlerle bir anlaşmazlığa düşmemek için Türkiye'nin Musul harekatıyla ilgisi olmadığı izlenimini verilmek istenmiştir. Bu nedenle de Özdemir Bey'in yapacağı görevi şahsi bir teşebbüs gibi idare etmesi emri verilmiştir (Erdaş, 2015: s. 685-686). Yine aynı amaçla maiyetindeki subayların Türk ordusundan olmaması istenmiş Özdemir Bey de buna binaen teşkilatını mahalli kuvvetlerden ve özellikle aşiretlerden yaralanarak oluşturmuştur (Türkmen, 2001: s. 58-59). Bölgenin etnik yapısı düşünülürse bu kuvvetlerin çoğunlukla Arap ve Kürt unsurlardan oluştuğunu tahmin etmek zor değildir. Muhtemelen Türkiye'nin Musul harekâtında dahli olmadığı yönünde oluşturulmaya çalışılan izlenim başarılı olmuş ve olayla ilgili söylentiler yabancı basına bu şekilde yansımıştır.

New York Times gazetesinde 10 Eylül 1922 tarihinde “Türk Jeanne d’Arc” başlığıyla Halide Edip Adıvar’ın Millî Mücadele’deki rolünü anlatan bir yazı yayınlanmıştır. Yazının sonunda Millî Mücadele’ye yoğun ilginin Afrika’daki bir Müslüman dalgasıyla başladığı ve sonucunda bölgedeki Fransız idaresine bağlı Müslüman liderlerin Ankara Hükümeti’ni tanımak ve acilen bir anlaşma yapmak zorunda kaldığı belirtilmiştir. Devamında da Afrika’da İtalyan işgali altındaki Müslüman ülkelerin alevler içinde olduğu ve Büyük Senusi bölgesinin (Trablusgarp) liderinin (Şeyh Ahmed Senusi) bir mülteci olduğu ve Ankara Hükümetiyle çalıştığı, Yunanlıların ise İngilizler tarafından desteklendiği bilgisi verilmiştir. Burada Senusiler’in ve özellikle Trablusgarp’ın temsilcisi olan Şeyh Ahmed Senusi’nin Millî Mücadele’ye olan desteğinden bahsedildiği görülmektedir. Bu haber *New York Times*’dan alınarak 23 Eylül 1922 tarihinde *The Bismarck Tribune* gazetesinde aynen yayınlanmıştır (*The New York Times*, September 10, 1922, p. 97; *The Bismarck Tribune*, September 23, 1922, p. 4).

20 Ocak 1923 tarihinde İngiliz gazeteleri olan *Sheffield Daily Telegraph* ve *Northern Whig*’de Afganistan elçisi Ahmed Han tarafından Ankara’da Şeyh Ahmed Senusi onuruna bir ziyafet verdiği ve Ankara Hükümeti yetkilileri ile Ankara’da bulunan Hintli ve Mısırlı temsilcilerin de ziyafete katıldığı bildirilmektedir. Haberin detaylarında birer cümle olmak üzere, Ahmed Han, Meclis Başkanı Rauf Bey ve Hint temsilcisi Veli Han’ın ziyafet esnasındaki konuşmalarına yer verilmiştir. Haberde aktarılan bilgiler doğrudur. Çünkü 17 Ocak 1923 tarihinde verilen ziyafetin haberleri Türk basınında da yer almıştır. Ancak Türk basınında katılımcıların konuşmalarına yer verilmemiştir.⁴ Burada haberin bu kadar detaylı paylaşılmasında Şeyh Ahmed Senusi’ye verilen önemin dışında aslında İslam dünyasına birlik mesajı verilen bir toplantı olması etkili olmuştur.

Yine *Northern Whig* gazetesinin 22 Ocak 1923 tarihli sayısında, Şeyh Ahmed Senusi’nin 21 Ocak günü Diyarbakır’a gitmek üzere Ankara’dan ayrıldığı ve Mezopotamya’da propaganda turuna başlayacağı haber verilmektedir. Tarih doğru olmamakla birlikte haber doğrudur. Şeyh Ahmed Senusi, *Yenigün* ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerinin haberlerine göre 19 Ocak 1921 günü Elcezire mıntıkasında seyahat etmek üzere Tarsus yoluyla Diyarbakır’a gitmek üzere hareket etmiştir (*Yenigün*, 21 Ocak

⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Ocak (Kanunusani) 1923, s. 1; *Varlık* gazetesi bu haberi gecikmeli olarak 19 Mart 1923 tarihinde vermiştir.

(Kanunusani) 1923, s. 3; *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Ocak (Kanunusani) 1923, s. 1). 30 Ocak 1923 tarihinde *Western Daily Press* gazetesinde çıkan bir haberin detayında ise “Musul sınırındaki Türk hazırlıkları devam ediyor ve Şeyh Senusi Tarsus’a geldi. (...) Milyonlarca Hintli, Mısırlı ve Afganlılar İngiltere’ye karşı savaşta Türkiye’ye destek vermeye hazırlar” şeklinde bir bilgi paylaşılmıştır. 5 Şubat 1923 tarihli *Western Daily Press* gazetesinde verilen bilgi ise Türk basınında yer alan haberle aynı olarak Senusi’nin Tarsus yoluyla Musul’a gitmek üzere Ankara’dan ayrıldığı şeklindedir. Batılı basın Şeyh Ahmed Senusi’nin bütün seyahatlerinin bilgisi paylaşılmazken neden Musul’a gidiş ile bu kadar ilgilenmiştir? Bu haberlerin içeriğine bakıldığında da yine Şeyh Ahmed Senusi’nin seyahatlerinin detaylarının, Batının odağında olan İslam dünyasını ve dolayısıyla batıyı ilgilendiren kısmına yer verildiği görülmektedir.

3 Mart 1924’te halifeliğin kaldırılması yabancı basında ilginç yankılar uyandırmıştır. Bir İngiliz gazetesi olan *Yorkshire Evening Post*’un 4 Mart 1924 tarihli sayısında uzun uzun hilafetin kaldırılması ve İslam dünyasındaki etkisinin neler olacağı üzerine yorumlar yapıldıktan sonra, Türk olmayan Müslümanların bir halife atayıp atamayacağı yönünde bir sorun olduğu ve en muhtemel adayın kutsal topraklara sahip olan Hicaz Kralı olduğu, onun dışında Afganistan Emiri, Fas Sultanı, Şeyh Ahmed Senusi ve Mısır Kralı’nın da halifelik için iddiada bulunabileceği belirtilmiştir. Ancak *Yenigün* gazetesinin 27 Mart 1924 tarihli haberinde gazete muhabiri, hilafetin kaldırılması kararının Mersin’e ulaşmasının ardından Şeyh Ahmed Senusi’nin Mevlid-i Şerif kıraat ettirerek muhacirlere bir ziyafet verdiğini bildirmektedir. Ayrıca Şeyh Ahmed Senusi’nin, gazete muhabirinin, bazı İzmir gazetelerinde yer alan İzmir’e giderek orada bir hilafet kongresi gerçekleştireceği yönündeki iddiaları sorması üzerine:

“Herkes bilir ki Bursa’dan vatanı kuvvetli bir îmân ile müdâfaaya âzîm eden Kuvâ-yi Milliyye’ye iltihâk için çıktım. Serpilen nifâk ve şikâkın elden geldiği kadar izâlesi için bütün mesâîmi sarf ettim. Bu mühimm ve mahdûd vazîfe ile iştilgal benim için kâfi idi. Cenâb-ı Hakk’a hamd ve senâ ederim ki bu hizmetim de dîn ve vatan selâmetinden başka hiçbir maksad ve ârzûya tâbi’ olmaksızın nihâyet bulmuştur. Benim bundan sonra ale’l-devâm duâdan başka bir vazîfem kalmamıştır. Bu memlekette ikametim ise, sırf Türkiye Reîs-i Cumhûr’u Gazî Paşa Hazretleri’nin bir misâfiri olmaktan ibârettir” (*Yenigün*, 27 Mart 1924, s. 1).

sözleriyle yanıt vererek hilafet ile ilgili bir gayesinin olmadığını beyan etmiştir. Aslında Şeyh Ahmed Senusi'nin saltanatın kaldırılmasından itibaren tüm beyanatları bu yöndedir. Ondan önce de halifeye olan bağlılığını sürekli dile getirmiştir. Ancak buna rağmen emperyalist devletlerin Şeyh Ahmed Senusi'nin nüfuzundan endişe ettikleri için bunu bir ihtimal olarak sürekli göz önünde bulundurdıkları görülmektedir.

Australian Worker gazetesi de halifeliğin kaldırılmasını: “Dünyada yüz milyonlarca insanı ciddi biçimde etkileyecek olan, on beş yüz yıllık tarihin önemli olaylarından biri” olarak değerlendirmiş ve okuyucunun olayın önemini kavrayabilmesi için İtalya Hükümeti tarafından Papalığın kaldırılması ve Papa'nın İtalya'yı terk etmesini istemesi olarak hayal edilebileceği belirtilmiştir. Devamında da Halifenin bazı güçleri Ağa Han ve Şeyh Ahmed Senusi gibi din adamları tarafından paylaşılıyor olsa da onun sözleri hala milyonlar için kanun niteliğindedir, denmektedir (*Australian Worker*, March 12, 1924, p. 13). Burada Şeyh Ahmed Senusi'nin Senusiyye Tarikatının lideri olması hasebiyle sahip olduğu nüfuz kastedilmektedir ancak zaten Şeyh Ahmed Senusi hiçbir zaman hiçbir konuda halifeye muhalif bir tavır içine girmemiştir.

Bundan sonra Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili yabancı basında ulaşılabilen en yakın tarihli haber, *Northern Whig* gazetesinin 5 Kasım 1924 tarihli haberidir. Bu arada Şeyh Ahmed Senusi 1924 Ekim'inin sonunda önce kutsal topraklara oradan da memleketine gitmek üzere Türkiye'den ayrılmıştır (BCA, 2017-03-28 (1) 0051). Gazetenin haberinden anlaşıldığına göre Şeyh Ahmed Senusi Suriye'dedir. Haberin başlığı “Tehlikeli Bir Adam”, alt başlığı ise “Müttefiklere Karşı Entrika Çeviren Arap Liderler” şeklinde verilmiştir. Şeyh Ahmed Senusi'nin Necid⁵ Sultanı İbn Suud ve Arabistan'ın diğer hükümdarlarıyla hilafetin geleceğini tartışmak üzere yola çıktığı bildirilmektedir. Haberin devamında da “eski bir düşman” olarak tanımlanan Şeyh Ahmed Senusi'nin, Suriye'yi ziyaret etmesine Fransız yetkililerce izin verilmesinin şaşırtıcı olduğu, oradaki varlığının huzursuzluklara yol açabileceği yorumu yapılmaktadır. *Belfast News-Letter* gazetesinin haberinden Şeyh Ahmed Senusi'nin 11 Kasım 1924 tarihinde Kudüs'te olduğu anlaşılmaktadır (*Belfast News-Letter*, November 12, 1924, p. 7). Haberde Şeyh Ahmed Senusi'nin buraya Kudüs Büyük Müftüsü'nün konuğu olarak geldiği ve Necid'e

---

⁵ Arap Yarımadası'nın ortasında yer alan bölge. www.britannica.com/place/Najd, erişim tarihi: 21. 11. 2018.

gideceğinin düşünüldüğü belirtilmektedir. *The Scotsman* gazetesinin de “Gizemli Bir Görev” alt başlığıyla verdiği haberde; Şeyh Ahmed Senusi’nin verilen gizli bir görev için Necid’e gitmekte olduğunun düşünüldüğü ve Emir Abdullah (Ürdün Kralı) ile birlikte Mekke’ye bir heyet göndermek için çalıştığı bilgisi verilmektedir.⁶ Yine 13 Kasım tarihli bir başka haberde; yerel basının Şeyh Ahmed Senusi’nin, Ankara Hükümeti’nin temsilcisi olarak Hicaz’a gitmesi gerektiğini öne sürdüğü belirtiliyor (*Lincolnshire Echo*, November 13, 1924, p. 3). Bu haberler emperyalist devletlerin Şeyh Ahmed Senusi’nin İslam dünyası adına birtakım girişimlerde bulunmasından ne kadar çekindiklerini ortaya koymaktadır. Ancak daha önce de belirtildiği üzere Şeyh Ahmed Senusi’nin hilafet ile ilgili herhangi bir gayesi bulunmamakta, yalnızca kutsal toprakları ziyaret ederek ardından memleketine dönme arzusundadır.

Amerikan gazetesi *The Sunday Star*’da 16 Kasım 1924 tarihinde halifelik meselesinin ele alındığı uzun bir yazı yayınlanmıştır. Haberde hilafet için bir diğer aday olarak Şeyh Ahmed Senusi’nin ortaya çıktığı, ancak o kendisini hâlâ Senusiler’in lideri olarak kabul etse de aslında, İtalyanlar tarafından emir unvanı verilen ve resmi olarak İtalyan hakimiyetini kabul eden kuzeni Muhammed İdris Senusi’nin onun yerine geçtiği belirtilmektedir. Devamında da eğer bir kişinin halife olması gerekiyorsa bu iş için İdris Senusi düşünülmelidir ancak halifelik için ön plana çıkarılan ismin İngiltere, Fransa ve İtalya’nın “arkadaşı” olan Muhammed İdris Senusi değil, “müttefiklerin düşmanı” olan Şeyh Ahmed Senusi olduğu görülüyor, denmektedir. İstihbarat raporlarında Şeyh Ahmed Senusi’nin Mustafa Kemal ve İbn Suud’un desteğini de aldığı bilgisinin yer aldığı belirtilen haberde, oldukça öznel ifadelerle yer verildiği ve Şeyh Ahmed Senusi’nin halife olmasından endişe edildiği görülmektedir.

30 Aralık 1924 tarihli *Daily Herald* gazetesinde, Fransız yetkililer tarafından Şeyh Ahmed Senusi’ye Suriye’den ayrılması için 48 saat verildiği bildirilmektedir. Aynı haber 31 Aralık 1924 günü *The Cornishman and Cornish Telegraph* gazetesinde “Fransız Ültimatomu” başlığıyla verilmiştir. Anlaşılan Şeyh Ahmed Senusi Necid’e gitmesi beklenirken tekrar Suriye’ye gelmiştir. Kaynaklarda genel olarak Şeyh Ahmed Senusi’nin Türkiye’den ayrıldıktan sonra Şam’a gittiği, buradan Fransızların baskısı sonucu

---

⁶ (*The Scotsman*, November 13, 1924, p. 8). *Belfast News Letter* gazetesi aynı haberi 18 Kasım 1924 tarihli sayısında vermiştir.

ayrılarak Filistin'e gittiği ve burada da İngilizlerin baskısına maruz kalarak Mekke'ye gittiği bilgisi verilmektedir (Azamat, 2009: s. 529). Ancak yabancı basındaki haberleri takip ettiğimizde Şeyh Ahmed Senusi'nin Suriye'den Filistin'e gittikten sonra tekrar Suriye'ye dönmüş olduğu ve kendisine ultimatoma verildiği görülmektedir. Yani eğer doğruysa önce İngilizlerin baskısıyla Filistin'den ayrılmak zorunda kalmış ve tekrar Suriye'ye dönmüş, daha sonra burada da Fransızların ultimatoma sonucunda Suriye'den ayrılarak Mekke'ye gitmiş olmalıdır.

1925 Şubat ayında Batılı basın *Dailiy Chronicle* gazetesinin özel muhabirinin Cidde'den aktardığı bir haberle çalkalanmıştır. Haber; Necid Sultanı İbn Suud ile Şeyh Ahmed Senusi arasında Mekke'de önemli ve gizemli bir konferans düzenlendiği şeklindedir. Burada konferans kelimesi, Türkçe'deki anlamıyla (bir topluluğa bir konuda bilgi vermek amacıyla yapılan konuşma) değil, İngilizce'deki (görüşme) anlamıyla değerlendirilmelidir. Yani haberde bahsedilen ikili arasında gerçekleşen özel bir görüşme olmalıdır. Haberin detaylarında; İbn Suud'un Arap birliğini sağlama arzusunda olduğu, bu durumun İngiltere, Fransa ve İtalya açısından gittikçe artan bir tehdit oluşturduğu söylenmektedir. *Great Southern Herald* gazetesi haberinde; "Her iki adam da İngiliz, Fransız ve İtalyan egemenliğine karşı çıkıyorlar ve bir süredir tüm kafirlere karşı ortak bir yükseliş fikrini barındırıyorlar" ifadelerini kullanmıştır (February 28, 1925, p. 1). Haber için gazeteler tarafından atılan başlıklar da oldukça ilgi çekicidir. *Telegraph* gazetesi, "Arap Fanatikleri Tehdidi: Kafirler Üzerine Kutsal Savaş" (February 24, 1925, p. 5), *The Brisbane Courier*, "Arap Tutkusu: Mekke'de Gizemli Konferans" (February 25, 1925, p. 19), *Advertiser*, "Mekke'de Kutsal Savaş Komplocuları" (February 25, 1925, p. 12), *Examiner*, "İslam Tehdidi" (February 25, 1925, p. 5), *Age*, "Arap Şeyhlerinin Entrikası" (February 25, 1925, p. 11), *The Manawatu Daily Times*, "Şeyhler Anlaşıyor: Batılı Güçler İçin Bela Geliyor" (February 25, 1925, p. 5), *Maitland Weekly Mercury*, "Araplar Görüşüyor: Yükselen Tehdit" (February 28, 1925, p. 2).

Western Argus gazetesi bahsedilen konferans haberini 10 Mart 1925 tarihinde Senusiler ve Vahabiler ile ilgili detayların olduğu uzun bir yazının içinde yorumlayarak vermiştir. Yazıda konferansın içeriğinin bilinmediği belirtilmekle birlikte birtakım yorumlar yapılmıştır. Belki de konferansın içeriğinde bir şey yoktur ya da muhabirin de iki kabile şefinin mazilerine atıfta bulunarak iddia ettiği gibi Kuzey Afrika ve Güney Asya

barışını tehdit eden kötü niyetli gelişmelere ve hoş olmayan olasılıklara gebedir, denmektedir. Devamında da bu konferans kutsal bir savaş ilanı yani cihat ile sonuçlanabilir, Her ne kadar bu durumların gerçekleşmesi çok mümkün gibi görünmese de Müslüman fanatizminin geçmişte bunu başarmış olması gelecekte bunu yapabilecekleri ihtimalini canlı tutmaktadır, ifadelerine yer verilmiştir. Son olarak, İki şefin bu tutkuları Asya ve Afrika'nın Arap aşiretleri arasında huzursuzluk ve kısmi yükselmelerden başka bir şey yapmasa bile Trablus ve Eritre'de kolonileri olan İtalya; Cezayir, Tunus ve Fas'ta kolonileri olan Fransa; Irak, Sudan ve Mısır'daki varlığıyla diğer sömürge devletleriyle komşu olan İngiltere için bir endişe konusu olacağı, yorumu yapılmıştır.

News isimli bir Avusturalya gazetesinde 28 Ağustos 1925 tarihinde ilginç bir yazı yayınlanmıştır. “Telgraf Haberlerine Yorumlar” başlığıyla verilen ve farklı konuları içeren yazıda, “İbn Suud’un Amacı” alt başlığıyla şu ifadelere yer verilmiştir: “İbn Suud bir kutsal kenti [Mekke] fethetti ve diğerini [Medine] de fethetmek üzeredir. Ancak Ortodoks Müslümanlar buna tahammül etmeyecektir çünkü İbn Suud İslam’ın protestan lideridir. Vahhabiler kutsal yerlere ve resimlere çok az saygı duyuyorlar. İbn Suud’un bu konuyla başı dertte. Uzun zamandır kabul edilebilir bir Mekke Emiri arıyordu ve Şeyh Ahmed Senusi’yi seçti. Ancak yeni Emir, peygamberin eşlerinden birinin türbesine bir ziyaret düzenlediğinde, Vahhabiler tarafından bir sapkın ve çok tanrı inancı olan biri olarak kınandı. Bu kavga yatıştırıldı: İbn Suud, peygamber soyundan gelenlerin Emir olarak tayin edilmesinin önemini kavramıştı, ama daha birçokları vardı. Bununla birlikte, Sultan [İbn Suud kastediliyor] muhtemelen Arabistan'ın fethedilmesi hedefine ulaşmak için Emir'in [Şeyh Ahmed Senusi kastediliyor] birçok isteğine boyun eğecektir.” Daha önce basında geniş yer bulan İbn Suud ve Şeyh Ahmed Senusi arasında gerçekleştiği iddia edilen konferanstan Şeyh Ahmed Senusi’nin Mekke Emiri olması sonucu çıkmış olabilir. Ancak yazıda bahsedildiği gibi Şeyh Ahmed Senusi’nin İbn Suud tarafından Mekke Emiri olarak tayin edildiğine dair başka hiçbir kaynakta bilgiye rastlanmamıştır.⁷ Daha önce Şeyh Ahmed Senusi ve İbn Suud arasında gerçekleşen ve içeriği belli olmayan bir

---

⁷ (Uzunçarşılı, 1984; Armstrong, 2007). Ayrıca Claudia Anna Gazzini tarafından yapılan tez çalışmasında da 1925 Nisan’ında Şeyh Ahmed Senusi’yi Mekke’de ziyaret eden Java’lı hacıların ifadelerine dayanarak, Şeyh Ahmed Senusi’nin hiçbir zaman Mekke Emiri olarak tayin edilmediği belirtilmektedir. (Gazzini, 2004: s. 94-95).

görüşmeyi birçok gazete merakla ön plana çıkarırken, görüşmenin sonucunda ortaya çıkmış olması muhtemel böyle bir durumun da basına yansımaları beklenirdi.

Nottingham Evening Post gazetesinde 26 Mayıs 1928 tarihinde yayımlanan bir haberde, Mekke’de tüm Müslüman ülkelerden temsilcilerin de bulunduğu büyük bir toplantı gerçekleştiği bildirilmiştir. Toplantıya Hindistan, Java, Suriye, Yemen, Cezayir, Tunus, Mısır ve Güney Afrika’dan emirlerin katıldığı ifade edildikten sonra, “katılan daha önemli şahsiyetler arasında” Şeyh Ahmed Senusi, Mısır’dan Ahmed Paşa ve birkaç isim daha zikredilmiştir. Bazı kaynaklarda Şeyh Ahmed Senusi Mekke’ye gittikten sonra İbn Suud tarafından ilgiyle karşılandığı⁸ bilgisi yer alırken bazı kaynaklar da İbn Suud’un Şeyh Ahmed Senusi’nin varlığından rahatsız olduğu ve bu nedenle Asir’e gittiği belirtilmektedir (Azamat, 2009: s. 529; Özköse, 2000: s. 78). Ancak son haberlere bakılırsa İbn Suud’un bu tarihlere kadar İbn Suud’un Şeyh Ahmed Senusi’nin Mekke’de bulunmasından herhangi bir rahatsızlığı yoktur.

Şeyh Ahmed Senusi hakkında yabancı basında yer alan son haber ise 14 Mart 1933 tarihli ölüm haberidir. *The Northern Whig and Belfast Post* gazetesinde “Büyük Senusi Öldü” başlığıyla ve *Western Daily Press* gazetesinde “Sahranın Lordu Öldü” başlığıyla rastlanan haberde; 1915 Kasım’ında Mısır’ı işgal eden ünlü dini grubun lideri ve Büyük Senusi olarak biline Ahmed Şerif Senusi’nin Mekke’de öldüğü bildirildi, denilmektedir. Enteresan olan ise bu haberin Türk basınına da aynen bu şekilde yansımış olmasıdır (*Vakit*, 14 Mart 1933, s. 2). İngilizler için Mısır önemli olduğu için o dönem Şeyh Ahmed Senusi sürekli Mısır’ı işgaliyle anılmıştır. Ancak Türkiye’de gerek Osmanlı gerek Millî Mücadele dönemlerinde oldukça önemli bir şahsiyet olan Şeyh Ahmed Senusi hakkında başka hiçbir bilgi verilmeden, yabancı basında yer aldığı şekliyle Mısır’ı işgal eden kişi olarak tanımlanması oldukça şaşırtıcıdır.

Sonuç

---

⁸Gazzini, 2004: s. 92; http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=6887&ctgr_id=0, erişim tarihi: 23. 11. 2018.

Batılı devletler Şeyh Ahmed Senusi'yi emperyal emellerine engel teşkil eden bir unsur olarak görmüş ve bu nedenle yakın markaja almışlardır. Dolayısıyla Batı basını da Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili istihbaratları haberlerine yansıtmıştır. Ancak bu haberlerin bilgi vermekten çok bir İslamofobi ekseninde geliştiği, komplo teorileri üretilen yoruma dayalı haberlerin paylaşıldığı görülmektedir. Şeyh Ahmed Senusi şeyhülislamlık, halifelik ya da bir bölgenin yöneticiliği gibi makamlara karşı herhangi bir hırs veya arzu beslememesine ve bunu sürekli dile getirmesine rağmen, Şeyh Ahmed Senusi'yi destekleyen kitlelerin çokluğu batılı devletleri rahatsız etmiştir. İslam birliği fikrinin hayat bulması onları sürekli tedirgin etmiş ve buna yönelik geniş çaplı konferanslar, İslam devletleri arasındaki anlaşmalar yapıldığına dair öngörülerde bulunarak kendilerine bir korku imparatorluğu yaratmışlar ve basında yer alan haberlerle bunu halka da yansıtmışlardır.

Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili basında yer alan haberleri genel olarak değerlendirmek gerekirse; yerel basında daha somut bilgilere yer verilirken yabancı basında ağırlıklı olarak İslam dünyasında birlik ihtimali mesajını veren yahut batıya karşı tehdit unsuru teşkil eden haberlerin paylaşıldığı ve bu haberlerin daha çok yorum içerikli olduğu görülmektedir.

Kaynakça **Arşiv Belgeleri**

ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi), *BDH*, 162-713-4.

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 2017-03-28 (1) 0051.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ. DUIT*, 16/66.

CA (Cumhurbaşkanlığı Arşivi), 01003701-54.

CA, 01003701-55.

CA, 01020028-7.

CA, 01020028-12.

CA, 01020028-13.

CA, 01020045.

CA, 01020045-2.

TBMM, *Zabıt Ceridesi*, V, 15 Kasım (Teşrinisani) 1920.

TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, III, 22 Temmuz 1922.

Gazeteler

Advertiser, February 25, 1925.

Age, February 25, 1925.

Australian Worker, March 12, 1924.

Belfast News-Letter, November 12, 1924.

Belfast News Letter, November 18, 1924.

Dziennik Chicagoski, Kwietnia (Nisan) 20, 1921.
Examiner, February 25, 1925.
Expres and Telegraph, April 8, 1921.
Grand Forks Herald, June 18, 1920.
Great Southern Herald, February 28, 1925.
Hakimiyet-i Milliye, 20 Aralık (Kanunuevvel) 1920.
Hakimiyet-i Milliye, 18 Ocak (Kanunusani) 1923.
Hakimiyet-i Milliye, 21 Ocak (Kanunusani) 1923.
Lincolnshire Echo, November 13, 1924.
Maitland Weekly Mercury, February 28, 1925.
Morning Bulletin, December 24, 1919.
New York Tribune, June 18, 1920.
News, August 28, 1925.
Northern Whig, January 20, 1923.
Northern Whig, January 22, 1923.
Northern Whig, November 5, 1924.
Nottingham Evening Post, May 26, 1928.
Richmond Times-Dispatch, June 18, 1920.
Sheffield Daily Telegraph, January 20, 1923.
Sun, April 20, 1921.
Tasvir-i Efkâr, 22 Temmuz 1329 (4 Ağustos 1913).
Telegraph, February 24, 1925.
The Arizona Republican, June 18, 1920.
The Bennington Evening Banner, June 19, 1920.
The Bismarck Tribune, September 23, 1922.
The Brisbane Courier, February 25, 1925.
The Colonist, August 29, 1918.
The Cornishman and Cornish Telegraph, December 31, 1924.
The Herald-Advance, April 29, 1921.
The Illustrated London News, October 1, 1921.
The Illustrated London News, January 22, 1916.
The Manawatu Daily Times, February 25, 1925.
The New York Times, April 20, 1921.
The New York Times, January 29, 1922.
The New York Times, September 10, 1922.
The New Zeland Herald, April 21, 1921.
The Northern Whig and Belfast Post, March 14, 1933.
The Ogden Standard-Examiner, June 18, 1920.
The Pensacola Jornal, June 18, 1920.
The Press, April 21, 1921.
The Scotsman, February 18, 1921.
The Scotsman, September 5, 1921.
The Scotsman, November 13, 1924.
The Sunday Star, November 16, 1924.
Vakit, 14 Mart 1933.
Varlık, 19 Mart 1923.
Western Argus, March 10, 1925.

Western Daily Press, Jun 9, 1922.
Western Daily Press, January 30, 1923.
Western Daily Press, February 5, 1923.
Western Daily Press, March 14, 1933.
Yenigün, 5 Mayıs 1921.
Yenigün, 16 Mayıs 1921.
Yenigün, 21 Ocak (Kanunusani) 1923.
Yenigün, 27 Mart 1924.
Yorkshire Evening Post, March 4, 1924.

Tetkik Eserler

Armstrong, H. C. *Arabistan Kralı'nın Yaşam Öyküsü: Abdülaziz bin Suud*, Çev. Gülsüm Aldemir, İstanbul: Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
Artuç, N. *İttihatçı Senusi İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.
Atatürk, K. *Nutuk 1919-1927*, Sad. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011.
Azamat, N. Senusi, Ahmed Şerif. *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, C. 36, s. 527-529.
Elemana, N. Türk Basınında Şeyh Ahmed Senusi (1918-1924), *Turkish Studies-History*, Ankara 2018, C. 13, S. 24, s. 97-118.
Erdaş, S. Milli Mücadele'de Elcezire Cephesi ve Şeyh Sünusi'nin Bölgedeki Faaliyetleri. *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu Bildiriler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 671-691.
Ertürk, H. *İki Devrin Perde Arkası*, Röp. Samih Nafiz Tansu, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.
Gazzini, C. A. *Jihad in Exile: Ahmad al-Sharif al-Sanusi 1918-1933*, Princeton University Unpublished Master's Thesis, Princeton 2004.
Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi VI: Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı (1914-1918)*, Ankara 1978.
Kavas, A. Senusi, Muhammed b. Ali. *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, C. 36, s. 529-531.
Özköse, K. *Senusi Hareketi ve Tesirleri*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.
Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. *Senusiler ve Onüçüncü Asrın En Büyük İslam Mütefekkiri Seyyid Muhammed Es-Senusi Abdülhamid ve Seyyid Muhammed el-Mehdi ve Asr-ı Hamidide Alem-i İslam ve Senusiler*, Sad. Dursun Gürlek, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997.
Türkmen, Z. Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2001, S. 49, s. 49-79.
Uçarol, R. *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2008.
Uzunçarşılı, İ. H. *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*. TTK Yayınları, Ankara 1984.

Elektronik Ortam

http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=6887&ctgr_id=0, erişim tarihi: 23. 11. 2018.

www.britannica.com/place/Najd, erişim tarihi: 21. 11. 2018.

XVII. VE XX. YÜZYILLAR ARASINDA ISPARTA ŞEHRİNDE VAKIF KURUMU

Evren GÖKÇE*

Özet

Osmanlı medeniyetinin temel unsurları arasında sayılan vakıflar, resmi hizmetlerin günümüzdeki kadar gelişmiş olmadığı geçmişte, toplumsal hayat açısından önemli bir boşluk doldurmaktaydılar. Vakıf müessesesi aynı zamanda Osmanlı şehir tarihçiliği açısından önemli bir araştırma sahasıdır. Vakıfların kuruluş belgeleri olan vakfiyeler üzerinde yapılan incelemeler, Osmanlı şehirlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik yapıları hakkında önemli bilgilerin elde edilmesine katkı yapmaktadır. Bu çalışmada, XVII. yüzyılın başları ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Vakfiye Defterleri'ne kaydedilmiş vakfiyeler ve Isparta Şer'iyye Sicilleri'ndeki diğer belgeler vasıtasıyla tespit edilen 39 vakıf örneği, çeşitli kategoriler kapsamında değerlendirilmiştir.

26

Anahtar Kelimeler: Vakfiye, Şer'îye Sicilleri, Vakıf, Isparta

BETWEEN THE XVII-XX TH CENTURY THE CHARİTY FOUNDATION AT THE ISPARTA CITY

ABSTRACT

The charity foundations that one of the basic elements of Ottoman civilization was filling important lacks for the social life at the past when official aids were not sufficient inasmuch as today's conditions. In addition to this point, charity foundations are important for the history of Ottoman urban studies. The studies about the Vakfiyes (The Registration documents of the founding contract of these foundations) will contribute deriving important information to social, cultural and economic structures of Ottoman cities. At this study 39 charity foundation pattern established between XVII-XX centuries

---

* Tarih Doktoru. evren1839@hotmail.com

that derived from the Vakfiye Defterleri (the Registers of The Deed of Trust of The Charity Foundations) and Sharia Court Registers, was analyzed with different categories.

Key Words: Founding Contract of The Charity Foundations, Shariya Court Registers, The Charity Foundation, Isparta

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlar, hanedan üyeleri, devlet adamları ve varlık sahipleri gibi seçkinlerle, toplumu oluşturan diğer sınıflara mensup kişiler tarafından yüzyıllar boyunca hayır faaliyetleri gerçekleştirilmiş, bu doğrultuda sayısız vakıf vücuda getirilmiştir. Böylece, devletin yerine getirmek zorunda olduğu kamu hizmetlerine destek verilmiş, Osmanlı medeniyet ve kültürünün şekillenmesine önemli katkılar sağlanmıştır. Aynı zamanda, hayır faaliyetlerinin kurumsal kimliğe büründüğü vakıflar sayesinde halkın temel ihtiyaçlarının daha iyi karşılanabilmesi için ekonomik, sosyal ve kültürel nitelikli eserler tesis edilerek imparatorluğun dört bir tarafında yaşaya insan topluluklarının hizmetine sunulmuştur.⁹

Hititlerden Büyük İskender'e, Perslerden Roma ve Bizans'a birçok medeniyete ev sahipliği yapan Isparta, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçuklular önderliğinde Anadolu'ya giren Türkmen topluluklarının yerleşimine sahne olmuştur. Anadolu'da ilk merkezî Türk devletinin temellerini atan Selçukluların zayıflamasıyla, Isparta'nın bulunduğu Psidia bölgesinde Hamidoğulları egemenliği başlamıştır. Eski şehirleri imar etmekle kalmayıp, yeni yerleşim merkezleri kurarak buralarda çok sayıda eser meydana getiren beylik yöneticileri, bu eserlerin bakımları, masraflarının karşılanması ve diğer ihtiyaçları için vakıflar tesis etmişlerdir. Bu vakıfların bazıları zamanla işlevlerini yitirmekle birlikte, Osmanlı yönetiminin başlamasından sonra faaliyetlerini sürdürenler de bulunmaktadır.¹⁰

---

⁹ Vakıfların şehirler açısından taşıdıkları önem ve fonksiyonları hakkında Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000

¹⁰ Zeki Arıkan, *XV-XVI.Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998,133; Sait Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, 325

Hamidoğulları döneminde, Eğirdir ve Yalvaç gibi şehirlere nazaran daha geriplanda kalan Isparta, sancak merkezi sıfatını Osmanlı yönetimine katılmasından sonra kazanmıştır. Beylik toprakları, II. Murad tarafından kesin olarak Osmanlı sınırlarına dahil edilince Hamid Sancağı ismini almış ve merkez kaza Isparta olmuştur.¹¹ Şehirde Osmanlı hakimiyetiyle birlikte vakıf müessesesi önceki dönemlerde görülmeyen bir canlılık kazanmıştır. Nitekim XVI. yüzyıla ait M.1501 tarihli bir vakıf defterine göre, bu tarihte Isparta'da 18 civarında vakıf olup, gelirleri 13 yapı için tahsis edilmişti.¹² XVI. yüzyıldan sonra şehirdeki vakıfların sayısı artış göstermiş, cumhuriyetin ilan edildiği XX. yüzyıla kadar vakıflar bünyesinde gerçekleştirilen faaliyetler aralıksız sürdürülmüştür.

Bu incelemede, belirli sayıdaki örnek üzerinden XVII-XX. yüzyıllar arasında Isparta'nın gelişiminde önemli bir rol oynayan vakıf kurumu mercek altına alınmıştır. İncelemenin temeli Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen verilere dayanmaktadır.¹³ Bu kapsamda başta Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi bünyesindeki Vakfiye Defterleri olmak üzere, Hurûfât Defterleri ve Isparta Şer'iyye Sicilleri vasıtasıyla 39 vakıf örneği tespit edilerek analize tabi tutulmuştur.¹⁴

Osmanlı dönemi boyunca kurulan Isparta vakıflarının incelemedeki sayıdan fazla olduğu, vurgulanması gereken önemli bir husustur. Örneğin arşiv belgelerinde su kaynakları açısından zengin bir potansiyele sahip olan Isparta'da içme suları ve çeşmelere ait çok sayıda vakfın mevcudiyetiyle karşılaşılmaktadır.¹⁵ Bunların yanı sıra belgelerde

¹¹ Feridun M. Emecen "Isparta", *DİA-19*, İstanbul, 1999,196; Behset Karaca, *1501'de Hamit Sancağı Vakıfları*, Burdur İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Burdur, 2014, 62

¹² Bu tarihte şehirdeki vakıf yapıları arasında özellikle zaviyeler ön plana çıkmaktaydı. Karaca, 85, 87.

¹³ İkincil kaynaklardan tespit edilen bazı Isparta vakıfları bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Özellikle Ün Halkevi Mecmuası'nda çeşitli araştırmacılarca incelenmiş olanları bu kapsamdadır. Bu hususta bir örnek için Neşet Çağatay, "Muhittinoğlu Mehmet Muallimhanesi Vakfı", *Ün Isparta Halkevi Mecmuası-13*, 145-146-147, Isparta, 1946, 2008-2009

¹⁴ Bazı vakıflara her iki arşiv kaynağında birden rastlandığını, bazılarının ise sadece Şer'iyye Sicilleri'nden tespit edilebildiğini vurgulamak gerekir. Vakıfların çeşitli açılardan incelemeye tabi tutulduğu çalışmalara dair önemli bir örnek Sak'a aittir. Sak tarafından XVII-XIX. yüzyılları (M.1650-1800) kapsayan 64 adet Konya Şer'iyye Sicili'nden derlenen 70 adet vakfiye ışığında, Konya'daki vakıf müessesesi mercek altına alınmıştır. İzzet Sak, *Şer'iyeye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri, 1600-1800*, Kömen Yayınları, Konya, 2005, 179 vd.

¹⁵ Bahsedilen vakıflar arasında Bereketzâde suyu vakfı, İskender Mahallesi Ali Efendi çeşmesi vakfı, Şa'ban Çelebi ve Hristos çeşmeleri vakfı, Hu Dede akar çeşmeleri vakfı, Evran Mahallesi Mü'min Hoca ve Çukur çeşme vakıfları, Hacı Satılmış karlığı vakfı, Yusuf Ağa bin Ken'an suyu ve karlığı vakfı gibi örnekler yer almaktadır. Isparta'da çeşme ve sulara ait vakıfların çok sayıda olduğu görülmektedir. İncelemede bunlardan bazılarına yer verilmiştir. Tablo-III, Tablo-IV, Tablo-VI; İŞS.179/-132-1; Vgma.Hurûfât Def.532/65 (142-145), 534/46 (47), 535/37 (27) 1060/16 (33)

mahalleler bünyesinde kurulan avâız vakıflarıyla birlikte,¹⁶ çeşitli amaçlarla tesis edilmiş başka vakıfların da mevcut olduğu görülmektedir.¹⁷ Ancak bu vakıfların vakfiyelerine rastlanılmadığı gibi, kurucuları, mütevellileri, şartları ve maddi varlıkları hakkında detaylı bilgi edinilemediğinden, inceleme kapsamına alınmamışlardır.

Çalışmada, 39 örneğe ait vakfiyelerin düzenledikleri tarihler, içerdikleri vakıfların kuruluş tarihleri olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Vakfiye Defterleri'nde olmayıp Hurûfât Defterleri, Isparta Şer'iyye Sicilleri ve diğer arşiv kaynaklarından belirlenebilen bazı vakıfların kuruluş tarihleri net bir şekilde tespit edilememiştir. Bu bakımdan müteveli tayini, berât tevcihinin yapıldığı tarih veya tescil tarihi, söz konusu vakfın kurulduğu tarih olarak esas alınmıştır.¹⁸

İncelemede H.Zilhicce 1011/M.Mayıs-Haziran 1603 tarihli olan bir vakfiye en eski örneği teşkil etmektedir. Bu vakfiye aynı zamanda Isparta'daki dini yapılardan inşa tarihi tam olarak bilinmeyen El-Hac Abdi Câmî' hakkındaki önemli belgelerden birisidir. Cumhuriyetin ilan edildiği tarihe en yakın vakfiye ise H.16 Safer 1330/M.3 Mayıs 1912'de düzenlenmiştir.¹⁹

¹⁶ Isparta'da her mahallede bulunan avâız vakıflarından Çelebiler Mahallesi avâız vakfına katkı yapmak için düzenlenen bir vakfiyeye incelememizde yer verilmiştir. Ayrıca belgelerde Isparta'daki bazı mahalle avâız vakıfların yıllık hesaplarına rastlanmaktadır. Örneğin, H.1270/M.1853 tarihinde Hacı Elfi Mahallesi avâız vakfı müteveli Köseoğlu Hüseyin Efendi ile yapılan muhasebeye göre 1.556 gurus nükûdla 232 gurus nemaya, Yaylazâde Mahallesi avâız vakfı müteveli Hacı Süleyman ile yapılan muhasebeye göre 6.840 gurus nükûd ve 1.026 gurus nemaya, Keçeci Mahallesi avâız vakfı ise müteveli Ahmed Efendi ile yapılan hesaba göre 1.309 gurus nükûd ile 196 gurus tutarında nemaya sahipti. Boa.Ev.Mh.470/77, 470/78

¹⁷ Hacı Abdi Câmî' içindeki kütüphâne için Mehmed Efendi ve diğer ashâb-ı hayrâtın vakfettiği kitapların vakfı, Debbağhâne Mahallesinde Osman Bey tarafından yaptırılan Büyük Köprü (Cisr-i Kebir) için kurulan vakıf, Câmî'-i Atik Mahallesinden Aişe Hanım bint-i Hacı İsmail'in Sad'iyye Medresesi'nde teravih namazı kıldırarak imam ve diğer cihatlar için tesis ettiği vakıf ve Büyük Mezaristan (Kabristan-ı Kebir) vakfı gibi birtakım vakıflara belgelerde rastlanmakla birlikte, haklarında detaylı bilgi elde edilemediği için bunlara incelemede yer verilmemiştir. Isparta'da ayrıca Defterdar Abdurrahmân Efendi tarafından yaptırılan Vakıf Han gibi kuruluşlara ait başka önemli vakıflar da mevcuttur. İŞS.178-180/75-1; Vgma.Hurûfât Def.532/40(41),1059/50(125), 1140/53 (114); Boa.Ev.Mh. 205/82-74, 470/78 (Verilen örneklerle birlikte, kayıtlara geçmemiş veya vakfiyesi kaybolmuş vakıfları hesaba katmak gerekir)

¹⁸ Örneğin, bir çeşme vakfının kuruluş tarihi olarak tevliyet berâtının verildiği tarih, bir kitap vakfında kitapların vakfedildikleri yere teslim edildiği tarih, bir câminin görevlileri için tesis edilen vakıfta vazifeliye berâtının tevcih tarihi, sekiz yıl önce ölen bir şahsın vakfının şer'i mahkemede tescil edilip mütevellinin tayin edildiği tarih ve bir köyde inşa edilen mescidin vakfına yine şer'i mahkemede mütevellinin tayin edildiği tarihler kuruluş tarihleri olarak değerlendirilmiştir. Bkz.Tablo-VI; İŞS.179/119-1, 132-3, 180/12-1, 182/109-1, 184/213-3; Vgma.Vakfiye Def. 274/ 134

¹⁹ Bkz.Tablo-VI; Vgma.Vakfiye Def.487/200-16,600/285-346; Sadık Akdemir, *Osmanlı Dönemi Isparta Vakıfları, Camiler ve Mescitler-Tekkeler ve Zaviyeler*, Hondu Yayınları, Isparta, 2011, 60

Çalışmaya dahil edilen Isparta vakıflarının değerlendirildikleri kategoriler arasında ilk sırada sahip oldukları gelir kaynakları yer almaktadır. Vakıf hizmetlerini yerine getirmek ve devamlılıklarını sağlamak amacıyla kurucuları tarafından tahsis edilen tüm kaynaklar, vakıf terminolojisinde mevkuf kavramıyla ifade edilmektedir.

1.Mevkufuları Açısından Isparta Vakıfları

Sözlüklerde durdurulmuş, alıkonulmuş gibi anlamlara gelen mevkuf²⁰ kavramı açısından vakıflar ikiye ayrılmaktadır. Birinci tür vakıf kendisinden yararlanan vakıflardır. Bu vakıflara aynı zamanda müessesât-ı hayriyye adı verilir. İbadethaneler, medreseler, okullar, imaretler, zaviyeler, kütüphaneler, misafirhaneler, çeşme, sebil ve mezarlıklar bu kategoriye girmektedir. İkinci tür ise sadece gelirden faydalanılan veya intifâ' olunan vakıflardır. İlk kategoriye giren müessesât-ı hayriyye, yani kendisinden yararlanan vakıflar, çeşitli gelir kaynaklarının işletilerek elde edilen gelirlerin hayır kurumlarına veya diğer yerlere aktarılması için kurulmuşlardır. Bir vakfa gelir sağlayan her türlü kaynak ise genel olarak müstegillât-ı vakfiyye olarak adlandırılmaktadır.²¹ Müstegillât-ı vakfiyye kapsamına giren mallar veya gelirler arasında ilk sırada gayrimenkûller gelmektedir.

30

a. Gayrimenkûl Mal Mevkufuları

Isparta vakıflarına gelir sağlayan kaynaklar arasında gayrimenkûllerin önemli bir yerinin olduğu görülmektedir. İncelenen 39 vakfin 10'unda mevkuf olarak sadece gayrimenkûl tahsis edildiği tespit edilmiştir. Bu rakam bütün vakıflar içerisinde % 25.64'lük bir orana tekabül etmektedir.²²

Gayrimenkûl mevkufu içeren vakıflarda, en çok tahsis olunan gayrimenkûlün dükkân olduğu görülmektedir. 10 örnekten 7'sinde birisi nısf, yani yarım hisse olmak üzere toplam 36.5 dükkân vakfedilmiştir. En çok dükkân vakfeden kişi M.1612 tarihli vakfiyesiyle İbrahim Çavuş bin Abdünnebi olup, 15 dükkânını El-Hac Abdi Câmi'nde

²⁰ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2003. 635; Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiyye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, İkbâl Matbaacılık, Ankara, 1966, 37

²¹ Yaşar Semiz, "Osmanlı Devleti'nde Para Vakıfları" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi-19,1*, 2016, 92-93

²² Bkz. Tablo-I; İŞS.179/119-1, 180/12-1, 182/125-2, 184/213-3; Vgma.Vakfiye Def.274/134, 487/182-15, 200-16, 201-17, 579/718-298, 583/23-17, 1993/91-69.

ikinci namazından sonra ruhuna Nebe Suresi okunması şartıyla vakfetmiştir. İbrahim Çavuş'u M.1603 tarihli vakfiyesiyle El-Hac Kemal bin Abdullah takip etmektedir. 9 dükkânını aynı camide yine ruhu için Yasin Suresi okunması amacıyla vakfetmiştir. Üçüncü sırada ise bir mülki idareci olan Hamid Mutasarrıfı El-Hac Mustafa Paşa gelmektedir. Mustafa Paşa Isparta çarşısındaki 4 dükkânını Abdi Paşa Medresesi müderrislerine gelir getirmesi için tahsis etmiştir. Çarşıdaki 2 dükkânı ile başka bir dükkânının nısf hissesini (2.5 dükkân) vakfeden Değirmencioğlu Mehmed Ağa ise dördüncü sıradadır. Bu dört kişinin dışında kalan diğer örneklerdeki vakıf kurucuları ise sadece 1'er dükkân vakfetmişlerdir.²³

Dükkân mevkuflarının şehirdeki yerleri, Kutlu Bey Câmi' yakını, Isparta çarşısında Yeni Hamam yakını, Küçük Arasta, Bedesten civarı, Ağaç Çarşısı ve Çerez Pazarı gibi mahallerdir. Vakfiyelerde, vassından sadece dükkân olarak bahsedilenlerle birlikte yağhane, dikici dükkânı, helvacı dükkânı, tahmisci dükkânı, eskici ve attar dükkânı ibareleriyle bazılarının içlerinde icra edilen meslekler açıkça belirtilmiştir. Değirmenci oğlu Mehmed Ağa'ya ait vakfiyede ise vakfedilen dükkânlar ölçüleri ve maddi değerleriyle birlikte zikredilmişlerdir. Bu dükkânlar, Isparta çarşısında Küçük Arasta'da "*iki bin guruş kıymetinde iki kepenk küşâd eder bir bâb dikici dükkânı*", aynı yerde "*terbîan yirmi beş zirâ' arsa üzerinde mebnî bin guruş kıymetli nısf dükkân*" ve Bedesten civarında "*bin guruş kıymetli ve terbîan altmış zirâ' arsa üzerinde mebnî bir dükkân*"dır.²⁴

Dükkânların dışında gayrimenkûl cinsi gelir kaynakları arasında, Antalyalıoğlu Hanı'nda Karanlık Mağaza adlı "*bir mağaza*", Hacı Elfi Mahallesinde "*iki tahtânî oda ve bir miktar arâzî-yi hâliyyeyi hâvî bir menzil*", Kum Bağlar mevkinde "*iki dönüm mülk bağ*" ve şehir içinde "*bir mülk han*" gibi çeşitli mevkuflar mevcuttur. Böylece,

²³ Bkz.Tablo-I; İbrahim Çavuş ve El-Hac Kemal'in vakfettiği dükkânların mütevellisi aynı kişidir. Muhtemelen bu sebepten dolayı ayrı vakfiyelerle vakfettikleri 24 dükkân, bazı belgelerde tek bir vakfin ortak mevkufu gibi nitelendirilmiştir "*Isparta'da İbrâhim Çâvûş ve Hâcî Kemâl rûhları-içün vakfeylediği vakfin...*"; Bkz.Tablo-I, Tablo-VIII; Vgma.Vakfiye Def.487/200-16,201-17, 579/718-298,1993/91-69; Vgma.Hurûfât Def.1062/7,9, 11, vd; Akdemir,55

²⁴ Zirâ' dirsekle orta parmak arasındaki uzunluğu kapsayan bir Osmanlı ölçü birimi olmakla birlikte, bir zirâ' 175-190 santim arasında değişmektedir. Devellioğlu, 1189; İŞS.179/119-1, 180/12-1, 182/125-2; Vgma.Vakfiye Def. 478/200-16, 201-17, 579/718-219, 1993/91-69

sadece gayrimenkûllerin mevkuf olarak yer aldığı vakıflarda 36.5 dükkân, 1 han, 1 mağaza, 1 ev, bir miktar arazi ve 2 dönüm bağın vakfedildiği ortaya çıkmaktadır.²⁵

Gayrimenkûl mevkuflar arasındaki evin veya menzilin vasfi olarak zikredilen tahtânî kelimesi, sözlükte alt kat veya birinci kat anlamına gelmektedir. Böylece söz konusu evin tek katlı olduğu anlaşılmaktadır. Bağın birimi olan dönüm ise Osmanlı döneminde 4 evlek, 10 nişan, 100 çubuk ve 1600 arşın-kareye denk gelmekle birlikte, günümüz ölçüleriyle 919.30 metrekareye tekabül etmektedir. Mevkuf olarak vakfedildiği görülen han, Isparta şehir içi hanlarından birisi olup Hatiboğlu Hanı olarak bilinmektedir. Hatiboğlu Hanı, çarşıda Tuz Pazarı mevkisi bitişiğinde bulunan Hatiboğlu Medresesi'ne gelir getirmesi amacıyla yaptırılmıştır. Yaptıran kişi Firdevs Paşa Câmî' hatibinin soyundan geldiği için Hatibzâde lakabıyla anılan Süleyman Efendi'dir.²⁶

b. Gayrimenkûller İle Birlikte Diğer Mevkuflar

Çalışmada incelenen 39 örnekte, gayrimenkûl ile birlikte menkûl bir mevkuf içeren vakıf adedinin 7 olduğu tespit edilmiştir. Bu rakam toplam vakıf sayısının % 17.95'ini teşkil etmektedir. En erken tarihli H.1 Şa'ban 1115/M.10 Aralık 1703, en geç tarihli H.23 Şa'ban 1323/M.23 Ekim 1905 tarihli olan bu vakıflardaki mevkuflar şunlardır:

Doğancı Mahallesinde üzerine mescîd inşa edilen "*kırk zirâ' arâzî*", Isparta çarşısında Bezzâzistan-önünde "*bir dükkân*", Çelebiler Mahallesinde "*kırk zirâ' arsa*", Hacı İvaz Mahallesinde "*on iki dönüm gülistan*", üzerine medrese inşa edilen bir miktar "*arsa*", Aşağı-Kumlar mevkisinde "*iki evlek mülk bağ*", şehir yakınında "*bir boyahâne*", çarşıda Semerciler-içinde "*iki dükkân*", çarşıda Temürciler-içinde "*bir dükkân*" olmak üzere gayrimenkuller; "*2.000 guruş, 1.200 guruş, 700 guruş, 500 guruş, 90 Mecîdî yüzlük altın*" olmak üzere nakit paralar; "*Abdullah Değirmeni'nde ayda yarım günlük hisse, Baş Değirmen'de ayda dört günlük hisse*" olmak üzere değirmen hisseleri.²⁷

²⁵ İŞS.184/213-3; Vgma.Vakfiye Def.478/182-15, 583/23-17

²⁶ Devellioğlu,1023; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010, 208; Evren Gökçe, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta İdari Demografik ve Ekonomik Yapı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2016, 197-198, 278

²⁷ Bkz.Tablo-II; İŞS.179/16-2, 182/30-1,184/18-1;Vgma.Vakfiye Def.478/292-25, 579/409-184,582/1-1, 583/91-78,595/258-280, 600/236-303.

Gayrimenkûl ve menkûl mevkuf gelirlerinin birlikte vakfedildiği 7 vakfın, 1 mescîd, 1 medrese ve 1 hankâh olmak üzere üç dini ve kültürel yapı için tesis edildiği görülmektedir. Mescîd, Doğancı Mahallesinde İmamoğlu Mustafa Ağa tarafından inşa edilen İmamoğlu Mescîdi'dir. M.1802 tarihinde yapılmış olmakla birlikte vakfiyesi M.1803 tarihlidir. Medrese ise vakfiyede “*hayırsever eşhâs*” tarafından “*müceddeden*” inşâ edildiği ifade edilen ve El-Hac Abdi/Halil Hamid Paşa/Hüseyin Efendi/Şakirzâde gibi birkaç farklı isimle anılan medresedir. Medreseye ismini verenlerden birisi olan müderris Harabizâde Hüseyin Efendi için aynı vakfiyede üç hayırsever tarafından toplam 700 guruş para, müderrise vazife yani maaş olarak tahsis edilmiştir. Hankâh ise, H.23 Şa'ban 1323/M.23 Ekim 1905 tarihli vakfiyeleriyle, Çelebiler Mahallesinden Hacı Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Eş-Şeyh Hacı Mehmed Efendi ve ailesi tarafından inşa ettirilmiştir.²⁸

Vakfiyeye göre hankâh inşası için tahsis edilen ve Hacı Ateşzâde ailesi mensuplarına ait olan gülistan, on iki dönüm miktarında olup her sene kiraya verilerek üzerinde gül yetiştirilecek, bu güllerden üretilen gülyağı ve şükûfelere sağlanacak gelirle inşa edilecek hankâhın kandillerinin yakılması, kalacak misafirler için çay, kömür ve odun temini gibi çeşitli masrafların karşılanması sağlanacaktı. Bir Osmanlı dönümü her kenarı 40 arşın olmak üzere genişliği 1.600 mimarî arşına denk gelen bir alanı kapsamaktaydı. Eski birimlere göre bir dönüm yüz çubuk şatrancı ve her çubuk 12.25 arşın şatrancı olmakla birlikte İstanbul'dan uzak yerlerde rakam değişmekteydi. İmparatorluğun son zamanlarına gelindiğinde bir dönüm 40 adımı içeren bir kare alanı kapsamaktaydı. Cumhuriyet döneminin başlamasıyla birlikte dönüm ölçüsü standart hale getirilerek bir dönüm 1.000 metrekare olarak belirlenmiştir.²⁹

Yukarıdaki örneklerle birlikte gayrimenkûl ile birlikte menkûl mal vakfeden vâkıflar arasında Şakım Hocâzade Ali Efendi bin İbrahim Efendi ve Osman Efendi'de bulunmaktadır. Şakım Hocaâzade Ali Efendi 2.000 guruş para, Osman Efendi ise Aşağı

²⁸ İŞS.179/16-2; Vgma.Vakfiye Def.583/91-78, 600/236-303; Akdemir,170, 266-267; Harabizâde Hüseyin Efendi tarafından inşâ edilen El-Hac Abdi Medresesi zamanla ortadan kalktığı için vakfiyede zikredilen hayırseverler tarafından yeniden yaptırılmıştır. Böcüzâde, 150

²⁹ Vgma.Vakfiye Def.595/258-280, 600/236-303; M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I*, MEB.Yayımları, İstanbul, 1993, 476; Gül yetiştiriciliği Isparta'da XIX. yüzyılın sonlarında Rumeli göçmenlerince ilk defâ Hacı İvaz Mahallesinden başlayarak uygulanmaya başlanan ve günümüze kadar gelen bir ekonomik sektör olarak önemini korumaktadır. Hilmi Dilmen, “Gülcülük” *Ün Isparta Halkevi Mecmuası-I*,10-11-12, Isparta,1935,164

Kumlar mevkisindeki bağını vakıf için tahsis etmiştir. Vakfiyede bağın iki evlek olduğu belirtilmektedir. Isparta'da arazi ölçümlerinde kullanılan bir birim olan evlek, bir dönümün dörtte biri olup, tek öküzle bir günde işlenilebilen arazi parçasına denk gelmektedir. Aynı zamanda 12.829 kg. tohum ekilebilen 400 arşın kare veya 254.8 metrekare ölçüdeki arazi parçasını ihtiva etmektedir.³⁰

c. Sadece Menkûl Mevkuf Olarak Para Vakıfları

Isparta vakıflarına gelir getirmesi amacıyla tahsis edilen kaynaklar arasında önemli bir kısmının sadece menkûl mallar olduğu görülmektedir. Bu menkuller arasında nakit para en çok tahsis edilen mevkuftur. Nitekim para vakıfları Osmanlı medeniyetinde en sık görülen vakıf uygulamalarından birisidir.

Osmanlı para vakıfları ilk ortaya çıktıkları zamanlarda avâriz türü vergilerin ödenmesi, din ve eğitim ihtiyaçlarının karşılanması, vakıflara ait bina ve diğer kuruluşların düzenli işletilmesi, çalışanların ücretlerinin ödenebilmesi gibi amaçlar için tesis edilmekteydi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde para vakıflarının bahsedilen hedeflerin yanı sıra, değişik amaçlarla kuruldukları ve farklı alanlara kaynak ayırdıkları görülmektedir. Netice itibarıyla para vakıflarının genel olarak şu hizmetleri yerine getirdiği söylenebilir: Meslek ve sanat gruplarının kredi ihtiyaçlarının giderilmesi, bayındırlık ve temizlik faaliyetlerinin yerine getirilmesi, avâriz benzeri vergilerin ödenmesi, hayır işlerinin karşılanması, aynı yaşam ve faaliyet alanına sahip, benzer risklere maruz kalan grupların fert ve kurumları arasında dayanışma ve sosyal güvenlik müessesesi işlevi görme, hayır yapmak isteyen ancak imkânı olmayanlara bu imkanı sağlama, eğitim ve din kurumlarının ihtiyaçlarını giderme, vd.³¹

39 vakıf örneği içinde menkûl mal olarak sadece nakit paranın görüldüğü vakıf sayısı 20 olup bu rakam genel oranın %51.28'ini teşkil etmektedir. Böylece, para vakıflarının incelenen bütün örneklerin yarısını teşkil ettiği ortaya çıkmaktadır. Sadece nakit para mevkuftuna sahip vakıflar içinde en erken tarihli Anadolu Valisi Abdi Paşa'nın câmisi için düzenlediği H.25 Receb 1198/M.14 Haziran 1784, en geç tarihli olanı Veziroğlu Hacı İbrahim bin Mustafa'nın Geyran karyesindeki mescîd için

³⁰ Vgma.Vakfiye Def.595/258-280; Ünal, 239

³¹ Semiz, 95-96.

düzenlediği H.16 Safer 1330/M.5 Şubat 1912 tarihli vakıflardır. Tespit edilen 20 para vakfında 4.210 guruş, 2.000 guruş, 1.000 guruş, 800 guruş, 600 guruş, 500 guruş, 300 guruş ve 50 guruşluk paralar tahsis edilmiştir. Diğer nakit para mevkufları ise 175 esedî guruş ve 20 Mecidî altındır. Bu paraların, “ *onu on bir buçuk hesâbı üzere, yüz guruşda senevî on iki guruş hesâbı üzere*” gibi farklı şekillerde nemalandırılmaları şart koşulmuştur.³²

Sadece nakit para mevkuflu içeren vakıf örnekleri içinde en düşük rakam, H.11 Cemâziyelevvel 1205/ M.16 Ocak 1791 tarihli vakfiyesindeki 50 guruşla Karaağaç Mahallesi'nden Üzümcüoğlu Mehmed'e aittir. En yüksek oran ise H.25 Recep 1189/M.14 Haziran 1784 tarihli vakfiyesiyle câmisinin vazifelileri ve çeşitli masrafları için 4.210 guruş tahsis eden Anadolu Valisi Abdi Paşa'nındır. Söz konusu câmi' şehir merkezinde Kaymak Kapı mevkinde bulunmakta ve Abdullah Efendi-Abdi Paşa-Peygamber-Kavaklı-Çinili gibi isimlerle anılmaktadır.³³

Para vakıflarında, 4.210 guruştan sonra vakfedildiği görülen en yüksek meblağ 2.000 guruştur. Bu rakam aynı zamanda incelenen örneklerde en çok vakfedilen nakit miktarıdır. Nitekim 39 örnekteki toplam 10 para vakfında, 2.000 guruşluk mevkuflar görülmektedir. Vakıflar için 2.000 guruş nakit para tahsis edenler arasında ilmiye mensupları ve şehrin ileri gelen ailelerinden bazı şahısların varlığı dikkat çekmektedir. Paraların câmi', mescid ve sıbyân mektepleri gibi sosyal, dini ve kültürel yapılar için tahsis edildikleri görülmektedir.³⁴

d. Menkûl Bir Mal İle Birlikte Para Mevkufu

İncelemede, öncekilerin aksine, iki farklı mevkuf türü olarak, nakit para ile menkûl bir malın birlikte tahsis edildiği yalnızca bir örnek ile karşılaşılmaktadır.³⁵ Bu tek örnek, 39 vakıf arasında sadece %2.56'lık bir oranı teşkil etmektedir. Söz konusu mevkuf

³² Bkz.Tablo-III; Vakfiyesinde paşadan “*Abdullah Efendi bin Âli Efendi*” şeklinde bahsedildiği görülmektedir; İŞS.178-180/62-1, 63-1,179/132-3,182/80-2, 186/120-1; Vgma.Vakfiye Def.578/155-33, 581/161-175, 310-313, 583/92-79,584/132-100, 288-166,585/125-118,199-152, 200-154, 587/5-8, 121/153, 250-309, 277-339, 589/126-223,598/167-124, 600/285-346

³³ İŞS.179/132-3; Vgma.Vakfiye Def.578/155-33; Akdemir,112

³⁴ Bkz.Tablo-III; Vgma.Vakfiye Def.578/5-8, 584/288-136, 585/200-154, 587/121-153, 250-309 vd.

³⁵ Sak tarafından yapılan ve M.1600-1800 tarihlerini kapsayan araştırmada Konya'da gayrimenkûl ile birlikte para, para ile birlikte menkûl mal olarak kitap vakfedilen bazı vakıfların mevcudiyeti tespit edilmiştir. Sak, 140

mal, Isparta'da alınıp satılan ve suyolları vasıtasıyla gerek şahıslara, gerek kamunun kullanımına tahsis edilmiş çeşmelere ulaştırılan içme suyudur.³⁶ Bununla birlikte, bazı vakfiyelerde çeşmelerin varlığına rastlanılmışsa da, bu çeşmelerden akıtılan sular mevkuf statüsüne girmekle birlikte, vakfedildiklerine dair herhangi bir şartın bulunmadığını belirtmek gerekir. Fakat Hacı İlyâ veled Durmuş'un vakfiyesinde, satın alınan bir miktar içme suyunun mevkuf olarak vakfedildiği açıkça belirtilmektedir.³⁷

H.Gurre-i Cemâziyelevvel 1273/M.28 Aralık 1876 tarihli vakfiyesine göre, şehrin gayrimüslim mahallelerinden Emre Mahallesi sakini olan Hacı İlyâ veled Durmuş, Isparta civarındaki Güllü Pınar mevkisinden getirttiği sudan ahalinin onayıyla bir masurasını mahalledeki Hacı Kilisesi karşısındaki çeşmesine, bir masurasını ise aynı mahalledeki diğer kilise olan Meryem Ana Kilisesi sokağındaki ikinci çeşmesine vakfetmişti. Hacı İlyâ aynı zamanda su ile birlikte 2.000 guruş parayı hâsıl olan nemasından 50 guruş mütevelliyeye, geri kalanını ise çeşmelerin tamirine harcanmak üzere tahsis etmişti. Bu masraflardan sonra nemadan arta kalan olur ise asıl mal-ı vakfa, yani 2.000 guruşa eklenecekti. Hacı İlyâ veled Durmuş'un vakfettiği suların miktarını belirten masura, önceki örneklerdeki mevkuflarda görülen evlek ve dönüm gibi bir Osmanlı ölçü birimidir. 30 dirhem, yani 96.21 gram ağırlığındaki lülenin dörtte birine denk gelen ağırlığa verilen masura, aynı zamanda kemiş olarak ifade edilmektedir.³⁸

e.Sadece Menkûl Mal Mevkupları

İslam hukukunda vakfedilen bir malın akar (ev, dükkân, tarla gibi gelir getiren mülk) olması esastır. Menkûl, yani taşınabilir bir malın vakfı sahih yani geçerli görülmemiştir. Ancak akarla birlikte bir menkûlün vakf edilmesi sahih kabul edilmiştir. Bununla birlikte örf ve adet gereği önemli bazı menkûl malların vakfedilebilmesine izin

³⁶ Vgma.Vakfiye Def.582/384-286.

³⁷ İncelenen vakıf örneklerinde, Karaağaç Mahallesi Üzümcüoğlu Mehmet tarafından inşa edildiği belirtilen bir çeşme görülmektedir. Ancak Üzümcüoğlu çeşmesinin vakfında su ile ilgili herhangi bir şart veya ibareye rastlanmamaktadır. Diğer bir çeşme ise Hamid Mütessellimi İbrahim Reşid Efendi'nin bir medrese avlusunda inşa ettirdiği çeşmedir. İbrahim Reşid Efendi vakfiyesinde Bereket suyu adlı vakıf sudan 550 guruşa iki masura alarak çeşmesine ilhâk ettiğini belirtmektedir. Ancak, söz konusu suyu vakfettiğine dair herhangi bir ifadeye yer verilmemiş, 175 esedî guruşunu, satın aldığı suyun kaynağıyla maksemi, maksemiyle çeşmesinin arasında kalan mecrasının bakım ve tamiri için vakfetmiştir. Vakfiyede mütesellimin "*mülk-i müşterâsı*" olduğu belirtilen iki masura su yaptırdığı çeşmeye tahsis edilmiş olduğundan mevkuf olarak görünse de, vakfedildiğine dair bir ifade yoktur. İŞS.178-180/62-1,63-1,179/132-3; Vgma.Vakfiye Def.582/384-286.

³⁸ Vgma.Vakfiye Def.582/384-286

verilmiştir. Bundan kastın, bireylerin vakıflara küçük bağışlar yapmasını teşvik etmek olduğu düşünülmektedir. Osmanlı vakıf medeniyetinde, menkûl malların yaygın bir şekilde vakfedildikleri görülmektedir ki, bunlar arasında kitaplar da bulunmaktadır.³⁹

İncelenen 39 vakıf örneğinde sadece birinde menkûl bir malın tek mevkuf olarak tahsisi görülmektedir. Bu rakam % 2,56'lık bir orana tekabül etmektedir. Isparta Şer'iyye Sicilleri'ndeki H.5 Zilka'de 1239/M.2 Temmuz 1824 tarihli belgeye göre, şehrin ileri gelenlerinden Kürt Hasanzâde El-Hac Süleyman Ağa'nın damadı Ahmed Nurüddin Bey, Isparta'daki dört sıbyân mektebine birer Birgivi Şerhi vakfederek karşılığında bu mekteplerde her gün kayınpederinin ruhu ve Allah rızası için bir Fatıha ve üç İhlas sûresi okunmasını şart koşmuştur.⁴⁰

2.Vakfedildikleri Yerler, Kurucuları ve Mütevellileri Açısından Isparta Vakıfları

a.Vakfedildikleri Yerler

Vakfedildikleri yerler açısından değerlendirmeye tabi tutulan 39 örnek, şehirde daha önceden tesis edilmiş yapı, kuruluş ve vakıflarla ilgili olanlarla, bunlardan bağımsız olarak ilk defa hayata geçirilenler olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Bununla birlikte, farklı tarihlerde düzenlenmiş iki vakfiyenin sadece bir vakıf için, tek bir vakfiyenin ise birden fazla vakıf için düzenlendiği örneklerle rastlanıldığını vurgulamak gerekir.⁴¹

Mevcut vakıf ve kurumlar için düzenlenen vakfiyelerin daha ziyade şehirde önceki tarihlerde inşa edilen ve dini, sosyal ve toplumsal bazı hizmetleri yerine getiren yapılar için düzenlenmiş oldukları görülmektedir. İncelenen 39 örnekten 35'i bu kategoriye girmekte ve bu rakam genel toplamın % 89.74'üne tekabül etmektedir. 35 vakfiye, şehir, köy ve çiftliklerde önceden mevcut olan 9 câmi', 11 mescîd, 1 türbe, 2 medrese, 8 sıbyân mektebi, 5 çeşme, 2 su vakfı ve 1 avârız vakfı olmak üzere toplam 39 yapı ve kuruluş için düzenlenmiştir. Bahsedilen yapılar Karaağaç, Câmi'-i Atik, Yaylazâde, Hocazâde, Çelebiler, Cedid, Hacı İvaz, Dere, Süle Bey, Doğanç, İğneci, İskender ve Emre mahalleleriyle, Isparta çarşısının çeşitli yerlerinde bulunmaktadır.

³⁹ Sak,144-145

⁴⁰ İŞS.182/109-1

⁴¹ Bkz.Tablo-IV

Şehir merkezinin yanı sıra, Kayı, Diyadin, Geyran ve Lağus köyleri ve Isparta'ya bağlı Baradız ve Kınık Çiftlikleri bu yapıların buldukları diğer mahallerdir.⁴²

İkinci kategoriye giren vakıflara bakıldığında ise, 39 örnekten sadece 4'ünün yeni kuruldukları ve yeni kurulan yapılarla ilgili oldukları görülmektedir. Bu rakam toplam örnek sayısının % 10.26'sını teşkil etmektedir. Bu vakfiyelerdeki yapılar, 1 mescîd, 1 hankâh ve 1 medresedir. Ayrıca, yeni kurulduğu görülen diğer bir vakıf sadece zürri, yani ailevî amaçla tesis edilmiştir.⁴³

Her iki kategori göz önünde bulundurulduğunda Isparta'ya bir mescîd kazandıran İmamoğlu ailesi mensuplarına ait iki örnek dikkat çekicidir. İlk örnekte İmamoğlu Mustafa Ağa yeni inşa ettirdiği mescîdi için 1.200 guruş vakfetmiş, ilerleyen yıllarda oğlu El-Hac Mehmed tarafından mescidin masraflarına destek vermek maksadıyla başka bir vakfiye tanzimiyle yeni bir vakıf kurulmuştur.⁴⁴

b.Kurucular

Isparta vakıf kurucularını cinsiyetleri açısından tasnife tabi tuttuğumuzda, sadece erkek, sadece kadın ve kadın-erkek birlikte vakıf kuranlar olmak üzere üçe ayırabiliriz. Sadece erkekler tarafından düzenlendiği görülen vakfiye sayısı 39 örnekte 36'dır. Bu rakam genel oranın % 92.31'ini teşkil etmektedir. Erkek-kadın birlikte tesis edilen vakıflar 2 tane olup bu rakam toplam oranın % 5.13'üne isabet etmektedir. Cinsiyetlerine göre vakıf kurucuları arasında yalnızca tek bir kadına rastlanmıştır. Tek kadın kurucu örneği genel toplamın %2.56'sını teşkil etmektedir. Böylece, her üç kategorideki rakam ve oranlar göz önünde bulundurulduğunda, Isparta vakıflarının kuruluşunda erkeklerin ağırlık kazandığı sonucu ortaya çıkmaktadır.⁴⁵

Vakıf kurucularının yakınlık ve akrabalık ilişkilerine bakıldığında, İmamoğlu Mustafa Ağa ve oğlu El-Hac Mehmed'le, Miralay El-Hac Ali Efendi ve oğulluğu İbrahim Çelebi örnekleri baba-oğul vakıf kurucularının varlığını göstermektedir. Hacı Ateşzâde ailesi örneğinde ise kardeşler ve valide gibi aile mensupları ortak şekilde vakıf faaliyetine girmişlerdir. Diğer vakıf kurucuları arasında da çeşitli derecelerde akrabalık ilişkisi

⁴² Bkz.Tablo-IV

⁴³ Bkz.Tablo-V; İŞS.179/16-2; Vgma.Vakfiye Def.487/182-15, 579/409-184, 583/91-78, 600/236-303.

⁴⁴ Bkz.Tablo-IV, Tablo-V; İŞS.179/16-2; Vgma.Vakfiye Def.583/92-79

⁴⁵ Bkz.Tablo-VI

mevcuttur. Sayısal açıdan kuruculara bakıldığında vakfiyelerin çoğunluğunun sadece bir kişi tarafından düzenlendiği görülmekle birlikte, bazı vakfiyelerde birden fazla kurucuya rastlanmaktadır. Birden çok kurucunun bulunduğu vakfiyeler erkekler ve erkek-kadın birlikte olmak üzere her iki cinsten şahıslar tarafından tesis edilmişlerdir.⁴⁶

Isparta vakıflarının kurucuları çeşitli sosyal statülerde olmakla birlikte, bazılarının yüksek mevki sahipleri olduğu görülmektedir. Erkek vakıf kurucuları arasında Anadolu Valisi Abdi Paşa, Hamid Mutasarrıfı El-Hac Mustafa Paşa ve Hamid Mütessellimi İbrahim Reşid Efendi gibi mülki idareciler mevcuttur. Mülki idarecilerin yanı sıra, idare meclisi azâsı Alaybeyzâde El-Hac Ali Efendi, Miralay El-Hac Ali Efendi ve İbrahim Çavuş gibi rütbe ve vazife sahipleri dikkat çekmektedir. Mevki sahipleriyle birlikte yine erkek vakıf kurucuları arasında Isparta ileri gelenlerinden bazı şahıslara rastlanmaktadır. Alaybeyzâde El-Hac Ali Efendi, Vanlıbeyzâde Es-Seyyid Mir Ali, Ahmed Nurüddin Bey, Yılanlızâde Abdullah Bey gibi şahıslarla birlikte, Hammamîzâde, İmamoğlu, Çorbacıoğlu, Sipahioğlu, Yorgancızâde, Şefikzâde, Şakım Hocaşâde aileleri mensupları vakıf kurmuşlardır.⁴⁷

Erkek vakıf kurucuları vakfiyelerinde paşa, bey, mir, miralay, çavuş, efendi, ağa, çelebi, seyyid, şeyh, derviş, molla, hafız, el-hac ve hacı gibi sosyal statülerini belirten unvanların yanı sıra “*düstûr-ı mükerrem, müşîr-i mufahham, şerafetlû, izzetlû, devletlû, inâyetlû, diyânetlû, umdet’ül-hutebâ, hacedgân-ı divân-ı hümâyûn-ı muallâ-erkân, hanedân-ı kadîmden ve İstabl-ı Amîre müdürî*” gibi çeşitli pâyeler ve hitaplarla anılmışlardır.⁴⁸ Bu pâyeler ve hitapların yanı sıra kuruculardan genel olarak “*ashâb-ı hayrâtan, ashâb-ı hayrât ve’l-hasenât, sahibü’l-hayr, sahibü’l-hayrât ve’l-hasenât, râgîbü’l-meberrât, râgîbü’l-hasenât, râgîbü’l-cennet*” sıfatlarıyla bahsedilmiştir. Bu sıfatlarla anılmayan erkek vakıf kurucuları varsa efendi, ağa, hâfız gibi unvanlarıyla zikredilmişlerdir. Erkek kurucular arasında unvan, pâyeler veya hayırseverlik övgüsü

⁴⁶ Bkz. Tablo-VI

⁴⁷ Bkz. Tablo-VII; Isparta ileri gelenlerinden bazıları Tanzimat sonrasında sancakta teşkil edilen meclislere üye olmuşlardır. Bunlar arasında Yılanlızâde Abdullah Bey, Alaybeyzâde Hacı Ali Efendi, Hammamcızâde İbrahim Ağa ve İsmail Efendi, Vanlızâde Ahmed Bey, Yunuszâde Fevzi Bey gibi isimler bulunuyordu. Zanaat sektörünün güç kaybetmesinden sonra çiftçiliğe rağbetin artmasıyla Isparta eşraf ve tüccarlarından bazıları çiftlik satın almışlardır. Bu çiftliklerde inşa ettirdikleri yapılar için vakıf kurdukları görülmektedir. Böcüzâde Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Hazırlayan: Hasan Babacan, Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta, 2012, 55, 507, 509 vd.

⁴⁸ Bkz. Tablo-VII

belirten herhangi bir sıfatla anılmayan tek şahıs, aynı zamanda 39 örnekteki tek gayrimüslim vakıf kurucusu olan Hacı İlya veled Durmuş'tur.⁴⁹

Isparta'da tarih boyunca erkekler ile birlikte kadınların vakıf faaliyetlerinde buldukları görülmektedir. Örneğin, sadrazam Halil Hamid Paşa'nın annesi Zeynep Hanım şehirde medrese ve mektep inşa ettirmişti.⁵⁰ M.Eylül-Ekim 1751 tarihli bir Hurûfât kaydına göre ise Şerife Havva bint-i Hacı İbrahim isminde bir hayırsever Isparta'da Taşçızâde Hâcî Mehmed Ağa tarafından vakfedilen bir arsa üzerine hücre yaptırmıştı. Bu hücrelere diğer şahıslar yeni hücreler eklemiş ve böylece Taşçızâde Hacı Mehmed Ağa Medresesi ortaya çıkmıştı.⁵¹

İncelenen 39 örnekte, vakıf kurucusu oldukları görülen 3 kadın mevcuttur. Bu 3 kadından 2'sinin erkeklerle birlikte, 1'isinin ise yukarıda vurgulandığı gibi tek başına vakıf kurdukları tespit edilmiştir. Bu kadınların bazı erkek kurucular gibi sosyal statü sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim 2'si "*hatun*" unvanı taşımaktadır. Hatun unvanına sahip kadın vakıf kurucularından Şerife Aişe'nin babası aynı zamanda seyyid unvanına sahiptir. Şerife Aişe'nin böylece seyyide olarak anılması gerekse de, vakfiyesinde ve diğer belgelerde bu ibareye rastlanmamıştır. Ancak, yine vakfiyesinde olmamakla birlikte, bazı arşiv belgelerinde hâce (hoca) sıfatıyla anılması dikkat çekmektedir. Şerife Aişe Hatun'un mektep inşa ettiren bir vakıf kurucusu olmasının yanı sıra, kendi adıyla anılan bir mescid yaptırması göz önünde bulundurulduğunda⁵² Isparta'nın sosyal ve kültürel hayatına katkı yapan önemli bir kişi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Isparta'da vakıf kuran 3 kadın arasındaki Aişe bint-i Hasan ise müderris Hüseyin Efendi'nin yeni inşa edilen medresedeki tedris vazifesine katkı yapmak için para vakfedenlerden birisidir. Söz konusu vakfiyede "*sâhibet'ül-hayrât*" sıfatıyla anılan Aişe bint-i Hasân ile Şerife Havva bint-i Hacı İbrahim'in örneklerinin yakınlığı dikkat çekicidir. Ancak, Şerife Havva bint-i Hacı İbrahim, bir medrese için hücre yaptırmışsa

⁴⁹ Bkz.Tablo-VII; Vakfiyesinde Hacı İlya veled Durmuş'tan "*Emre Mahallesi mütemekkinlerinden*" ifadesiyle bahsedilmektedir. Vgma.Vakfiye Def.582/384-286

⁵⁰ Böcüzâde, 150, 155; Gökçe, 196-197

⁵¹ Vgma.Hurûfât Def.1055/6-a (27),1065/40 (113);Taşçızâde Medresesi aynı zamanda Geresinli Dairesi-Türkmen Hacı Ahmed Efendi Medresesi gibi farklı isimlerle de bilinmekteydi. Gökçe, 200

⁵² Bkz.Tablo-VII; İŞS.183/1-3; Vgma.Vakfiye Def.478/292-25; Akdemir, 266-267; Gökçe, 207-208

da, Aîşe bint-i Hasan için bu durum söz konusu değildir. Medresenin vakfiyesinde sadece para vakfeden bir hayırsever olarak zikredilmektedir. Aîşe bint-i Hasan'ın hayır faaliyetleri açısından aynı zamanda Şerife Aîşe Hâce Hatun'la da benzer özelliğe sahip olduğu düşünülmektedir. Nitekim Isparta'daki eğitim kurumları arasında Aîşe Hatun adıyla bilinen bir sıbyân mektebi bulunmaktadır. Mektebin ismini aldığı Aîşe Hatun'un Aîşe bint-i Hasan olması, bir medreseye para vakfettiği dikkate alındığında muhtemel görünmektedir.⁵³ Ancak bu hususta kesin bir yargıya varılamamaktadır.

Hacı Ateşzâde Şeyh Mehmed Efendi'nin zevcesi ve incelenen örneklerdeki 3. vakıf kurucusu kadın olan hatun unvanlı Hadice bint-i Ali Çavuş ise, ailesine ait olan bir hankâhın inşası için şahsi varlığı olan miras mülkünden bir kısmını vakfetmiştir.⁵⁴ Hadice bint-i Ali Çavuş'un bir şeyh zevcesi olarak toplumsal içinde saygın bir yere sahip olduğu kesindir.

c.Mütevelliler

Sözlük anlamı olarak başkasının işini gören, dostluk gösteren, bakımını üstlenen gibi anlamlara gelen müteveli kelimesi, vakıf terminolojisinde bir vakfın işlerini yürütmek üzere atanan yöneticiyi ifade etmektedir. Bu görev ve yetki velayet, görevlendirme ise tevliyet kavramlarıyla anılmaktadır. Ancak Osmanlı uygulamasında mütevellilik söz konusu olduğunda daha ziyade tevliyet ibaresi kullanılmıştır. Bir vakıfta esasen iki müteveli bulunmaktadır. Sürekli vakıf idaresini yürüten müteveli ile birlikte, vakfın şer'i mahkeme tarafından tescil işlemi tamamlanıncaya kadar geçici olarak tayin edilen ikinci bir müteveli daha mevcuttur. Bu müteveli tescil mütevellisi olarak adlandırılmaktadır.⁵⁵

Müteveli ile birlikte vakıf idaresinde söz sahibi olan diğer görevliye nâzır adı verilmektedir. Sözlük anlamı koruyan veya gözeten olan nâzırın vazifesi, mütevellinin uygulamalarını denetlemektir. Bununla birlikte uygulamada nâzır ifadesinin bazen müteveliyle benzer şekilde kullanıldığı olmuştur. Nâzırların vakıf terminolojisinde bazen kayyum (kayyım) olarak isimlendirildiği görülmektedir. Nâzır, mütevellinin vazifesini

⁵³ Tablo-VII; Vgma.Vakfiye Def.579/409-184; Vgma.Hurufât Def.1055/6-a (27); Gökçe, 207-208

⁵⁴ Tablo-VII; Vgma.Vakfiye Def.600/263-303; Akdemir,265-266

⁵⁵ Nazif Öztürk, "Müteveli" *DİA*-32, İstanbul, 2006, 217

yapmasına herhangi bir müdahalede bulunmamakla birlikte, tevliyet görevinin vakfın şartlarına göre yapılıp yapılmadığını kontrol etmekteydi.⁵⁶

Bir vakfı yönetmek üzere tayin edilen birden çok müteveli olabileceği gibi, tek şahıs birden çok vakfın tevliyetini üstlenebilir. Fakat İslam hukukuna göre tevliyet ve nezâret görevleri aynı kişi üzerinde birleşemez. Müteveli vakfiyede öngörülen hizmetlerin sağlanması için binaların onarımı, çalışanların maaşlarının ödenmesi, akarların kiraya verilmesi, harcamaların yapılması, personelin kontrolü, gelirlerin toplanması ve yıl sonunda vakıf hesaplarının tutulması gibi vazifeleri yerine getirir.⁵⁷

Isparta'da kurulan 39 vakıftan 23'ünde kurucuların tevliyet vazifesini bizzat üstlendikleri görülmektedir. Bu oran toplam vakıf sayısının % 58.97'sini teşkil etmektedir.⁵⁸ Kurucuların müteveli olduğu bu vakıflar, aynı zamanda yarı-hayrî vakıf statüsündedir.

Vakıf kurucuları tevliyet ile birlikte başka vazifelere de kendilerini tayin etmişlerdir. Örneğin Doğanlı Mahallesi'nde mescid inşâ ettiren İmamoğlu Mustafa Ağa, tahsis ettiği paradan hâsıl olan nemadan 100 guruş imama, 20 guruş müteveliye verilmesini, imamlık, tevliyet, nezâret ve kayyumluk vazifelerini hayatta oldukça kendisinin yerine getirmesini, vefatından sonra ise evlatlarından belirlediği vasıfları taşıyanların tayinini şart koşmuştu. Bir şahıs üzerinde tevliyet ile nezâret vazifesinin birlikte bulunamayacağı hakkındaki kaide göz önünde bulundurulduğunda, Mustafa Ağa'nın aynı anda üstlendiği vakıf görevleri bilinen anlamından farklı olmalıdır. Zira kayyum kavramının vakıf terminolojisinde bakım ve temizlik işlerinde istihdam edilen hizmetlileri karşılayacak anlamda kullanıldığı olmuştur. Nezâret vazifesinin ise, tevliyetle eş anlamlı kullanılma ihtimaliyle birlikte, yine mescidin hizmetleriyle ilgili olabileceği akla gelmektedir.⁵⁹

Mütevellilik açısından Isparta vakıflarında dikkat çeken hususlardan birisi, kurucular tarafından yakınlar ve bazı akrabaların bu vazifeye getirilmeleridir. Örneğin

---

⁵⁶ Berki, 31, 44; Öztürk, 217

⁵⁷ Öztürk, 218-219

⁵⁸ Bkz.Tablo-VIII-a, Tablo-VIII-b

⁵⁹ Tevliyet ile birlikte nezâret vazifesini üstlenenlerden birisi Vanlızâde Ali Çavuş'tur. Ali Çavuş'un Mustafa Ağa ile aynı anlama yani hizmetlerle alakalı olarak bu vazifeleri şahsında deruhde ettiği akla gelmektedir. İŞS.179/16-2; Vgma.Vakfiye Def.579/409-184, 583/91-78; Berki, 44; İsmail Özmel, Kayyum" *DİA*-25, İstanbul, 2002, 107

Vanlıbeyzâde Es-Seyyid Mir Ali, kurduğu vakfın tevliyetine oğlu Es-Seyyid Mir Süleyman'ı tayin etmiştir. Lağus köyünde zaviyesiyle birlikte türbesi mevcut olan Şeyh İsmail Efendi'nin soyundan gelen Ali Çelebi, türbe için düzenlediği para vakfında aynı zamanda daha önce türbedarlık vazifesini bıraktığı oğlu Halil Çelebi'yi tilavete, diğer oğlu Ali Çelebi'yi ise tevliyete tayin etmiş, ayrıca vefatlarından sonra nesillerinden gelenlerin vazifeleri deruhde etmesini şart koşmuştu. Şerife Aişe Hâce Hatun ise, inşa ettirdiği sıbyân mektebi için düzenlediği vakfiyesinde, muallim tayinini uhdesine almakla birlikte, tevliyeti babası Es-Seyyid El-Hac Mehmed Efendi'ye bırakmıştı.⁶⁰

Kurucuları gibi, Isparta vakıflarında geçici ve asli tevliyet görevi yapanlar arasında şehrin ileri gelenleriyle, mevki ve sosyal statü sahiplerine rastlanmaktadır. Bu şahıslardan bazıları mahkeme mukayyidi Kavukçuzâde Hafız Hüseyin Efendi, oğlu Kavukçuzâde Osman Efendi, Isparta Müftüsü Şeyh Mustafa Efendi, Müftizâde Tahsin Efendi, Isparta eşrâfından Şeyh Alizâde Osman Efendi, Güllüzâde Ahmed Hamdi Efendi, Kara Mehmedzâde Ahmed Efendi ve Gümüş Hafizzâde Hafız Ahmed Efendi gibi şahıslardır.⁶¹

3.Amaçları ve Yararlananları Açısından Isparta Vakıfları

39 vakıf örneğinin değerlendirmeye tabi tutulduğu başka bir kategori, amaçları veya kendisinden yararlananlar açısından taşıdıkları nitelikleridir. İslam hukukunda vakıflar yararlananlara göre hayrî, yarı hayrî ve zürrî olmak üzere üçe ayrılırlar. Hayrî vakıflar doğrudan hayır maksadıyla tesis edilerek, yararlananları fakirler, yolcular ve öğrenciler gibi ihtiyaç sahipleri olan vakıflardır. Zürrî vakıflar vakfi kuran tarafından, aile ve akrabalarının yararlanması için hayata geçirilen vakıflardır. Bu tür vakıflarda, hayrî vakıflarda vurgulanan fakirlerin yararlanması şartı, aile ve akrabaların ortadan kalkmasına bağlanmıştır. Zürrî vakıflar aynı zamanda ailevi vakıflar veya evladiyye vakıfları olarak adlandırılmaktadır.⁶² Kurucuları tarafından bir kısmının toplumun yararına, bir kısmının kendileri, aileleri ve yakınlarının yararına olması kaydıyla tesis edilen vakıflar ise yarı hayrî kategorisine girmektedir. Osmanlı uygulamasında zürrî

⁶⁰ Tablo-VIII-a, Tablo-VIII-b; İŞS.182/80-2; Vgma.Vakfiye Def.581/161-175; Gökçe,177-178

⁶¹ Tablo-VIII-a, Tablo-VIII-b

⁶² Hacı Mehmet Günay, "Vakıf" *DİA*-22, İstanbul, 2012, 478; Sak,167

vakıfların pek revaç bulmadığı, yarı-hayrî vakıfların daha ziyade tercih edildikleri bilinmektedir.⁶³

Amaçlarına ve yararlananlara göre Isparta vakıfları arasında en çok tesis edilen vakıf türü yarı-hayrî olanlardır. 39 örnekten 33'ü bu doğrultuda tesis edilmiştir. Bu rakam genel oranın %84.62'sini teşkil etmektedir. Yarı-hayrî vakıflar bazı kurum ve yapıların desteklenmesinin yanı sıra, kurucularla birlikte yakınlarının ruhları için Kur'an okunması, vakfa ait akarların tamir ve bakımı, vergilerinin ödenmesi ve elde edilen nemadan yeni akarların alınması gibi şartlarla kurulmuşlardır. Fakat yarı-hayrî vakıflar söz konusu olduğunda en çok dikkat çeken husus, başta tevliyet olmak üzere bir takım vazifeleri evvela kendilerine, vefatlarından sonra evlatlarına ve nesillerinden gelenlere şart koşmalarıdır. Ayrıca bazı vakfiyelerde kurucular akrabalık ilişkileri bulunmayan bazı şahısları görevlere getirdikleri gibi, aynı görevlerin bu şahısların nesillerinden geleceklerce yürütülmesi amacıyla şartlar koşmuşlardır.⁶⁴

İncelenen örneklerde, 39 vakıftan sadece 5'inin hayrî vakıf kategorisine girdiği görülmektedir. Bu rakam genel toplamın % 6.95'ini teşkil etmektedir. Hayrî vakıfların tesisıyla şehirdeki bir takım dini ve kültürel yapılara destek verilmesi amaçlandığı gibi, 1 medrese ve 1 sıbyân mektebinin inşası gerçekleştirilmiştir.⁶⁵

Hayrî ve yarı-hayrî vakıflara nazaran 39 Isparta vakfında sadece 1 zürri vakıf örneğine rastlanmaktadır. Bu rakam toplam örnek sayısının %2.56'sına tekabül etmektedir. H.7 Zilka'de 1146/M.11 Nisan 1734 tarihli vakfiyesiyle, İstanbul'da Mahmud Çavuş Mahallesi misafireten sakin olan Hacı Elfi mahalleli Derviş Hüseyin Efendi bin Mehmed Halife, tespit edilen tek zürri vakfın kurucusudur. Sahip olduğu eviyle bağını vakfeden Derviş Hüseyin Efendi vakfiyesinde mevkuflardan evvela kendisinin, vefatından sonra zevcesiyle kızının, onların vefayıyla daha sonra neslinden gelenlerle, akrabalarının yararlanması şartını koymuştu. Derviş Hüseyin Efendi vakfiyesinin devamında, neslinin kesilmesi, yani ailesinden akrabalarından hiçbir ferdin kalmaması durumunda vakfından ihtiyaç sahiplerinin yararlanabileceğini belirtmişti.⁶⁶

---

⁶³ Sak,171

⁶⁴ Bkz.Tablo-IX-a, Tablo-IX-b; İŞS.179/16-2;Vgma.Vakfiye Def.583/92-79

⁶⁵ Bkz.Tablo-X

⁶⁶ Bkz.Tablo-XI;Vgma.Vakfiye Def.487/182-15

Sonuç

Antik çağlardan beri insan topluluklarının yerleşimine sahne olan Isparta'da, Selçuklular tarafından gerçekleştirilen fetihle birlikte, Türk-İslam medeniyetinin en temel unsurlarından olan vakıf müessesesi ilk defa hayata geçirilmiştir. Anadolu Selçuklularından sonra bölgeye hakim olan Hamidoğulları devrinde vakıf faaliyetleri devam ettirilerek yeni vakıflar kurulduğu gibi, Selçuklular tarafından kurulanların varlıkları korunup geliştirilmiştir. Hamidoğulları Beyliği'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Osmanlı yönetimine giren ve sancak olarak teşkilatlandırılan eski beylik topraklarının idari merkezi Isparta olmuştur. Osmanlı hakimiyeti ile birlikte şehirde vakıf faaliyetleri hızlanmış ve vakıf müessesesi açısından Isparta en parlak devrini yaşamıştır. XV. yüzyıldan başlayarak cumhuriyetin ilan edildiği XX. yüzyıla kadar çok sayıda vakıf tesis edilerek Isparta'ya dini, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan önemli eserler kazandırılmıştır.

Bu çalışmada, Isparta şehir merkeziyle köyler ve şehir merkezine bağlı bazı çiftliklerde, XVII. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında kurulan 39 vakıf örneği mercek altına alınmıştır. Bu vakıflar, gelir kaynaklarına, kurucularına, yöneticilerine ve kurulma amaçlarıyla, kendilerinden yararlananlara göre olmak üzere çeşitli kategoriler dahilinde değerlendirilmiştir. Osmanlı vakıf uygulamalarında sıkça karşılaşılan nakit para, kitap ve avârız vakıflarına incelenen bazı örneklerde rastlanmakla birlikte, bu vakıfların bahsedilen kategoriler kapsamında değerlendirilmeleri uygun görülmüştür.

Mevkuflarına, yani gelir kaynaklarına göre incelenen 39 Isparta vakfi, han, dükkân, mağaza, menzil, arsa, arazi, bağ ve gülistan gibi gayrimenkullerle birlikte menkûl mal olarak nakit para, kitap ve içme suyu gibi varlıklara sahiptirler. Gayrimenkûl mevkuflar arasında dükkânlar, menkûl mevkuflar arasında ise nakit paralar ilk sırayı almaktadırlar.

Vakfedildikleri yerler açısından 39 vakfın küçük bir kısmı hariç tümünün önceden kurulmuş vakıflar veya yapılar için hayata geçirildikleri görülmektedir. Yeni kurulan vakıflar ise benzer şekilde şehirde yeni inşa edilen bir takım yapılar için tesis edilmişlerdir. Ayrıca yeni kurulan vakıflar arasında sadece ailevî amaçlarla tesis edilen bir örneğe rastlanmaktadır.

Vakıfların kurucuları arasında mülki idareciler gibi mevki ve sosyal statü sahipleriyle, şehrin ileri gelen ailelerine mensup şahıslar bulunmaktadır. Ayrıca ilmiye mensuplarıyla, ahali arasından vakıf tesis edebilecek maddi güce sahip kişilerin varlıkları söz konusudur. Kurucular açısından dikkat çeken başka bir husus baba, oğul, kardeş ve valide gibi aile bireyleriyle, akrabaların vakıf faaliyetlerindeki ortak mevcudiyetleridir. Cinsiyet açısından ise birkaç istisna hariç vakıf kuranların genelinin erkek oluşu dikkat çekicidir. İncelenen örneklerde vakıf kurduğu görülen sadece üç kadına rastlanmıştır. Bu kadınların toplum nezdinde statü sahibi kişiler oldukları açıktır. İçlerinden birisi bireysel olarak, diğer ikisi yakınları ve diğer şahıslarla birlikte vakıf tesis etmiştir. Kadın vakıf kurucularının faaliyetlerini eğitim-öğretimle birlikte dini ve kültürel hayat üzerinde yoğunlaştırdıkları dikkat çekmektedir.

Kurucular gibi Isparta vakıflarında mütevellilik vazifesini icra edenler arasında yine mevki ve sosyal statü sahibi şahısların varlığına rastlanmaktadır. Aynı durum vakfın şer'i mahkeme tarafından onayı aşamasında atanan tescil mütevellileri için de geçerlidir. Bazı vakıf kurucuları yerine getirilmesini şart koştukları görevleri kendileri üstlenmişlerdir. Bunun yanında tevliyet ile birlikte nezâret ve kayyumluk gibi vazifelerin aynı şahıs üzerinde deruhde edildiği bir örnekle karşılaşılmıştır. Şer'i kaidelere aykırı görünen bu durumun söz konusu vazifelerin idareden ziyade bir takım hizmetlerle ilgili olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Amaçları açısından Isparta vakıfları göz önünde bulundurulduğunda, büyük bir kısmının yarı-hayrî vakıf kategorisine girdikleri görülmektedir. Yarı-hayrî vakıfları kuranlardan bazıları, yukarıda vurgulandığı üzere, vakfın kurulma amacını teşkil eden bazı görevleri bizzat üstlenmişlerdir. Bu görevler daha ziyade câmi', mescîd ve sıbyân mektebi gibi dini ve kültürel kurumları kapsamaktadır. Ayrıca, üstlendikleri vazifeleri yerine getirecekleri kurumların bazılarını yine bizzat kurucuların inşa ettirdikleri görülmektedir. Çoğu vakfiyede görevler evvela kurucunun kendisine, vefatlarından sonra evlat ve nesillerinden gelenlerin tasarrufuna bırakılmıştır. Bunun dışında kurucularla aralarında akrabalık bağlantısı olmayan şahıslarla, bu şahısların evlatları ve nesillerinden gelenlerin vakıf görevlerini tasarruf etmesi için şartların koşulduğu vakıflara da rastlanmaktadır.

Amaçlarına ve kendisinden yararlananlara göre, 39 Isparta vakfında en çok tesis edildiği görülen vakıf türü yarı-hayrî vakıflardır. Yarı-hayrî vakıflara nazaran, hayrî vakıf kategorisine giren örnekler azınlıktadır. Kurulan hayrî vakıflar yeni tesis edilen bazı dini, kültürel ve sosyal yapıları desteklemeyi hedeflemişlerdir. Bu iki türün dışında zürri vakıf kapsamına giren yalnızca bir örneğe rastlanmıştır.

Netice itibarıyla, yapılan incelemede XVII-XX. yüzyıllar arasını kapsayan bir zaman aralığında hayata geçirilmiş vakıf örnekleri üzerinden Isparta'nın gelişiminde önemli rol oynayan vakıf müessesesi çeşitli açılardan değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece, Isparta tarihine olduğu kadar Osmanlı medeniyet ve şehir tarihçiliğine katkı sağlanmaya gayret gösterilmiştir. Çalışmada bulunması muhtemel eksiklikler ve hataların ilerleyen zamanlarda yapılacak yeni incelemelerle düzeltilmesi dileğimizdir.

KAYNAKÇA

I-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Boa.)

Evkaf Muhâsebe (Ev. Mh.)

205, 470

IŞS. (Isparta Şer'iyeye Sicilleri)

178-180, 179, 180, 182, 183, 184, 186

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Vgma.)

Hurufât Defterleri (Hurufât Def.)

532, 534, 535, 1055, 1059, 1060, 1062, 1065, 1140

Vakfiye Defterleri (Vakfiye Def.)

274, 478, 487, 578, 579, 581, 582, 583, 584, 585, 587, 589, 595, 598, 600, 1993

II-Makaleler, Kitaplar ve Tezler

AKDEMİR Sadık, *Osmanlı Dönemi Isparta Vakıfları, Camiler ve Mescitler-Tekkeler ve Zaviyeler*, Hondu

Yayımları, Isparta, 2011

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996

ARIKAN, Zeki, XV. XVI. Yüzyıllarda Hamid Sancağı, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, İzmir, 1998

BERKİ, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1966

BÖCÜZÂDE SÜLEYMAN SAMİ, *Isparta Tarihi*, Hazırlayan: Hasan Babacan, Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta, 2012

ÇAĞATAY, Neşet, "Muhittinoğlu Mehmet Muallimhanesi Vakfı", *Ün Isparta Halkevi Mecmuası-13*, 145-146-147, Isparta, 1946, 2008-2009

DEMİREL Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000

- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.
- DİLMEN Hilmi, “Gülcülük” *Ün Isparta Halkevi Mecmuası-1*,10-11-12, Isparta,1935,163-165
- EMECEN, M. Feridun, “Isparta” *DİA-19*, İstanbul, 1999, 194-200
- GÖKÇE, Evren, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta, İdari, Demografik ve Ekonomik Yapı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2016
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf” *DİA-22*, İstanbul, 2012, 475-479
- KARACA, Behset, *1501’de Hamit Sancağı Vakıfları*, Burdur İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Burdur, 2014
- KOFOĞLU, Sait, *Hamidoğulları Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006
- ÖZMEL, İsmail, “Kayyım” *DİA-25*, İstanbul, 2002, 107-108
- ÖZTÜRK Nazif, “Mütevelli” *DİA-32*, İstanbul, 2006,217-220
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü-I*, MEB. Yayınları, İstanbul, 1993
- SAK, İzzet, *Şer’iye Sicillerinde Bulunan Konya Vakfiyeleri (1650-1800)*, Kömen Yayınları, Konya, 2005
- SEMİZ, Yaşar, “Osmanlı Devleti’nde Para Vakıfları” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi-19*,1, Konya, 2016, 89-101
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010.

EKLER

TABLO-I/ Isparta Vakıflarında Gayrimenkul Mevkufları

Vâkıfın İsmi	Mevkuflar
El-Hac Osman bin Süleyman	Kutlu Bey Câmî’ yakınında 2 dükkân
El-Hac Halil bin Molla Hasân	Isparta çarşısında 1 dükkân
Kapıkıranoğlu Hacı Hüseyin bin Hasân	Antalyalıoğlu Han’da 1 mağaza
Şeyh El-Hac Süleyman Efendi bin El-Hac Ali	Isparta şehrinde 1 han
Hamid Mutasarrıfı El-Hac Mustafa Paşa	Isparta çarşısında 4 dükkân
Değirmencioğlu Mehmed Ağa ibn Ali	Isparta çarşısında 2 ve nısf (yarım) dükkân
Derviş Hüseyin Efendi ibn Mehmed Halife	1 mülk menzil, 2 dönüm bağ
El-Hac Kemal bin Abdullah	Isparta çarşısında 9 dükkân
İbrahim Çavuş bin Abdünnebi	Isparta çarşısında 15 dükkân
Çorbacıoğlu Hacı Mustafa	Isparta çarşısında 3 dükkân

TABLO-II/ Isparta Vakıflarında Gayrimenkül İle Birlikte Menkûl Mal Mevkufları

Vâkıfın İsmi	Mevkuflar
İmamoğlu Mustafa Ağa bin El-Hac Ahmed	Mescid binâsı ve 1.200 gurus para
Vanlıbeyzâde Şerafetlû Es-Seyyid Mir Ali	Isparta çarşısında 1 dükkân, ayda 4 gün değirmen hissesi
Mustafa Efendi ibn El-merhum Şakir Ağa	Isparta çarşısında 1 dükkân, 500 gurus para
Hacı Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi/Osman Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi / Hadice Hatun bint-i Ali Çavuş	1 arsa, 90 Mecidî yüzlük altın, 12 dönüm gülistan

Hayırsever eşhâs/Bursavî El-Hac İbrahim/ Süleyman Çelebi /Aişe bint-i Hasan	Medrese binası ve iki erkek bir kadın vâkîf tarafından toplam 700 guruş para tahsisi
Şakım Hocaşâde Ali Efendi/Osman Efendi	2.000 guruş, 2 evlek mülk bağ
Şerife (Hace) Aişe Hâtun bint-i El-Hâc Mehmed	1 boyahâne, 1 dükkân, ayda nisf (yarım) gün değirmen hissesi

TABLO-III/ Isparta Vakıflarında Menkul Mevkuf Olarak Nakit Paralar

Vakfın İsmi	Mevkuf	Vakfedildiği Yer
Üzümcüoğlu Mehmet	50 guruş	Çeşme
Miralay El-Hac Ali Efendi ve İbrahim Çelebi	200+100=300 guruş	Avârız Vakfı
Hafız Ömer Efendi bin Mehmed	500 guruş	Sıbyân Mektebi
Hamid Mütesellimi İbrahim Reşid Efendi	100+75= 175 esedî guruş	Suyolları (ve Çeşme)
Sipahioğlu Hafız İsmail bin Hasan	20 Mecidî altın	Mescîd
Kalcıoğlu Hâfız Mehmed bin Mustafa	2.000 guruş	Mescîd
Alaybeyizâde El-Hac Ali Efendi	2.000 guruş	Câmi'
Molla Hüseyin bin Süleyman	2.000 guruş	Câmi'
Hafız Abdülkadir Efendi bin Hüseyin	2.000 guruş	Mescîd
Hafız Ali Efendi bin Süleyman	2.000 guruş	Câmi'
Abdullah Efendi bin Ali Efendi (Abdi Paşa)	4.210 guruş	Câmi'
Hammamizâde Süleyman Efendi	2.000 guruş	Mescîd
Yorgancızâde Hâfız Süleyman	2.000 guruş	Mescîd
(Yılanlızâde) Abdullah Bey ibn Hasan Bey	2.000 guruş	Câmi'
Şefikzâde Hâfız Mustafa Efendi	2.000 guruş	Sıbyân Mektebi
El-Hac Mehmed Ağa bin İmamoğlu Mustafa Ağa	800 guruş	Mescîd
İsmail Efendi bin El-Hâc Mehmed Ağa	2.000 guruş	Mescîd
Ali Çelebi ibn Veliyüddin	1.000 guruş	Türbe
Hafız Mehmed Efendi bin Abdullah	600 guruş	Sıbyân Mektebi
Vezîroğlu Hâcî İbrahim Efendi bin Mustafa	800 guruş	Câmi'

49

**TABLO-IV/ Isparta'da Mevcut Vakıflara ve Vakıf Yapılarına Destek Vermek İçin
Tesis Edilen Vakıflar**

Vakıf veya Yapının İsmi	Kurucusu
Üzümcüoğlu Mehmed Çeşmesi	Üzümcüoğlu Mehmed
Hâcî İbrâhim Efendi (nin mektebine)	Ahmed Nurüddin Bey
İslamzâde Ali Efendi (nin mektebine)	Ahmed Nurüddin Bey
Gümüş Hâfız Mektebi	Ahmed Nurüddin Bey
Ömer Hafizzâde Mehmed Efendi (nin mektebine)	Ahmed Nurüddin Bey
Kutlu Bey Câmi'	El-Hac Osman bin Süleyman
Çelebiler Mahallesi Avârız Vakfı	Miralay El-Hac Ali Ağa ve İbrahim Çelebi
Cedid Mahallesi Sarıoğlu Çeşmesi	El-Hac Halil bin Molla Hasan

Kepeci Suyu Vakfı	El-Hac Halil bin Molla Hasan
Hocazâde Câmi'	Vanlı Beyzâde Es-Seyyid Mir Ali
Mahmud Çelebizâde Mescîdi	Mustafa Efendi ibn Şakir Ağa
Mahmud Çelebizâde Mescîdi	Hammamizâde Süleyman Efendi
Hacı Hızır Sıbyân Mektebi	Hâfız Ömer Efendi bin Süleyman
İbrahim Reşid Efendi Çeşmesi	İbrahim Reşid Efendi
Bereketzâde Suyu Vakfı	İbrahim Reşid Efendi
Derviş Paşa (Ferahiyeye) Câmi'	Kapıkıranoğlu Hâcî Hüseyin bin Hasan
Firdevs Paşa-Hatiboğlu-Hâcî Süleyman Efendi Medresesi	Şeyh Süleyman Efendi bin El-Hac Ali
Abdi Paşa Medresesi	El-Hac Mustafa Paşa
Kethüdazâde Mescîdi	Değirmencioğlu Mehmed Ağa ibn Ali
Akpınar Mescîdi	Sipahioğlu Hafız İsmail bin Hasan
El-Hac Abdi Câmi'	El-Hac Kemal bin Abdullah
El-Hac Abdi Câmi'	İbrâhim Çavuş bin Abdünnebi
Hacı İlya veled Durmuş Çeşmesi (Çeşme-1)	Hacı İlya veled Durmuş
Hacı İlya veled Durmuş Çeşmesi (Çeşme-2)	Hacı İlya veled Durmuş
El-Hac İbrahim Ağa Mescîdi	Kalcıoğlu Hâfız Mustafa
Kınık Çiftliği Câmi'	Alaybeyizâde El-Hac Ali Efendi
Diyadin Karyesi Câmi'	Molla Hüseyin bin Süleyman
Mescîd-i Kebîr-El-Hac Yakub Ağa Mescîdi	Hafız Abdülkadir Efendi bin Hüseyin
Kayı Karyesi Cami	Hâfız Ali Efendi bin Süleyman
Abdi Paşa Cami	Abdullah Efendi bin Ali Efendi (Abdi Paşa)
İğneci Mahallesi Mescîdi	Yorgancızâde Hâfız Süleyman
Baradız Çiftliği Câmi'	(Yılanlızâde) Abdulllah Bey ibn Hasan Bey
Yunuszâde El-Hac Ali Ağa-Miralay Agâh Bey Sıbyân Mektebi	Şefikzâde Hafız Mustafa Efendi ibn Hafız Ömer Efendi
İmamoğlu Mescîdi	El-Hac Mehmed bin Mustafa Ağa
Hacı İvaz Mescîdi	İsmail Efendi bin El-Hâc Mehmed Ağa
Şeyh İsmâil Türbesi	Ali Çelebi ibn Velîyüddîn
Hafız Mehmed Efendi Sıbyân Mektebi	Hâfız Mehmed Efendi bin Abdullah
Kara Bela Mescîdi	Şakım Hocazâde Ali Efendi bin İbrâhim Efendi/Osman Efendi bin Hâcî Süleyman Efendi
Geyran Karyesi Mescîdi	Veziroğlu Hacı İbrahim Efendi bin Mustafa
Şerife Aişe (Hace) Hatun Sıbyân Mektebi	Şerife Aişe Hatun bint-i el Seyyid El-Hac Mehmed
Diyadin Karyesi Çorbacıoğlu Mescîdi	Çorbacıoğlu Hacı Mustafa

Vakıf veya İnşa Edilen Yapının İsmi	Kurucusu
Doğancı mahallesinde İmamoğlu Mescîdi	İmamoğlu Mustafa Ağa bin El-Hac Ahmed
Mülk menzil ve mülk bağ mevkuflu zürri (ailevî) vakıf	Derviş Hüseyin bin Mehmed Halife
Hacı Ateşzâde Şeyh Mehmed Efendi Kadîri Tekkesi	Hâcî Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi/ Osman Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi/Hadice Hâtun bint-i Ali Çavuş

El-Hac Abdi Medresesi (Halil Hamid Paşa-Hüseyin Efendi-Şakirzâde)	Hayırsever eşhâs/Bursavî El-Hac İbrahim, Süleyman Çelebi/ Aişe bint-i Hasan

TABLO-V/ Isparta’da Yeni Kurulan Vakıflar ve Vakıflar Bünyesinde İnşa Edilen Yapılar

TABLO-VI/ Vakfiyeler ve Diğer Belgelere Göre Isparta’daki Vakıfların Kuruluş Tarihleri

Kurucular	Tesis Tarihleri
El-Hac Kemal bin Abdullah	H.Zilhicce 1011/M.Mayıs-Haziran 1603
İbrahim Çavuş bin Abdünnebi	H. Şa’ban 1021/Eylül-Ekim 1612
Hayırsever Eşhâs/Bursavî El-Hac İbrahim Efendi, Süleyman Çelebi Aişe bint-i Hasan/ Süleyman Çelebi	H.Gurre-i Şa’ban 1115/M.10 Aralık 1703
Derviş Hüseyin Efendi bin Mehmed Halife	H.27 Safer 1146/M.9 Ağustos 1733
Şerife (Hace) Aişe Hatun bint-i El-Hac Mehmed	H.15 Şa’ban 1151/M.28 Kasım 1738
Abdullah Efendi bin Ali Efendi (Abdi Paşa)	H.25 Receb 1198/M.14 Haziran 1784
Üzümcüoğlu Mehmed	H.15 Cemâziyelâhır 1205/M.20 Ocak 1791
İbrahim Reşid Efendi	H.7 Cemâziyelevvel 1212/M.28 Ekim 1797
İmamoğlu Mustafa Ağa bin El-Hac Ahmed	H.11 Şa’ban 1217/ M.7 Aralık 1802
Şeyh Süleyman Efendi bin El-Hac Ali	H.20 Zilka’de 1220/ M.9 Şubat 1806
Çorbacıoğlu Hacı Mustafa	H.28 Rebi’ülâhır 1222/M.5 Temmuz 1807
El-Hac Osman bin Süleyman	H.Şa’ban 1224/M.Eylül-Ekim 1809
El-Hac Mustafa Paşa	H.Gurre-i Cemâziyelevvel 1228/M.2 Mayıs 1813
Vanlıbeyzâde Es-Seyyid Mir Ali	H.15 Safer 1238/M.1 Kasım 1822
Miralay El-Hac Ali Efendi/İbrahim Çelebi	H.11 Cemâziyelevvel 1239/M.13 Ocak 1824
Ahmed Nurüddin Bey	H.5 Zilka’de 1239/M.2 Temmuz 1824
El-Hac Halil bin Molla Hasan	H.Evâil-i Cemâziyelevvel 1244/M.Kasım ortaları 1828
Ali Çelebi ibn Veliyüddin	H.11 Rebi’ülâhır 1260/M.30 Nisan 1844
Hafız Mehmed Efendi bin Abdullah	H.Evâil-i Şevval 1262/M. Eylül sonları 1846
Mustafa Efendi ibn el-merhum Şakir Ağa	H.11 Safer 1267/M.16 Aralık 1850
Kapıkıranoğlu Hâcî Hüseyin bin Hasan	H.25 Cemâziyelevvel 1267/M.28 Mart 1851
Hafız Ömer Efendi bin Mehmed	H.5 Rebi’ülâhır 1269/M.16 Ocak 1853
El-Hac Mehmed bin İmamoğlu Mustafa Ağa	H.6 Şevval 1275/M.9 Mayıs 1859
Molla Hüseyin bin Süleyman	H.2 Şa’bân 1284/M.30 Kasım 1867
Hafız Ali Efendi bin Süleyman	H.Gurre-i Muharrem 1286/M.13 Nisan 1869
Şefikzâde Hafız Mustafa Efendi	H.27 Zilhicce 1288/M.8 Mart 1872
Alaybeyizâde El-Hâc Ali Efendi	H.9 Rebi’ülâhır 1289/M.16 Haziran 1872
Hammamizâde Süleyman Efendi	H.7 Şa’ban 1289/M.10 Ekim 1872
Kalcıoğlu Hâfız Mehmed bin Mustafa	H.27 Zilhicce 1289/M.25 Şubat 1873
(Yılanlızâde) Abdullah Bey ibn Hasan Bey	H.11 Rebi’ülâhır 1291/M.28 Mayıs 1874
Hacı İlya veled Durmuş	H.Gurre-i Cemâziyelevvel 1273/M.28 Aralık 1876
Hafız Abdülkadîr Efendi bin Hüseyin	H.28 Ramazan 1294/M.6 Ekim 1877

Yorgancızâde Hafız Süleyman Efendi	H.5 Receb 1296/M.25 Haziran 1879
İsmail Efendi bin El-Hac Mehmed Ağa	H.28 Rebi'ülevvel 1300/M.6 Şubat 1883
Şakım Hocaşâde Ali Efendi ibn İbrahim Efendi/ Osman Efendi ibn Hacı Süleyman	H.20 Cemâziyelevvel 1323/M.23 Temmuz 1905
Hacı Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi/Osman Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi/ Hadice Hatun bint-i Ali Çavuş	H.23 Şa'ban 1323/M.23 Ekim 1905
Sipahioğlu Hafız İsmâil bin Hasan	H.23 Rebi'ülevvel 1325/M.6 Mayıs 1907
Değirmencioğlu Mehmed Ağa bin Ali	H.7 Cemâziyelevvel 1328/ M.17 Mayıs 1910
Veziroğlu Hacı İbrahim Efendi bin Mustafa	H.16 Safer 1330/M.5 Şubat 1912

TABLO-VII / Isparta'daki Vakıfların Kurucularının Unvan ve Payeleri

Kurucular
Ashâb-ı hayrâttan Üzümcüoğlu Mehmed nam sâhibü'l-hayr
Kürt Hasanzâde El-Hac Süleyman Ağa damadı hâcegân-ı dîvân-ı muallâ-erkân'dan Ahmed Nurüddin Bey
Sâhibü'l-hayr El-Hac Osman bin Süleyman
Miralay El-Hac Ali Efendi ve oğulluğu İbrahim Çelebi
Sâhibü'l-hayrât İmâmoğlu Mustafa Ağa ibn El-Hac Ahmed
Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât El-Hac Halil bin Molla Hasan
Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Vanlı Beyzâde Şerafetlü Es-Seyyid Mir Ali ibn Es-Seyyid Mir Mehmed Memiş
Mustafa Efendi bin el-Merhum Şakir Ağa
Hsfız Ömer Efendi ibn Mehmed
Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât râgıb'ül meberrât diyânetlü devletlü inâyetlü İbrahim Reşid Efendi hazretleri (Hamîd Mütesellimi)
Kapıkıranoğlu Hacı Hüseyin bin Hasan
Kıdvêd'üs-sulehâ ve umdet'ül-hutebâ Eş-Şeyh El-Hâc Süleyman Efendi ibn El-Hac Ali
Vezîr-i lâ-nazîr-i rûşen-zamîr-i müşerî-tedbîr rûkn-i Alişân-ı âsaf-nişân gavvas-ı mehûzân düstûr-ı mûkerrem müşîr-i mufahham El-Hac Mustafa Paşa yesserallahû ma-yürûm ve ma-yeşâ' ve tâle-bekâhû fî-devlet'ül-iyalî (Hamid Mutasarrıfı)
Değirmencioğlu Mehmed Ağa ibn Ali
Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Derviş Hüseyin Efendi ibn Mehmed Halife
Hacı Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Eş-Şeyh Hscı Mehmed Efendi/Osman Efendi ibn Eş-Şeyh Hscı Mehmed Efendi/ Hadice Hutun bint-i Ali Çavuş
Ashâb-ı hayrât ve hasenât Sipahioğlu Hafız İsmail bin Hasan

Sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât El-Hac Kemal bin Abdullah
Sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât İbrahim Çavuş bin Abdünnebi
Sahibü'l-hayrât ve'l-meberrât Kalcıoğlu Hafız Mehmed bin Mustafa
Ashâb-ı hayrâtın medîne-i mezkûre idâre meclisi a'zâsından Alaybeyizâde El-Hac Ali Efendi ibn El-Hâc İbrahim Ağa
Ashâb-ı hayrâtın olub müceddeden bir medrese binâ' ve ihdâs eden eşhâs/ Ashâb-ı hayrattan Bursavî El-Hac İbrahim/ Sâhibü'l-hayr Süleyman Çelebi/ Sâhibet'ül-hayrât Aişe bint-i Hasan
Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Molla Hüseyin bin Süleyman
Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Hafız Abdülkadir Efendi ibn Hüseyin
Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Hafız Ali Efendi ibn Süleyman
Sâhibü'l-hayrât ve râgıb'ül-hasenât Abdullah Efendi ibn Ali Efendi (Anadolu Valisi Abdi Paşa)
Sahibü'l-hasenât ve'l-meberrât Hammamizâde Süleyman Efendi ibn İbrahim Ağa
Sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât, Yorgancızâde Hafız Süleyman bin Hâfız Osman
Hoca(zâde) Mahallesi eşrâf-ı hanedân-ı kadîminden ve İstabl-ı Amîre müdürliği pâyelülerinden sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât izzetlû (Yılanlızâde) Abdullah Bey ibn Hasan Bey
Sahibü'l-hayrât ve'l-meberrât Şefikzâde Hafız Mustafa Efendi ibn Hafız Ömer Efendi
Sahibü'l-hayrât El-Hac Mehmed ibn el-merhum İmamoğlu Mustafa Ağa
Sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât İsmail Efendi ibn El-Hac Mehmed Ağa
Sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât Ali Çelebi İbn Veliyüddin (Şeyh İsmail soyundan)
Sahibü'l-hayrât ve râgıb'ül-cennet Hafız Mehmed Efendi ibn Abdullah ibn Abdülmennan
Şakım Hoca-zâde Ali Efendi ibn İbrâhim Efendi /Osman Efendi ibn Hacı Süleyman
Veziroğlu Hacı İbrâhim Efendi ibn Mustafa
Şerife (Hace) Aişe Hatun bint-i Es-Seyyid El-Hac Mehmed
Ashâb-ı hayrâtın Çorbacıoğlu Hacı Mustafa nam sâhibü'l-hayr

Kurucu	Tescil Mütevellisi	Asıl Müteveli
Üzümcüoğlu Mehmed	-	Üzümcüoğlu Mehmed
Ahmed Nurüddin Bey	-	-
El-Hac Osman bin Süleyman	-	Seyyid Hafız Ali bin Seyyid Ahmed
Miralay El-Hac Ali Efendi/ İbrahim Çelebi	-	Çelebiler mahallesi avârız vakfı mütevellisi
İmamoğlu Mustafa Ağa	Ahmed Efendi bin Ali	İmamoğlu Mustafa Ağa
El-Hac Halil bin Molla Hasan	Hallacoğlu Veliyüddin	Hallacoğlu Veliyüddin
Vanlı Beyzade Es-Seyyid Mir Ali	Es-Seyyid Mîr Süleyman	Es-Seyyid Mîr Süleyman
Mustafa Efendi ibn el-merhum Şakir Ağa	Kavukçuzâde Hüseyin Efendi bin Süleyman	Mustafa Efendi bin El-merhum Şakir Ağa
Hafız Ömer Efendi bin Mehmed	Kavukçuzâde Hüseyin Efendi bin Süleyman	Hafız Ömer Efendi bin Mehmed
Hamid Mütessellimi İbrahim Reşid Efendi	Müftü Şeyh Mustafa Efendi	Müftü Şeyh Mustafa Efendi/ Yokuşluzâde El-Hac Mehmed

Kapıkıranoğlu Hâcî Hüseyin bin Hasan	Kavukçuzâde Hüseyin Efendi bin Süleyman	Kavukçuzâde Hüseyin Efendi bin Süleyman
Şeyh Süleyman Efendi bin El-Hac Ali	Es-Seyyid Süleyman Ağa bin El-Hac Musa	Şeyh Süleyman Efendi bin El-Hac Ali
Hamid Mutasarrıfı El-Hac Mustafa Paşa	Fahr'ül-ulemâ kıdved'üs-sulehâ Harabizâde Es-Seyyid Hafız Ali Efendi	Fahr'ül-ulemâ kıdved'üs-sulehâ Harabizâde Es-Seyyid Hâfız Ali Efendi
Değirmencioğlu Mehmed Efendi	Müftizâde Tahsin Efendi	Müftizâde Tahsin Efendi
Derviş Hüseyin Efendi ibn Mehmed Halife	Fahr'ul-kudât Salih Efendi ibn Abdurrahim Efendi	Derviş Hüseyin Efendi ibn Mehmed Halife
Hacı Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi/ Osman Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi/ Hadice Hatun bint-i Ali Çavuş	Gümüş Hafızâde Hafız Ahmed Efendi	Hacı Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Eş-Şeyh Mehmed Efendi
Sipahioğlu Hafız İsmail bin Hasan	Hâfız Abdülkâdir Efendi	Sipahioğlu Hafız İsmail
El-Hac Kemal bin Abdullah	Mehmed Çelebi bin Pir Ali	Mehmed Çelebi bin Pir Ali
İbrahim Çavuş bin Abdünnebi	Mehmed Çeşebi bin Pîr Ali	Mehmed Çelebi bin Pir Ali
Hacı İlya veled Durmuş	Hoca Andon veled Todoses	Hacı İlya veled Durmuş
Kalcıoğlu Hâfız Mehmed bin Mustafa	Isparta eşrâfından Şeyh Alizâde Osman Efendi ibn Molla Hüseyin	Kalcıoğlu Hafız Mehmed bin Mustafa
Alaybeyizâde El-Hac Ali Efendi	Gümrük Kâtibi Ahmed Efendi	Alaybeyizâde El-Hac Ali Efendi
Hayırsever Eşhâs/Bursavî El-Hac İbrahim/ Süleyman Çelebi/Aişe bint-i Hasan	-	Umdet'ül-emâcid-ve'l-ealî Vanlızâde Ali Çavuş

TABLO-VIII-a/ Isparta'daki Vakıfların Tescil Mütevellileri ve Asıl Mütevellileri

Kurucu	Tescil Mütevellisi	Asıl Mütevellisi
Molla Hüseyin bin Süleyman	Mehmed Muhsin Efendi	Molla Hüseyin bin Süleyman
Hafız Abdülkâdir Efendi bin Hüseyin	Kara Mehmedzâde Ahmed Efendi	Hafız Abdülkâdir Efendi bin Hüseyin
Hafız Ali Efendi bin Süleyman	Kavukçuzâde Osman Efendi bin Hafız Hüseyin	Hafız Ali Efendi bin Süleyman
Abdullah Efendi bin Ali Efendi (Abdi Paşa)	-	Ispartalı Es-Seyyid Hüseyin Çelebi
Hammamizâde Süleyman Efendi	Osman Nuri Efendi ibn El-Hac Mehmed Ağa	Hammamizâde Süleyman Efendi
Yorgancızâde Hâfız Süleyman bin Osman	Mukayyid Osman Efendi ibn Hafız Hüseyin Efendi	Yorgancızâde Hafız Süleyman bin Osman
(Yılanlızâde) Abdullah Bey İbn Hasan Bey	Mehmed Tahsin Efendi ibn Ali Efendi	(Yılanlızâde) Abdullah Bey ibn Hasan Bey

Şefikzâde Hafız Mustafa Efendi bin Hafız Ömer Efendi	Hacı Mehmed Ağa ibn Abdullah	Şefikzâde Hafız Mustafa Efendi bin Hafız Ömer Efendi
El-Hac Mehmed bin İmamoğlu Mustafa Ağa	Osman Efendi bin Hüseyin	El-Hac Mehmed bin İmamoğlu Mustafa Ağa
İsmail Efendi bin El-Hac Mehmed Ağa	Süleyman Efendi ibn Mehmed	İsmail Efendi bin El-Hac Mehmed Ağa
Ali Çelebi İbn Veliyüddin	Ali bin Mustafa	Veliyüddin Çelebi ibn-i Ali Çelebi
Hafız Mehmed Efendi ibn Abdullah ibn Abdülmennan	Ahmed Efendi ibn Mustafa	Hafız Mehmed Efendi ibn Abdullah ibn Abdülmennan
Şakım Hocaşâde Ali Efendi ibn İbrahim Efendi/Osman Efendi ibn Hacı Süleyman Efendi	Güllüzâde Hamdî Efendi bin Osman	Şakım Hocaşâde Ali Efendi ibn İbrahim Efendi
Veziroğlu Hacı İbrahim Efendi bin Mustafa Efendi	Hafız Süleyman Efendi ibn Süleyman	Veziroğlu Hacı İbrahim Efendi bin Mustafa Efendi
Şerife (Hace) Aişe Hatun binti Es-Seyyid El-Hac Mehmed	Es-Seyyid El-Hac Mehmed bin Hasan	Es-Seyyid El-Hac Mehmed bin Hasan
Çorbacıoğlu Hacı Mustafa	-	Es-Seyyid Ali bin Es-Seyyid El-Hac İbrahim

TABLO-VIII-b/ Isparta'daki Vakıfların Tescil Mütevellileri ve Asıl Mütevellileri

Kurucu	Amaçlar, Şartlar ve Yararlananlar
Üzümcüoğlu Mehmed	Çeşmesinin tamirine, tevliyet kendisine ve nesline
Kürt Hasanzâde El-Hac Süleyman Ağa damadı Ahmed Nurüddin Bey	Allah rızâsı ve kayınpederinin ruhu için her gün üç İhlas ve bir Fatıha sûresinin okunmasına
Miralay El-Hac Ali Efendi/oğulluğu İbrahim Çelebi	Sakin oldukları mahallenin avâriz vakfına, hanelerine ait hissenin ödenmesi ile bir daha vergi talep edilmemesine
İmamoğlu El-Hac Mustafa Ağa bin El-Hac Ahmed	Mescîdinde namaz kılınmasına, mescîdin imamına, mütevellisine, tamiri ve ihtiyaçlarına, imamet, tevliyet, kayyumluk, nezâret kendisine, vefatından sonra evlad ve nesline vd.
El-Hac Halil bin Molla Hasan	Tevliyet Molla Veli evladına ve kardeşine, hâsıl olan gelir mütevellîye, su vakfına, inşa ettirdiği çeşmenin tamirine
Vanlı Beyzâde Es-Seyyid Mir Ali ibn Es-Seyyid Mir Mehmed Memiş	İmamlık yapmak ve vâkıfın rûhu için Kur'an okumak ve devrhanlık etmek üzere mektep muallim-i sibyanına, tevliyet nesline ve evladına,
Mustafa Efendi ibn el-merhum Şakir Ağa	Mescîd imamına, tamirine ve tevliyete, tevliyet evladına ve nesline
Hafız Ömer Efendi ibn Mehmed	Mektep muallimine, mektebin tamirine, tevliyetin kendisine, evlad ve nesline

İbrahim Reşid Efendi (Hamid Mütessellimi)	Çeşmesinin suyollarıyla mecrasının tamiri için iki mütevelliyeye, çeşmesi vakfının tevliyeti mütevellî Müftü Şeyh Mustafa Efendi ve evladına
Kapıkıranoğlu Hacı Hüseyin bin Hasan	Hz. Peygamber, ebeveyninin ve kendisinin ruhu için câmide Kur'an tilavetine, tevliyet imâm olanlara
Şeyh Süleyman Efendi ibn Ali	Tevliyete, inşa ettirdiği medresede müderrise, tevliyet ve müderrislik kendisiyle evlad ve nesline
Hacı Ateşzâde Şeyh Bekir Efendi ibn Şeyh Mehmed Efendi/Osman Efendi ibn Şeyh Mehmed Efendi/Hadice Hatun bint-i Ali Çavuş	İnşa edilecek hankâhın masraflarına, misafirlerin ihtiyaçlarına, mevlid okunmasıyla şeker dağıtım ve yemek ikramına, tevliyet kendisine, daha sonra evladı ve nesline
Sipahioğlu Hafız İsmail bin Hasan	Mescid tamiriyle, imamına, tevliyet kendisi ve nesline
El-Hac Kemal bin Abdullah	Ruhu için Yasin Suresi okuması şartıyla câmiye
İbrahim Çavuş bin Abdünnebi	Ruhu için Nebe Suresi okuması şartıyla câmiye
Hacı İlya veled Durmuş	Çeşmelerinin tamirine, tevliyete, tevliyet kendisi ve nesline
Kalcıoğlu Hafız Mehmed bin Mustafa	Mescidin tamirine, imam ve mütevellisine, tevliyet ve imâmet kendisine ve nesline
Alaybeyizâde El-Hac Ali Efendi	İnşâ ettiği mescidin tamiriyle masraflarına, imamına, hatibine, mütevelliyeye, tevliyet kendisi ve evladına
Hayırsever Eşhâs/ Bursavî El-Hâc İbrahim/Süleyman Çelebi/ Aişe bint-i Hasan	Medreselerinde eğitim yapılmasına, müderrise, müderrislik ciheti müderrise ve nesline
Molla Hüseyin bin Süleyman	Câmi' imamına, hatibine, mütevelliyeye, câminin tamiri ve masraflarına, tevliyet kendisi ve nesline

TABLO-IX-a/ Isparta'daki Yarı-Hayrî Vakıflar

TABLO-IX-b/ Isparta'daki Yarı-Hayrî Vakıflar

Kurucusu	Amaçlar, Şartlar ve Yararlananlar
Hafız Abdülkadir Efendi ibn Hüseyin	Mescid hatibine, Kur'an tilâvetine, hatimle sevabı Hz. Peygamber ile diğer din büyüklerinin ruhuna, tevliyet ve devr-hânlık kendisine vefâtından sonra nesline
Hafız Ali Efendi bin Süleyman	Câmi' imamına, hatibine, mütevellisine, tevliyet kendisine ve nesline
Abdullah Efendi bin Ali Efendi (Abdi Paşa)	Câmisinin mütevellisine, görevlilere, câminin çeşitli ihtiyaçlarına, tamirine, tevliyet mütevellîye ve nesline
Hammamizâde Süleyman Efendi bin El-Hac Ali Efendi	Mescid tamirine, mescidin ihtiyaçlarına, imama, mütevelliyeye, tevliyet kendisi ve nesline
Yorgancızâde Hafız Süleyman bin Hafız Osman	Mescid imamına, ilkâd-ı kanadîle, tamire, mütevelliyeye, tevliyet kendisi ve nesline
(Yılanlızâde) Abdullah Bey ibn Hasan Bey	Câmisinin imamına, hatibe, mütevelliyeye, tevliyet kendisi ve nesline
Şefikzâde Hafız Mustafa Efendi ibn Hafız Ömer Efendi	Sıbyân mektebi tamirine, muallimine, mütevelliyeye, muallimlik ve tevliyet kendisiyle nesline

El-Hac Mehmed bin İmamoglu Mustafa Ağa	Babası mescîdinin imamına, bazı ihtiyaçlarına, tamirine, mütevellîye, tevliyet babası vakfî şartları gereği kendisinde olduğundan yine kendisi ve nesline
İsmail Efendi ibn El-Hac Mehmed Ağa	Mescîdde hatiblik yapana, Kur'an tilaveti ve hatmiyle sevâbının Hz. Peygamber ve din büyüklerinin ruhuna hediye edilmesi şartıyla devr-hâna, devr-hânlık hatibe ve nesline, tevliyet kendisine
Ali Çelebi ibn Veliyüddin	Türbedârın türbede medfun Şeyh için Kur'an okuyup sevabını şeyhin ruhuna hediyesine, türbe yakınındaki çeşmenin tamirine, tevliyet mütevellî ile nesline, türbedarlık türbedâr ile nesline
Hafız Mehmed Efendi ibn Abdullah ibn Abdülmennan	Mektebinin muallimine, mütevellîye, tamirine, fazlasının vakıf için akar alınmasına, tevliyet ve muallimlik kendisine ve nesline
Şakım Hocaşâde Ali Efendi bin İbrahim Efendi/Osman Efendi bin Hacı Süleyman Efendi	Mescîdde hatib olana, mescîdin bazı ihtiyaçlarına, tevliyet Ali Efendi ile nesline
Veziroğlu Hacı İbrahim Efendi bin Mustafa	Mescîdin bazı ihtiyaçlarına, imama, tevliyet kendisine ve nesline

TABLO-X/ Isparta'daki Hayrî Vakıflar

57

Kurucu	Amaçlar, Şartlar ve Yararlananlar
El-Hac Osman bin Süleyman	Kutlu Bey Câmî' kayyumlarına
El-Hac Mustafa Paşa	Abdi Paşa Medresesi müderrislerine
Değirmencioğlu Mehmed Ağa ibn Ali	Vakfettiği dükkânların vergilerinin ödenmesi ve tamirine, vakfın mütevellisine, Kethüdâ Câmî'nin imamlığını yapanlara
Şerife (Hace) Aişe Hatun bint-i Es-Seyyid El-Hac Mehmed	Vakfettiği dükkânların tamirine, yaptırdığı mektepte muallim-i sıbyânlık vazîfesi yapanlara
Çorbacioğlu Hacı Mustafa	Yaptırdığı mescidin imamlığını yapanlara, mescîdin tamirine

TABLO-XI/ Isparta'daki Zürrî Vakıflar

Kurucu	Amaçlar, Şartlar ve Yararlananlar
Derviş Hüseyin Efendi ibn Mehmed Halife	Vakfettiği menzilde kendisinin ikâmetiyle, vakfettiği bağa tasarrufuna, vefâtından sonra zevcesi ve evladının tasarrufuna, neslinin kesilmesinden sonra akrabalarına, onlardan sonra fukaranın tasarrufuna, vakıf kimin eline geçerse Hz. Peygamber, din büyükleri, müslümanlar ve kendisinin ruhuna Fatıha ve İhlas surelerinin okunmasına

İŞS.182/109-1

Miralay El-Hac Ali Efendi ve Oğulluğu İbrahim Çelebi'nin Mahalle Avârızına Para Vakıfları

Çelebiler Mahallesi sâkinlerinden Mîrâlây El-Hac Âlî Efendi meclis-i şer'-i şerîfde bi'l-cümle mahalle-i mezbûr ahâlîleri muvâcehelerinde ikrâr ve takrir-i kelâm idüb, beher sene varîd olan tekalîf-i örfiyyeden hânemiz sehmine isâbet idecek salyâne mukâbili mahalle-i mezbûr avârızına iki yüz guruş kendi tarafından fi-mâba'd tekâlif nâmıyla nesne mütâlebe itmeme üzere yüz guruş dahi oğulluğu İbrâhim Çelebi tarafından cem'ân üç yüz guruş mahalle-i mezbûr avârız vakfına dahi vakf-ı sahîh ile asâleten ve vekâleten vakf eyledim tescil-i şer'î olunsun deyû takrîrleri kayd-şüd
Fî 11 Cemâziyelevvel (12) 39

IŞS.179/199-1

Çorbacioğlu Hacı Mustafa'nın Tescil Ettirmeden Vefat Ettiği Diyadin Karyesi'ndeki Mescîdinin Vakfı İçin

Mütevelli Tayini

Sûret-i Tevliyet Berâtü Çorbacızâde'nin

Medîne-i Isparta muzâfâtından Diyadin nâm karyede ashâb-ı hayrâtdan Çorbacioğlu Hacı Mustafâ nâm sâhib'ül-hayrın binâ' ve ihdâs eylediği mescîd-i şerîfde imâmet idenlere ve saîr ta'mîr ve termîmine sarf olunmak-ıçün medîne-i mezbûre sûk'unda vâki' iki bâb attâr ve iki bâb dikici cem'ân üç bâb mülk dükkânlarını vakf-ı lâzimesiyle vakf idüb tescil-i şer'î ve teslîm-i ale'l-mütevellî itmeksizin vâkıf-ı mezbûr fevt olub ve mâr'-üz-zıkr mescîd-i mezkûrun müsakkafatından dekadîn-i mezkûrları sâhib olanlara icâr ve icâresini ahz ve mescîd-i şerîfde imâmet idenlere teslîm ve mescîd-i mezkûr ta'mîr ve termîm itmek üzere mütevellî nasb ve ta'yîn olunmak lâzım ve mühimm olmağla erbâb-ı istihkakdan medîne-i mezbûre ahâlîsinden işbu râfi'-i tevki'-i refi'-üş-şân-ı hâkanî Es-Seyyid Ali bin Es-Seyyîd El-Hac İbrâhim zîde-kadruhû her vechle lâyıq ve mehl ve müstahakk olmağın tevliyet-i mezkûre ber-mûceb-i şurût-ı vakf tevcî olunub yedine müceddeden berât-ı şerîf-i âlî-şânım virilmek bâbında naibi Mevlânâ Es-Seyyîd İbrâhim zîde ilmuhû arz itmeğın mucibince merkûma tevcî ve sadaka idüb bu berât-ı hümayûn-ı sâadet-makrûnu virdim ve buyurdum ki,

Ba'de'l-yevm merkum Es-Seyyîd Âlî ibn Es-Seyyîd El-Hac İbrâhim zîde kadruhû varub zıkr olunan mescîd-i şerîfi ta'mîr ve termîm itmek üzere mütevellisî olub hidmed-i lâzimesin mer'î ve müeddî kıldıktan sonra ber-mûceb-i şurût-ı vakf mutasarrıf olub vâkıfın rûhı ve devâm-ı ömr-i devletim-ıçün duâyâ müdâvemet göstere ol bâbda tarâf-ı ahardan bir vechle taarruz kılmayalar şöyle bileler alâmet-i şerîfime i'timâd kılalar tahrîren fi-el-yevm'üs-semân ve'l-işrîn min şehri rebi'ülâhır li-sene isnâ-ve işrîn ve mi'eteyn ve elf

VGMA.VAD.579/718-298

Hamid Mutasarrıfı El-Hac Mustafa Paşa'nın Abdi Paşa Medresesi Müderrisleri İçin Isparta Çarşısındaki Dört Dükkânını Vakf Ettiği Vakfiyesi

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL KAZASININ EKONOMİK DURUMU

Hashim TONJI*

Özet

Osmanlı tarihi araştırmaları içinde şehir tarihi çalışmaları son yıllarda önemli bir yer tutsa da, idari bir birim olarak kaza statüsündeki yerlerin tarihi ile ilgili çalışmalar oldukça azdır. Bu çalışma azlığı nedeniyle tarihi önemi olan birçok şehir veya kaza hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda da çoğunlukla vilayet merkezlerine odaklanılmış ve küçük kentler göz ardı edilmiştir. Gözden kaçan ve yeterince araştırılmayan mekânlardan biri de günümüzde de önemini koruyan bir bölge olan Kuzey Irak coğrafyasında yer alan Erbil kentidir. Bu çalışmanın amacı da Erbil ile ilgili farklı dillerdeki kaynaklara ulaşarak kentin Osmanlı Devleti dönemindeki ekonomik durumunu keşfetmektir. Kentin ekonomisi ele alınırken Erbil'in ziraati, toprak düzeni, 1858 Arazi Kanunu'nun Erbil'e etkisi, Erbil'de iltizam uygulaması, Arazi-i Seniyye, Erbil halkının iktisadi durumu, ticaret, sanayi ve esnaf grupları incelenmiştir. 19. yüzyılda Erbil kazasındaki topraklar devlet ve vakıf arazileri olmak üzere ikiye ayrılır. Bu arazilerden elde edilen vergi geliri Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşlarına, tekke ve zaviyelerin ihtiyaçlarına harcanmıştır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapıldığını göstermektedir. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil'in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Kısaca söylemek gerekirse bu çalışma Osmanlı döneminde Erbil kazasının ekonomik durumunu incelemektedir.

60

Anahtar Kelimeler: Erbil, Osmanlı Devleti, Ekonomi, Irak, Musul

---

* Öğretim Üyesi; Zakho Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Türk Dili Bölümü,
hashimttonji@yahoo.com Bu makale yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

ECONOMIC SITUATION OF ERBIL TOWN DURING THE OTTOMAN PERIOD

Abstract

There are few studies on the history of places where have town status as an administrative unit although the studies about the history of the cities in the researches about Ottoman history have an important place in recent years. Due to the lack of study, we have limited information about many cities and towns that have historical significance. Some information and facts are ignored deliberately or indeliberately. One of these places, which is overlooked and not researched enough, is the Erbil City which is located in Northern Iraq geography which is still an important area. This study aims to explore the economic situation of the city during the Ottoman Empire period by reaching the sources in different languages related to Erbil. While considering the economy of the city, Erbil's agriculture, the territorial order, the effect of 1858 Land Law on Erbil, the application of tax-farming in Erbil, the Seniyye lands, the economic status of the people of Erbil, trade, industry and craftsmen groups have been examined. In the 19th century, the lands in Erbil are divided into two as state and foundation lands. The tax revenue from these lands was spent on the salaries of the soldiers involved in the Erbil town and the needs of the derwishes' lodges. As it can be understood from the documents, the absence of any river and water resources in Erbil indicates that the agricultural production here is based only on rain water. When the production and trade capacity of the city is considered, it can be said that Erbil is not able to export any product other than grain and it is quite infertile at this point. In short, this study examines the economic situation of Erbil town at the time Ottomans.

Keywords: Erbil, Ottoman Empire, Economy, Iraq, Mosul

Giriş

Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda Musul, Kerkük ve Bağdat gibi şehirlerin ulaşım güzergahında bulunması ve

ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması, bu şehrin stratejik değerini daha arttırmıştır. Bu durum, şehirde siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Erbil'i diğer şehirlerden farklı kılan özelliklerden biri de şehrin farklı etnik yapıları ve dini çeşitliliğe ev sahipliği yapmış olmasıdır. Kürtler, Türkmenler ve Araplar gibi çeşitli etnik unsurların yanında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi semavi dinlere mensup insanlar da yaşamıştır. Her inanç grubu farklı mahallelerde ve yaşam alanlarında ikamet ederek ayrı bir sosyo-kültürel yapı oluşturmuşlardır. Günümüzde Erbil'de Yahudi nüfus bulunmasa da Tacil Mahallesi'nde Yahudilerden kalma eserlerin halen varlığını koruyor olması Yahudilerin buradaki varlığına delalet etmektedir. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankava nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yerine getirebilmektedirler. Farklı etnik ve dini gruplar şehrin kültürel kimliğine zenginlik katmış, barış ve huzur içinde yaşamışlardır.

Bütün bu farklı etnik ve dini yapıdan gruplar Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Erbil'in ekonomik hayatının canlılığını devam ettirmişlerdir. Bu çalışma Osmanlı dönemi Erbil kazasının ekonomik görünümünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türkçe, Arapça, Kürtçe, Osmanlıca ve Türkmençe kaynakların tarandığı ve arşiv çalışmasının yapıldığı bu araştırma kapsamı ve farklı kaynaklarıyla alana dair Türkçe literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Toprak Paylaşımı

Toprak Düzeni

1534 yılında Osmanlılar Irak'ı sınırlarına kattıklarında topraklarını *mîrî* (devlet toprağı) arazi statüsüne almışlar ve bu toprakları idare etmek için yeni bir sistem oturtmuşlardı. Osmanlı Devleti, bol yağmurlu, verimli topraklarıyla tanınan ve merkezi yönetime yakın olan Musul Vilayeti ve onun çevresindeki bölgelerde *iktâ* sistemini uyguladı. Bu topraklar *iktâ* yoluyla (yurtluk) sancak beyleri ve sipahilere verildi.⁶⁷

⁶⁷ Yurtluk bir yerin gelirinin birine tevcihi yerinde kullanılan bir tabirdir. Kendisine bu şekilde bir arazi geliri tevcih edilen kişi, resmen o yerin sahibi değildir. Araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezdi.

Kürt aşiret reislerine, askerî hizmetlerine karşılık olarak buldukları topraklar üzerinde vergi toplama hakkı verildi. Burada babadan oğula geçen bir miras sistemi uygulanmaktaydı.⁶⁸ Vergi toplama ise ömür boyu *iltizam* veya *mâlikane* usulleriyle yerine getiriliyordu. 17. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti bölgede arpalık sistemine geçti. Böylece bu toprakların gelirleri önce *fursan* ve *sipahilere* sonra da *âlimler* ve *idarecilere* verildi.⁶⁹ 1858 Osmanlı Arazi Kanunu'ndan önce Irak'ta beş çeşit arazi bulunmaktaydı. Bunlar; mülkiyeti fertlere ait olan araziler, vakıf arazileri, mîrî araziler (devlete ait olan araziler), metruk araziler ve otlak arazilerdir.⁷⁰

Mîrî arazilerde çiftçi, vergisini verdikten sonra ziraat yapma hakkını kazanırdı. Bu para arazinin kirası olarak sayılırdı. Çiftçi, bu toprakları ne satabilir ne rehin verebilir ne de vakfedebilirdi. Erbil bölgesinde ağalar vergileri toplarlardı ve Osmanlı Devleti iltizam ve malikane sistemlerinin gereği buna müdahale etmezdi.⁷¹

1858 Arazi ve Tapu Kanunu'nun Erbil'e Etkisi

Osmanlı Devleti, 1858'de Arazi Kanunu'nu, 1859'da Tapu Kanunu'nu yürürlüğe koymuştur. Bu kanunların amacı; arazilerin kullanımında bir sistem ve düzen oluşmasını sağlamaktı. Mithat Paşa, 1869 yılında Irak'a vali tayin edildikten sonra Tapu Kanunu'nu uygulamaya koyarak zirai arazilerin mülk olarak edinilmesine olanak sağlamıştır. Bu sayede aşiret reisleri ve ağalar çok büyük topraklara sahip olmuşlardır. Çiftçiler ise arazilerin düşük fiyatlarına rağmen paraları olmadığı için devletten toprak alamamışlardır. Kışın ziraat yapılan arazilerin fiyatı 50 kuruş, yazın ziraat yapılan araziler 20 kuruş ve boş olan ama canlanma imkânı bulunan arazilerin fiyatı 7 kuruş idi.⁷²

II. Abdülhamit döneminde Irak'ın kuzeyine tayin olan valilerin politikaları; merkezîyetçi yönetimi uygulamak ve aşiret reislerini zayıflatmak ve onları devlete bağlı

Yalnız, o yerin şer'i ve örfî vergisi kendisine ait olurdu. Tımandan farkı; mutlaka bir hizmet karşılığı verilmesinin şart olmaması idi. Bu sistem, İmparatorluğun Şark hudutlarında yerli beylere, buldukları yerler o adla tevcih olunmak suretiyle tatbik olunmuştur. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1972, s. 639.

⁶⁸ İmad Ahmet el-Cevahiri, *Müşkiyet el-Arazi fi'l Irak*, Dar el-Hurriye Basımevi, Bağdat, 1978, s. 16.

⁶⁹ Fazıl Mehdi Beyat, *ed-Devle el-Osmaniyye fi'l-İmecal el-Arabi*, El-Veahde El-Arabiye Araştırma Merkezi, Beyrut, 2007, s. 107.

⁷⁰ İbrahim Halil el-Allaf, *Tarih el-Vatan el-Arabi*, s. 90.

⁷¹ Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, Mevsuat Musul el-Hazariye, C. 5, Musul 1992, s. 137.

⁷² Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, s. 36.

hale getirmektir. Bu politika da bölgeyi derinden etkilemiştir.⁷³ Arnest Dawsen, Osmanlı'nın Irak'ın "Zirai topraklarını taradığını, Musul Vilayeti de dâhil olmak üzere ziraî toprakların üçte birinin tapuya kaydedildiğini" belirtmiştir.⁷⁴ Örneğin; Mithat Paşa arazi kanunlarını uygularken Irak'ın kuzeyinde bulunan Rifi'de (taşra bölgesi) büyük problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Yeni kanun gereği ziraî toprakların büyük bir kısmının devlete ait olması gerekmektedir. Fakat bu kanundan sonra araziler, Kürt şeyh ve ağalar ile Türkmen zenginlerinin eline geçmiştir.

Bu politika Erbil'de, ağalar ve aşiret reisleri tarafından sürdürülen arazileri gasp etmek amacını gütmektedir. Bazen güçlü aşiretler, komşusu olan zayıf aşiretlerin arazilerini kendilerine katmaktaydılar. Buna bir örnek; bir İngiliz sorumlusunun ifade ettiğine göre Erbil'in Dizeyi Aşireti'nin reisinin bu uygulamayla 1918 yılında 52.350 dönümden fazla toprağa sahip olmasıdır.⁷⁵ Bu siyasetin sonucunda şeyhler, arazi sahipleri haline gelmişlerdir. Artık aşiret içindeki ilişkiler fertler arasında eşitlik üzerine dayanmıyor, mal varlığı esasına göre şekilleniyordu. Bu zenginliğin kaynağı da çiftçileri sömürmeye dayanıyordu. Hatta bazı yerlerde aşiret reisleri ve şehir zenginleri daha fazla araziye sahip olmak için birbirlerine yardım etmişlerdir.

Tapu politikası sonucu; Erbil'in Türkmen ileri gelenleri ile Kürt ağaları ve aşiret liderleri arazilerin büyük bir kısmına sahip olmuşlardır. Arazi kanunu gereği, köylerin bir kişi adına kaydedilmemesi gerekiyordu. Fakat devlet, köyleri ağa ve muhtarlar adına kaydediyordu ve bunun yapılma nedeni de bu bölgelerde huzurun sağlanması idi. Böylece çiftçiler yalnızca bir kiracı konumuna düşmüşlerdir. Bu durum, Irak'ta büyük problemlere yol açmıştır. Zira zenginlere kalan bu araziler çiftçiler tarafından ihmal edilmiş ve bu araziler büyük zarara uğramıştır.⁷⁶ Böylece Osmanlı yönetimi tapu politikasının Irak'ta fiili bir şekilde uygulanamayacağını anlamış ve sonrasında toprak dağıtımını iki fermanla durdurmuştur.⁷⁷ Böylece bölgedeki tapu dağıtım süreci, Mithat Paşa'nın valiliği dönemiyle (1869-1872) sınırlı kalmıştır. Daha sonraki Musul Valisi Vecihi Paşa

⁷³ Selcuk Duman, *Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908-1922)*, Berikan Yay., Ankara 2000, ss. 24-25.

⁷⁴ İmad Ahmet el-Cevahiri, *Müşkiyet el-Arazi*, s. 258.

⁷⁵ Hınna Batatu, *el-Irak et-Tabakat el-İçtimaiyye ve'l-Harakat es-Sevriyye el-Hadise min Ahd ed-Devle el-Osmaniyye İla Kıyam el-Cumhuriyye*, Mussaset el-Ebhas el-Arabiyye Yayınevi, Beyrut 1998, s. 98.

⁷⁶ Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, s. 41.

⁷⁷ Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, s. 123.

zamanında Tanzimat Dönemi'nde Musul Eyaleti'nde ilan edilen tımar sistemi kaldırılmıştır. Bölge topraklarına sahiplerinin ellerinde bulunan buyruklara dayanarak, devletin tayin ettiği memurlar vasıtası ile tapu verilmesi kararlaştırılmıştır. Dersaadet tarafından verilmesi kararlaştırılan tapu senetlerinin, bölgenin uzaklığı sebebiyle 1870 senesinin Şubat ayından itibaren verilecek olan senetlerin birer nüshasının Defterhane'ye gönderilmesi kaydıyla Bağdat Valiliği tarafından verilmesi kabul edilmiştir.

Erbil'de İltizam Uygulaması

Osmanlı Devleti, bu bölgenin coğrafi, sosyal ve toprak yapısını göz ederek Tanzimat kararlarını uygulamaya çalışmıştır. 1865 senesinde çıkartılan ve sıkıntılı bir şekilde uygulanan toprak yasası, aynı zamanda toprakların iltizam suretiyle işletilmesini, müzayede yolu ile yıllık belli bir bedel karşılığında taliplerine (mültezimlere) verilmesi sistemini getirmiştir.⁷⁸ Irak'ın diğer bölgeleri gibi Erbil de iltizam sisteminden etkilenmiştir. Irak'ta iltizam sistemi 19. yüzyılın sonlarına kadar fiili bir şekilde uygulanmıştır.⁷⁹ İltizam siyaseti çiftçileri oldukça olumsuz etkilemiştir. Çünkü mültezimlerin çiftçilere yüksek vergiler koyması çiftçilerin köylerini bırakmasına sebebiyet vermiştir.

Arazî-yi Seniyye

Kaynağı tam olarak belirlenememekle birlikte, daha sonradan seniyye olarak adlandırılan bu topraklarının kökeninin Hass-ı Hümâyûn'a dayandığını söylemek mümkündür. Irak'ta bu mülkiyet biçimindeki büyük artış, Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla başlamıştır. Tarımsal verimliliği yüksek, çok geniş ölçekteki araziler birkaç ay içerisinde Sultan II. Abdülhamit'in özel mülkiyetine geçirilmiştir. Musul, Bağdat ve Şehrizer bölgelerinde de seniyye arazileri vardır.⁸⁰ Bölgede eskiden beri var olduğu bilinen petrolün devlet yetkilileri tarafından öğrenilmesi hakkında kesin bir tarih bulunmamakla beraber ilk kez 1857 yılında Şehrizer Valisi Ali Rıza Paşa tarafından dile

⁷⁸ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, ss. 95-99.

⁷⁹ Hamdi el-Vekil, *Mulkiyet el-Arazi ez-Ziraiye fi Mısır Hilal el-Karn et-Tasi Aşar*, el-Heye el-Mısriye el-Amme Yayınevi, Mısır 2007, s. 216.

⁸⁰ Albertine Jwaideh, "The Senniya Lands of Sultan Abdulhamid II in Iraq", (Çev. Dr. Burcu Kurt), *International Journal of Histori Studies*, Voume 5 Issue on Lausanne, July, 2013, s. 302-303.

getirildiği söylenmektedir. Tanzimat öncesine kadar bölgedeki petrol ve yeraltı kaynakları tımar sahipleri tarafından değerlendirilmekteydi.

Tanzimat'tan sonra ise getirilen tapu kanunu çerçevesinde, bu tür yeraltı kaynaklarına sahip topraklar, mîrî topraklara dâhil edilmiştir. Bu kaynakların işletilmesi ise Osmanlı tebaası olan mültezimlere verilmiştir. Kaynakları barındıran topraklar; buradaki zenginliklerin Batı Avrupa ülkeleri için önemli bir enerji kaynağı haline gelmesi, Osmanlı mültezimlerinin işletmedeki yetersizlikleri ve petrol kuyularının aşiret saldırıları sonucu yakılmaları üzerine Hazine-i Hassa toprakları kapsamına dâhil edilmiştir. 1890 ve 1898 senelerinde, Sultan II. Abdülhamit döneminde, Bağdat ve Musul petrol yataklarını da içine bu topraklar, özel fermanlar ile padişahın Hazine-i Hassasına alınmıştır. II. Abdülhamit'e ait arazilerde yapılan teftiş sonucu "Petrol, kömür, kükürt, güherçile vs. madenlerinin bulunduğu" dair rapor Hazine-i Hassa-i Şahane Nezaret-i Celilesi'ne sunulmuştur. Bu belgede durum şöyle ifade edilmiştir:

"..... Musul Vilayeti Celilesi'nde vaki bi'l-cümle emlak-i makhusa-i cenab-i padişahinin devr-ü teftişi sırasında ma'adin-i mevcude hakkında netice-i şuhudat ve tahkikat-ı acizinin arz ve beyanına iptidar olunur şöyle ki ma'adin-i mevcudenin mevaki'ini ira'e eylemek üzere tersim ve rabt edilen harita mütala'asından dahi müsteban olacağı üzere Şarkat mukata'a-i seniyyesi dahilinde Musul'a on iki ve Nehr-i Dicle'ya bir saat mesafede vaki' Hayyare tepelerinin Şark eteklerinde birbirinden on dakika ara ile iki mevki'de gazyağı petrol ma'denleri ve bunların beş dakika üst tarafında kükürt madeni ve bunlar miyanında cabeca bir nevi ekşi toprak ve buradan dört saat cihet-i garbide vaki' Şure karyesinde azotit potas yani güherçile ....bulunduğu."⁸¹

Ayrıca, Musul'da, padişaha ait arazide çıkan petrolün arama ve işletme hakkı Hazine-i Hassa'ya verilmişti.⁸² Daha sonra da Musul ve Bağdat'taki petrol madenlerinin

⁸¹ Cevat Ekici, Muzaffer Albayrak ve diğerleri, Osmanlı Dönemi'nde Irak Fotoğraf ve Belgelerle, Başbakanlık Devlet Arşifleri Genel Müdürlüğü-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Plato Basımevi, İstanbul, 2006, s. 208.

⁸² "Musul Vilayeti dahilinde bulunan emlak-ı mahsusa-i cenab-ı cihanbani derununda kesretle petrol gaz madenleri zuhur etmekte olmasına mebni umum Musul Vilayeti dahilinde gerek emlak-ı seniyye derununda ve gerek sair cihetlerde petrol gazı madeni taharrisi ve işletmesi imtiyazının münhasıran Hazine-i Hassa-i Şahane namına verilerek ale'l-husul icab eden ferman-ı alinin tastir ve i'tası Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesinin tezkire-i maruzası üzerine şeref sadır olan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi iktiza-yı alisinden bulunmuş olmağla olbada emr ü ferman hazret-i veliyyü'l emrindir. Bkz; Cevat Ekici, Irak, ss. 210-212.

idaresi birleştirilerek imtiyazı Hazine-i Hassa'ya bırakılmıştı.⁸³ Musul ve Bağdat havalisinde, Dicle-Fırat nehirleri havzasında yapılan petrol araştırmaları ile görevli maden mühendisi Paul Groskop'un 21 Ekim 1901'de Hazine-i Hassa'ya yazdığı rapor oldukça ilgi çekicidir. Mühendis Groskop raporunda “Fırat ve Dicle sahillerinde bulunan petrol yataklarının dünyanın en önemli petrol kaynaklarından biri olduğunu” ifade etmiştir. Ayrıca görmüş olduğu en zengin ve önemli kaynağın Kerkük'ten on beş kilometre mesafede bulunan -*Baba GürGür*- petrol madenleri olduğunu belirtmiştir. Bu araziler, Erbil'de de arazi-i seniyye adı altında kaydedilmiştir.

Bu topraklardaki çiftçilerin durumu, diğer toprakların çiftçilerine kıyasla daha iyiydi. Zira devlet bu topraklara daha iyi bakıyordu. Ayrıca vergi ve çiftçilere hizmet vermek konusunda da avantajlıydı. Burada, Sultan II. Abdülhamit'e bağlı arazi-i seniyyelerin özel idareleri vardı. Bu topraklar Musul civarında ve Büyük Zap ile Küçük Zap bölgeleri arasında bulunuyordu. Bu seniyyelerden Süleymaniye'deki Delin, Malevan ve Bakırco ile Erbil'deki Mahmur çok geniş bir araziye sahipti. Bu topraktaki çiftçilerin durumu Irak'taki diğer çiftçilerden daha iyiydi. Nitekim bu çiftçiler mahsulün yarısına sahip olmaktaydılar. Mahsul az olduğu durumlarda tazminat, yardım ve kredi alma fırsatları vardı.

Ayrıca bu toprakların çiftçileri askerlik hizmetinden de muaf tutulmaktaydılar. Görüldüğü gibi arazi-yi seniyyeler, Irak'ın en verimli topraklarıydı. Bu arazilerin geliri yüzbinlerce Osmanlı lirası tutarındaydı.⁸⁴ Bölgenin zengin yeraltı kaynakları 20. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa emperyalist güçlerinin rekabetine konu olmuştur. 1904 yılının Temmuz ayında II. Abdülhamit tarafından, Alman sermayeli olan Anadolu Demiryolu Şirketine, Bağdat, Musul bölgelerinde bir yıl petrol arama ayrıcalığı verilmiştir. 1888 yılında Berlin-Bağdat Demiryolu inşasının imtiyazını alan Almanlar, bu son imtiyazla Irak topraklarında büyük ekonomik çıkarı olan İngilizlerin önüne geçmişlerdir. 1908 yılında Meşrutiyetin ilanından sonra II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile petrol yataklarını barındıran bu topraklar Maliye Bakanlığı'na devredilmiştir.⁸⁵

⁸³ Cevat Ekici, Irak, s. 218.

⁸⁴ İbrahim Halil el-Allaf, *Tarih el-Vatan el-Arabi*, s. 129.

⁸⁵ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 223.

Erbil Halkının İktisadi Durumu

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi daha çok tarıma dayanmaktaydı. Irak Türkmenleri, Osmanlıların geldikleri ilk dönemde şehirlerde yönetim kadrolarında bulunmalarının yanı sıra, tarım ve hayvancılıkla da gücü ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak Türkmenlerin 18. yüzyıldan itibaren, Irak'ın büyük şehir ve kasabalarında yerleşmiş olanları büyük ölçüde el sanatları, esnafılık ve ticaretle uğraşmaya başlamışlardı.⁸⁶ Erbil'deki Türkmenler, Erbil'in içinde yaşamaktaydılar ve kentin nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmaktaydılar. Riç, Erbil'in Kürt ve Türkmenlerden oluştuğunu yazmaktadır.⁸⁷

Kürtler çoğunlukla Erbil'in dışında yaşamaktaydı. Kaptın Hay'a göre; Erbil ve Kerkük'teki Türkmenler okuma ve yazmayı bilmekteydiler ve bazı mülklere de sahiptiler. Bazıları da devlette memur olarak çalışmaktaydı ve Avrupaî tarzda giyinmekteydiler. Bunlar bir efendi tabakası oluşturmuşlardır. Efendi lakabı, din adamları, devlet memurları ve askeriyede çalışan alt rütbeli askerlere de verilmekteydi. Erbil ve Kerkük özellikle Kerkük Türkmenleri, Türkçeyi bildikleri için devlet dairelerinde daha çok çalışmaktaydılar.⁸⁸

Musul ve Şehrizer vilayetleri içinde yaşayan Kürtler, genelde dağlık bölgede ve İran sınırı yakınlarında göçebe; kırsal kesimde yarı yerleşik; şehirlerin etrafındaki köy ve kasabalarda da yerleşik olarak aşiretler halinde yaşamaktaydılar. Göçebe olan aşiretler, geçimlerini hayvancılıkla sağlardı. Bir kısmı da geçimini bölgedeki köyleri basarak ve kervanları yağmalayarak sağlamaktaydı. Yarı yerleşik olanlar ise geçimlerini hayvancılıkla uğraşarak; köylerde yerleşik olanlar ise aşiret ağalarının geniş topraklarında çiftçilik yaparak geçinmekteydiler.⁸⁹

Aşiretlerin idaresi aşiret reisi, ağa veya kuha tarafından sağlanmaktaydı. Aşiret reisinin, yiğit ve misafirperver olması gerekirdi. Aşiret lideri ve aşiretin ileri gelenlerinden oluşan bir danışmanlık meclisi bulunurdu. Ağa ise, köyün başkanıydı. Köyün her şeyi ağadan sorulurdu. İdare ve kadılık işlerini de ağa görmekteydi. Ağalar ve

---

⁸⁶ Aynı Eser, s. 62.

⁸⁷ Rich, *Rihlet Riç*, s. 125.

⁸⁸ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, ss. 84-85.

⁸⁹ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 68.

toprak sahipleri bu zirai toprakları idare etmekteydiler. Zira bu ağa ve toprak malikleri ile çiftçiler arasında sıkı bir akrabalık bağı vardı. Fakat bu durum Erbil'in güneyinde yaşayan Dizeyi aşireti için geçerli değildi. Zira aşireti yöneten ile çiftçiler arasında bir akrabalık bağı yoktu.⁹⁰ Çiftçiler, topraklarını korumakla sorumluydular. Bazıları ağaları, İngiliz baronlarına benzetmişlerdir. Zira kendisi hiçbir el emeği vermeden aşiretin topladığı paradan gelirini temin etmekteydi. Çiftçi toprağının %10'unun vergisini ve ayrıca hayvanlarının vergisini vermekteydi. Devlet, ağadan arazilerin ve hayvanların vergisinin toplamının %10'undan daha aşağı bir para alırdı.

Ağa'nın, köyde bir evi ve yanında da divahanesi (misafirhane) vardı. Tabii ki köylüler bu misafirhanenin giderlerini de karşılamakla yükümlüydüler. Muhtara ise aşiret lideri veya ağa, köyün başkanlığını verirdi. Zira aşiret lideri veya ağa otoritelerini direkt köylere uygulayamazlardı. Bunun için muhtar; aşiret lideri ve ağa ile çiftçiler arasında bir bağlantı noktası idi.⁹¹ Çiftçi, mahsulün %10'unu aşiret reisine verirdi. Buna ilave olarak, aşiret lideri çiftçiden birşey isteyemezdi. Buna rağmen bir aşiret âdeti olarak çiftçi, aşiret liderine yılbaşında her sürüden bir hamile koyun, ayrıca bayram gibi özel münasebetlerde de özel hediyeler verirdi. Aşiret adamları her türlü dış tehlikeye karşı aşiret liderine yardım etmekle sorumlu sayılırdı ve gerekirse de devlete bile karşı çıkarlardı. Bu da ağaların ne kadar büyük bir otoriteye sahip olduklarını göstermektedir.⁹² Aşiretlerde diğer bir önemli husus da fasıl konusudur. Fasıl da her türlü aşiret içi veya aşiret arası anlaşmazlıkların aşiret yoluyla çözülmesidir. Bu da aşiret içinde bir kişiye, aşiret adına konuşma yetkisi vermekle olur. Mahkeme kurulsu bile, kurulan mahkemenin aşiretin veya aşiretlerin aldığı kararı onaylaması gerekirdi.

Mahkemelerde para cezaları, aynî ödemeler şeklinde gerçekleşiyordu. Ama büyük anlaşmazlıklarda tazminat hesaplanırdı. Yani kaç kişi ölmüş, ölenler erkek mi, çocuk mu yoksa bayan mı diye bakılır veya zarara uğrayan hayvan sayısı veya tarım miktarı hesaplanırdı. Aşiretler arasındaki anlaşmazlıklara gelince bazen bu anlaşmazlıklar yıllar sürer ve bu anlaşmazlıklara bir son vermek için bazen devlet arabuluculuk yapardı.

⁹⁰ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 60.

⁹¹ Aynı Eser, s. 62.

⁹² William Rupert Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 68.

Aşiretler arasındaki anlaşmazlıkların en büyük nedeni; aşiretlerin daha fazla toprağa sahip olmak istemeleriydi.⁹³

Erbil’de Tarım

Erbil’in yüzölçümü 18.170 km²’dir. Ziraat için kullanılan toprak ise 4.557 km²’dir. Bu da Erbil toprağının %25’ine denk gelmektedir.⁹⁴ Erbil Kazası, tarım bakımından Musul Vilayeti’nin en verimli kazası idi.⁹⁵ Kuzeyindeki diğer bölgelerde olduğu gibi Erbil’de de ziraat yağmura bağlıydı. Yağmurun düzenli bir şekilde yağmaması kıtlığa yol açardı.⁹⁶

Erbil’de, 1880 yıllarında büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Bunun sonucu olarak her şeyin fiyatı yükselmiş ve enflasyon yaşanmıştır. Öyle ki gıda malzemeleri hariç her şeyin ticareti durma noktasına gelmiştir. Hatta aileler kızlarını mehir olarak yalnız yemeklerini temin etme karşılığında evlendirmişlerdir. Bu çok ağır yaşanan kıtlık sonucu gıda fiyatları 10-50 kat arası artmıştır. Tüm canlıları olumsuz etkileyen bu kıtlığın nedeni o sene Erbil’i fırtınanın vurmuş olmasıydı.

Bu açlık veya kıtlığın adı Bağdat’ta *Birsime* olarak geçmiştir. Bu isimlendirmenin kökeni çok sayıda Kürt’ün Bağdat’a göç ederek orada sokaklarda “birsime” yani “açım” diye bağurmalarıdır. Musul’da ise buğdayın bir ölçüğü bir liraya satıldığı için bu yıla Am el-Lira (Lira Yılı) adı verilmiştir.⁹⁷ Bu kıtlıkta Musul’da bulunan bazı yabancıların notlarını ihmal etmemek gerekir. Musul’da bulunan Fransa konsolosu Mösyö Sufi, 23 Şubat 1880 tarihinde bu kıtlıkla ilgili hükümetine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda:

“Irak’ın kuzeyinde bir kıtlık yaşandı ve gittikçe kıtlık şiddetleniyor. Köylüler, köylerini şehre doğru terk ediyorlar. Halk, büyük bir sıkıntı içindedir, açlık ve işsizlik yaşanmaktadır. Halk, ölü hayvanların leşlerini yemeğe kalktı” diye yazmaktadır.⁹⁸ Osmanlı Devleti, 1891 yılında bölgedeki çiftçileri teşvik etmek için bir takım önlemler

⁹³ Aynı Eser, ss. 73-74.

⁹⁴ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan min Akdem el-Usur Et-Tarihiyye, Çev. Muhammed Ali Avni, Dar eş-Şuun es-Sekafiyye Yayınevi, Bağdat 2005, s. 176.

⁹⁵ Musul Vilayeti Salnamesi, H 1330/ M 1912, s. 280.

⁹⁶ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan, s. 178.

⁹⁷ Abbas el-Azzavi, *el-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. 8, Dar el-Arabiyye li'l-Mevsuat, Beyrut 2004, s. 63.

⁹⁸ Kenan Müftü, “Grani Hawler”, *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 3, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009, s.1326

aldı. Patates ziraatını teşvik etmek için patatesin beş yıl aşar vergisinden muaf tutulması, hayvanlara ücretsiz yem dağıtılması bu önlemlerden bazıları idi.⁹⁹

Erbil'de 1895 yılında bir Ziraat Bankası kuruldu. Bu banka 1883 yılında Musul'da açılan Ziraat Bankası'nın bir şubesi idi. Bu aslında tam anlamıyla bir banka değil, bir yardım fonu (sandığı) idi. Bu bankanın açılma nedeni çiftçileri yüksek faizlerle borç almaktan kurtarmaktı. Zira çiftçiler, bazı tacirlerden yüksek faiz karşılığında borç almaktaydılar. Banka, çiftçilere %1 faiz karşılığında borç vermekteydi. Çiftçinin aldığı borcun karşılığında borç miktarının iki misli kadar bir arsa rehin koyması gerekiyordu. Borcun ödeme süresi en çok bir yıldır. Bu bankanın çalışması hakkında fazla bilgi mevcut değildir.¹⁰⁰ 1899 yılına gelindiğinde devlet on yıl daha patatesi vergiden muaf tutmuştur. Ayrıca 1875 yılında çıkan bir fermanla, çiftçileri teşvik etmek için onlara altın, gümüş ve bakır madalyalar verilmiş ilave olarak, 3 yıl daha çiftçiler vergiden muaf tutulmuşlardır.¹⁰¹ 1879 yılında çıkan bir fermanla, her vilayette, sancak ve kazalarda ziraat odalarının kurulmasına izin verilmiştir.¹⁰²

Erbil, hububat (buğday ve arpa) ürünlerinde çok verimliydi ve mahsul oranı 8-10 kata kadar çıkabilmekteydi. Bu oranı Erbil yakınlarında olan Karaçuğ Ovası'yla kıyaslarsak Karaçuğ Ovası'nda, yağmur bol yağarsa hububatın oranı, 30 ile 40 kata kadar çıkmaktaydı. Pirinç ise sulak ovalarda yetiştirilirdi. Pirinç Mart ayında ekilir ve Kasım ayında hasat edilirdi. Pirincin yanında nohut, susam ve pamuk da ekilmekteydi.¹⁰³ Erbil'in ekonomik durumu, özellikle ziraat ve ticareti yabancı seyyahların ilgisini çekmiştir. Erbil'de, buğday ekini çok yaygındır. Bunun hakkında Kristiyan Nipur, şöyle demiştir:

*“Erbil bölgesinde ekilen buğdayı diğer bölgelere kıyaslarsak 10-15 kat daha fazla idi. Ayrıca yağmura dayanan bölgelerde ekilen buğday daha güzel ve tatlıdır.”*¹⁰⁴ 1906 yılı istatistikleri Erbil'in hububat üretimindeki verimliliğini doğrulamaktadır. Erbil'de buğday ekilen toprak, 100.000 dönüm, alınan hasat 480.000 kile idi. Arpa ekilen toprak, 50.000 dönüm, alınan hasat 240.000 kiledir. Pirinç ekilen toprak, 640 dönüm, alınan hasat

⁹⁹ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan, s. 117.

¹⁰⁰ Halil Ali Murat, "İdarey Hawler le Serdemi Osmanide", *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 2, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009, s. 1378.

¹⁰¹ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan, s. 1178.

¹⁰² William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, ss. 102-103.

¹⁰³ Carsten Niebuhr, *Rihlet Nipor*, ss. 90-91.

¹⁰⁴ John Philip Newman, *The Thrones and Palaces in Babylon and Nineveh*, New York, 1876, s. 223.

8.000 kiledir.¹⁰⁵ Tahılların yanı sıra baklagiller de ekilmekteydi. Erbil kazasında, 320 dönümden 3.200 kile nohut, 26.880 kile bakla ve 384.000 kile mercimek üretilmiştir.¹⁰⁶

Erbil'de sanayide kullanılan tarım ürünleri de yetiştirilmiştir. 1906 yılında pamuk ekilen 2.000 dönüm topraktan 50.000 has kıyeye ürün alınmıştır. Susam ekilen 160 dönüm topraktan 1.600 has kıyeye ürün elde edilmiştir.¹⁰⁷ 1906 yılında Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına bağlı kazalarda üretilen meyve miktarı ile ilgili istatistiğe bakıldığında, Erbil'in Musul Vilayeti sancak ve kazaları içinde meyve üretimi yapılmayan tek yer olduğu göze çarpmaktadır.¹⁰⁸

Niuman, Erbil toprağının “çok verimli ve ziraat yanında hayvan beslemek için çok uygun” olduğunu belirtmiştir. Şehirde, maşiye (inek, koyun, kuzu vb.) sürülerini görmüştür. Çiftçilerin, bu sürüleri yaz mevsiminde dağlık bölgelere götürdüklerini de belirtmiştir. Bazı Erbil zenginleri, yaz mevsiminde koyun sürüleriyle dağlık bölgeye gidiyorlar ve sonbahar mevsiminde köyelerine ve şehirlerine dönüyorlardı.¹⁰⁹ 1906 yılında, Erbil'deki canlı hayvan sayısı şöyledir: 3750 kısırak, 6500 merkep, 1800 inek, 800 öküz, 228.000 koyun-kuzu, 30.352 keçi, 150 deve ve 590.000 kümes hayvanı. 1906 yılı Musul vilayeti canlı hayvan istatistiğine göre kümes hayvancılığında Erbil birinci sıradadır ve büyük ölçüde vilayetin tavuk ve yumurta ihtiyacını karşılamaktadır. Aynı yıl Süleymaniye Sancağına bağlı Şehr-i Pazar'da 25.000 kümes hayvanı mevcuttur. Musul'un diğer sancak ve kazalarında kümes hayvancılığı yapılmamaktadır.¹¹⁰

Erbil Kazası'nda, aynı yıl (1906) 100.000 kıyeye süt, 150.000 kıyeye peynir, 100.000 kıyeye tereyağı, 250.000 kıyeye yün, 20.000 kıyeye keçi kılı, 1000 adet sığır kılı ve 4.200.000 adet yumurta üretilmiştir.¹¹¹ Yakut Hamavi, Erbil ziraatının, yağmur suyu ve yeraltı sularına dayandığını belirtmiş, bu yeraltı sularının Dicle Nehri sularından hiç farklı olmadığını yazmıştır.¹¹² Yeraltı suları kuyu kazarak elde edilirdi ve bu kuyuların derinliği de 60-80 ayak arasında değişmektedir.¹¹³ Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar hasat

¹⁰⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmanlı Ziraat İstatistiği, ss. 98-101.

¹⁰⁶ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 194.

¹⁰⁷ 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmanlı Ziraat İstatistiği, ss. 210-211.

¹⁰⁸ 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmanlı Ziraat İstatistiği, ss. 288-289.

¹⁰⁹ John Philip Newman, *Babylon and Nineveh*, s. 224

¹¹⁰ 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmanlı Ziraat İstatistiği, ss. 344-345.

¹¹¹ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 209.

¹¹² Meğdid Hacı, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 38.

¹¹³ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s.103.

elle yapılıyordu. Erkek ve kadınlar buna katılırlardı. Ovalarda, dağlı bölgelere göre kıyasla hasat daha erken başlar ve daha erken biterdi. Halk, çalışmak, geçimini sürdürmek ve para kazanmak için bu işe katılırdı; iş sonucu da mahsulün altıda birini alırdı.

Mahsul az olursa, bu orandan daha az bir oran alırlardı. Mahsul *cencer* ile taşıyordu ve cenceri olmayan da 2-6 hayvanla taşırdı. Bu iş yaz mevsiminin ortasında gerçekleşirdi. Sonra özel bir aletle hububatı samandan ayırırlardı ve mahsul arıtılırdı. Bu iş Eylül kadar devam ederdi.¹¹⁴ Buğdayın iki önemli türü vardır. Sert olan cinsine *reşgul* denilir. Reşgul bulgur için de kullanılırdı. Diğerine de *kandehari* adı verilmişti. Bu da un yapmak için çok uygundu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce buğday Avrupa'ya ihraç edilirdi. Arpaya gelince, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra fiyatı kıyaslandığında fiyatlar şu şekilde idi: Savaştan önce buğday 40 sterlin ve arpa 24 sterlin idi. Savaştan sonra buğday 1.500 sterlin ve arpa 1.200 sterlin olmuştur.¹¹⁵ 1920 yılında buğday, 300 sterlin ve arpa da 200 sterlin idi. Irak'ın güneyinde Erbil'in tersine arpa daha fazla ekilirdi. Eylül ayında ekilen ve Nisan ayında yetişen buğdaydan dolayı köyün çevresindeki tarlaların hepsi parlak ve canlı idi. Bazı çiftçiler de tarlayı gelecek sonbahar için hazırlarlardı. Mayıs ayından Ağustos ayına kadar tarlalar aynısı gibi kalır veya içinde kavun veya erik ekilirdi. Bu iki meyve sulama istemezdi.

Yaz mevsiminde istenmeyen bitkiler tarlaları kaplardı. Bu faydasız bitkiler, kış ayında yakacak olarak kullanılır ve yakılırdı. Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında tarlalar hazırlanır ve tohumlar serpilirdi. Bu durumda mahsul daha erken yetişir ve toprak, daha fazla mahsul verirdi. Ocak ve Şubat aylarında yağın yağmurlar, hububatın iyi yetişmesi için gerekliydi. Çiftçiler, bazen toprağı hazırlamak için yeterli hayvan bulunmaması, bazen bölgede olan huzursuzluktan dolayı veya devlet adamları tarafından el konulma endişesi olduğu için mahsullerini toplayamazlardı.¹¹⁶

Jeologlar Erbil hakkında şu bilgileri vermektedirler. “*Erbil Ovası su bakımından çok zengin bir bölgedir ve yeraltı sularıyla çok beslendiği için kuyu açmaya uygundur. Erbil'in buğday, pirinç ve pamuğı ünlüdür. Toprağı çok verimlidir. Hububatın en büyük düşmanı çekirge ve güvedir. Çiftçi, çok az imkânla bu istilacılara karşı savaşır ve çoğu*

¹¹⁴ Meğdid Hacı, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 169.

¹¹⁵ Kemal Mezhar Ahmet, *Kurdistan fi Senevat el-Harb el-Alamiyye el-Ula*, Çev. Muhammed Mulla Abdülkerim, 3. baskı Farabi Yayınevi-Beyrut ve Dezgay Araz Yayınevi-Erbil, Beyrut ve Erbil 2012, s. 86.

¹¹⁶ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 93.

zaman ilaçlama parası olmadığı için eli kolu bağlı kalarak uğradığı zararı izler. Çekirge, mahsulleri büyük zarara uğratar ve bazen mahsulün tamamını yok eder.”¹¹⁷

Erbil'in Ticareti

Ekonomik yönden Erbil 1600'lerin üçüncü çeyreğinde Musul ile aynı düzeyde idi. Erbil, Kerkük, Zaho gibi kasabaların geçim kaynağı olan hayvancılık ve tarım, buna bağlı olarak deri, et, yün ve tarım ürünleri sadece kendi şehirleri için değil bölge için de önem arz etmiştir. Bunun yanı sıra Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük ve Hanekin'de bazı Türkmenler ticaret yaparken bazıları da küçük esnaflıkla uğraşmakta idiler. Bir kısmı ise mesleklerini icra etmek veya memuriyet için Irak'ın değişik şehirlerine göç etmişlerdir.¹¹⁸ Osmanlı döneminde, Erbil ve çevresi birçok seyyah ve kervanın uğrak yeri olmuştur. Zira, Erbil, ulaşım yolları üzerinde idi. Erbil, Irak'ın kuzeyinde önemli bir coğrafi konuma sahipti çünkü şehirleri birbirine bağlayan yollar Erbil'den geçiyordu. Erbil, Irak'ın diğer şehirlerine birkaç anayol ile bağlıydı. Burada da bazı yan yollar da bulunuyordu. Bu yolların en önemlisi; Doğu Dicle Yolu olarak tanınan, Bağdat-Musul yolu idi. Bu yol Musul'dan başlar ve birçok yerden geçerdi. Geçtiği yerler Bartalla, Karakoş, Beldet Şeyh Emir, Amedan Köyü, Baz Gırdan Köyü ve Baz Sahır Köyü'dür. Sonra Hazır, Kelek ve Zap Nehri'ni geçer ve Ankava, Erbil, Kuştepe, Altun Köprü ve Kerkük istikametinde ilerler. Bu yol Bağdat'a kadar devam etmektedir. Irak tarihinde çok önemli bir yol olan bu güzergâh Kerkük, Erbil ve Musul yoluyla Irak'ı Avrupa'ya bağlamaktaydı. Bu yola, Eski Şehrizer yolu denilirdi.¹¹⁹ Yabancı seyyahlar ve kervanlar, bu yolu kullanmayı tercih ederlerdi.

Bu yol diğer yollardan daha güvenli olup, birçok kasabadan geçiyordu ve Osmanlı Devleti tarafından korunmaktaydı. Buna rağmen bu yollar, ara sıra Dizeyi, Hemavend ve Caf gibi bazı Kürt aşiretlerinin saldırısına uğramaktaydı. Ayrıca bu yolda, bahar mevsiminde karların erimesi sonucu bazı bölgelerde yol kesilirdi ve bu yolu kullanan kervanlar ilerleyemezdi; bunun sonucu olarak ulaşım aksardı. Diğer bir yol da, Erbil'i İran şehirlerine bağlayan yol idi. Bu yol Erbil'den başlar ve birçok şehir ve kasabadan geçerdi. Bu kasabalar Köysancak, Ranye, Sengeser, Kalet Dize, Serseşt, Sakız, Bicar,

¹¹⁷ Aynı Eser, s. 100.

¹¹⁸ Albertine Jwaideh, *Sultan II Abdülhamid'in Irak'taki Emlakı*, s. 303.

¹¹⁹ Yusuf Gunayme, *Ticaret el-Irak Kadimen ve Hadisen*, Irak Basımevi, Bağdat, 1955, s. 105.

Zincan, Kazvin ve Tahran idi. Erbil'i İran şehirlerine bağlayan başka bir yol da yine Erbil'den başlamaktaydı ve Şuvan Köyü, Harir Ovası, Halifan, Ravanduz, Rayat, Livan Nehri, Mehabad, Tebriz ve Erdebil'i geçip Kazvin Denizi'ne ulaşmaktaydı. Bu yol Irak ve İran'ın birçok önemli kasabalarından geçmekteydi.¹²⁰

Erbil ticaretinin canlanmasında birkaç faktör vardır. Birinci olarak Erbil'in önemli coğrafi konumu Erbil'i bir ticaret merkezi yapmıştı. Yukarıda görüldüğü üzere Erbil, İran'dan gelen kervanların merkezi olmuştur. Aşiretler arasında, takas yoluyla alışveriş yapılırdı. Sermayedarlar, küçük tacirlere anapara (sermaye) vermekteydiler. Bunlar belirlenen oranda kazanca ve zarara ortak oluyorlardı. Bazen de bu sermayedarlar, İslam kurallarına aykırı olmasına rağmen %33'e varan faizlerle tacirlere kredi veriyorlardı. Bu tür krediler özellikle tarım meselelerinde çok yaygındı.

Zira çiftçi, tarımda kullanmak için, bazı küçük alet veya tohumları, bu kredilerle (borçlar) almaktaydı. Mahsul verimsiz veya kötü olduğunda çiftçi bu borcu ödemiordu ve aşiret şeyhi tarafından da toprağına el konuluyordu. Alışveriş Türk lirası ile yapılırdı.¹²¹ Bu dönemde Erbil hububat ihraç etmekteydi. Erbil'in buğdayı bol ve kaliteli olduğu için Musul ve Bağdat'a ihraç edilen en önemli ürün idi.¹²² Erbil, buğday ve arpa yanında yün, tütün, ağaç ve bal ihraç etmekteydi.¹²³ Şehir, önemli ürünlerini ile çay, şeker ve kahveyi de bazen Musul'dan bazen de Bağdat'tan temin ediyordu. Sablah gibi bazı İran şehirlerinden, ipek, deri ve katır alırlardı. Erbil tacirleri bu ürünleri Bağdat'a keleklerle göndermekteydiler. Irak şehirlerinin çarşıları (Erbil'de dâhil) bir canlılığa sahip ve çok hareketlidir. Bu çarşılar daima şehirde devleti temsil eden binaya yakındır. Bazı esnaf gruplarının ayrıca özel çarşıları bulunmaktadır. Bu çarşılar, o esnafların sattıkları malın adını almaktaydı. Örneğin aktarlar çarşısı gibi. Hayyatlar (Terziler) çarşısında hem kumaş satılmakta ve hem de elbise dikilmekteydi. Bezzazlar çarşısında ev içinde kullanılan elbiseler satılmaktaydı. Tütüncüler çarşısında da tütün ve tütün malzemeleri satılmaktaydı. Erbil çarşıları geniş, güzel ve kalabalıktı. Bu çarşıların tavanı vardır ve güzel bir şekilde süslenmiştir. Bazı çarşılar da gölgeli ağaçlarla kaplanmıştı. Depolar da

¹²⁰ Hişam Suadi, "Erbil", ss. 91-92.

¹²¹ Halil Ali Murad, *Tarih el-Irak es-Siyasi ve'l-İktisadi fi'l-Ahd el-Osmani*, Bağdat Üniversitesi Yayınları, Bağdat, 1987, s. 407.

¹²² Musul Vilayeti Salnamesi, H. 1330/ M 1912, s. 280.

¹²³ C.G. Admondz, *Kürt, Türk ve Arap Siyahe ve Abhas an eş-Şimal*, (Çev. Cercis Fathalla), Dar el-Uruba Basımevi, Bağdat 1971, s. 270.

kerpiçlerle (Tuğla) yapılmıştır.¹²⁴ 1869 Süveyş Kanalı'nın faaliyete geçmesiyle Irak ekonomisi dünyaya açıldı ve Irak'ın dış ticareti canlandı ve bunun da sonucu olarak Irak çarşıları bir hareketlenme yaşadı. Erbil'de 637 dükkan, 23 depo, 3 hamam ve 11 çayhane vardı.¹²⁵

Öte yandan malları depolamak, alışverişi yapmak ve otel amaçlı kullanılan hanlar da vardı. Bu hanlar çarşıları tamamlamakta, ticareti ve tacirlerin işini kolaylaştırmaktadır. Bu hanlarda mallar depolanıyor ve mal alışverişi yapılıyordu. Ayrıca bu hanları; tacirler ve yolcular, hayvanları için barınak olarak kullanırdı. Burada iki çeşit hanın bulunduğunu zikretmek gerekir: Birincisi; şehir merkezinde çarşılara yakın hanlar, ikincisi de şehir etrafında olan hanlar. Birinci çeşit hanların büyüğü ve küçüğü, çarşının merkezinde veya çarşıya yakın olan bir yerde bulunmaktaydı. Bu hanların çarşıda veya çarşıya yakın olması, ticarete ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bunlar iç ve dış ticaretin merkezi, yabancı tacir ve yolcuların barınma yeri ve onların mallarının deposu idi.¹²⁶ Niyoman, 1873 yılında Erbil'i ziyaret ettiğinde, iki katlı bir handa konakladığını yazmış ve izlenimlerini şöyle ifade etmiştir:

*'Erbil'de birkaç han bulunuyordu ve bu hanlar tacir (Tüccar) ve ticari kervanlarla doluydu. Biz o gece o hanın zemin katında ve hayvanlarımızın bulunduğu ahıra yakın kaldık.'*¹²⁷ Hanların haritalarına bakıldığında, zemin katta hayvanların ahır ve malların depolandığı yer bulunmaktadır. Yukarı katta ise, tacirlerin ve yolcuların konakladıkları yerler vardır.¹²⁸ Erbil, Kuzey Dicle Yolu'nun önemli bir noktası olmasına rağmen, seyyahlar kitaplarında, bu kafilelerin hacmi, düzeni ve ücretleri hakkında çok şey aktarmamıştır. İtalyan seyyah Fitşo, "Erbil'e 300 süvariden oluşan bir kafilayla geldiğini" yazmıştır.¹²⁹

Nipor ise, Erbil-Musul arasında bir kervanın bulunmadığını belirtmiş ve sonunda 25 eşekten oluşan ve fertleri Musevi olan bir kervanın Musul'a doğru hareket ettiğini yazmıştır.¹³⁰ Bu kervanların yanında bir de postacı kervanları vardı. Bu postacılar, Irak

¹²⁴ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 224.

¹²⁵ Megdid Haci, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 53.

¹²⁶ Hişam Suadi, "Erbil", s. 96.

¹²⁷ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 225.

¹²⁸ Carsten Niebuhr, *Rihlet Nipor*, s. 22.

¹²⁹ Megdid Haci, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 59.

¹³⁰ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 227.

vilayetleri ve İstanbul arasında postaları taşıyorlardı. Oliver, 1796 Erbil-Musul arasında 14 attan oluşan bir postacı kervanı ile yolculuk yapmıştır. Bekham, 1816 Musul'dan Erbil'e doğru postacı ile seyahat etmiştir.¹³¹

Ayrıca bazı kervanlar, Erbil ile çevresindeki diğer şehirler ve özellikle Kerkük arasında çalışmaktaydı. Nipur, Kerkük'ten Erbil'e doğru bir kervanla gelmiştir. Bu kervana katılanların hepsi, Erbil'de inmişlerdir. Yani hepsinin son durağı Erbil idi. Niyoman da (1873) Musul hâkiminin kervanıyla yola çıktığını ifade etmiştir. Kervan hareket ettiğinde, 20 piyade asker geldiğini ve sonra 20 katır getirdiklerini, bu katırların çadır ve sefer malzemesi taşımakta olduğunu belirtmiştir.¹³²

Musul şehri ve orada bulunan tacirlerin, Erbil yoluyla gelen malların Akdeniz'e gönderilmesinde büyük rolleri vardı. Bu yoldan ihraç edilen en önemli madde *Afas*'tır. Zira Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de bu ürüne talep çoktu. Musullu ve Ermeni tacirlerin, bu ticarete büyük rolleri vardı ve bu işten çok para kazanmaktaydılar. Bu bölgenin afası Musul'un dış ticaretinin önemli bir kısmını oluşturuyordu. Ayrıca bu afaslar diğer ticaret yolu kullanılarak da ihraç ediliyordu. Diğer yol da Erbil-Bağdat hattını takip ederek Basra limanına açılıyordu.¹³³

Erbil'in ihraç ettiği diğer bir önemli ürün de tütün idi. Musul-Bağdat-Halep arasında yapılan tütün ticaretinde Erbil transit rolü oynuyordu. Bir başka ürün yün, Erbil ve Irak'ın kuzeyindeki bölgede üretilirdi. Tacirler bu yünleri Erbil'den alırlar; sonrasında Musul'a ve Bağdat'a götürerek Avrupalı tacirlere satarlardı.¹³⁴ 19. yüzyılda Musul tacirleri, Erbil'den fındık, badem, ceviz ve bal alırdı ve bu ürünleri Halep'e ihraç ederlerdi.¹³⁵ 19 yüzyılda Erbil ticaretinin Musul'a bağlanması Erbil'i çok olumlu etkiledi ve Erbil'in ticaretini canlandırdı. Erbil, Süleymaniye, Kerkük, bölgelerinin ürünleri, tüm Musul vilayetinin şehir ve kasabalarının ihtiyaçlarını karşılıyordu ve fazlası da ihraç ediliyordu. Musul vilayetinin ürünleri (Erbil'de dâhil) kendi çarşılarının ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte Diyarbakır, Halep, Bağdat, Şam, Tebriz, Erzurum ve diğer şehirlerin

¹³¹ Hişam Suadi, "Erbil", s. 99.

¹³² Carsten Niebuhr, *Rihlet Nipur*, s. 93.

¹³³ Sadi Osman Hüseyin, *Kurdistan el-Cunubiyye*, s. 256.

¹³⁴ Guillaume Antoine Oliver, *Irak Yolculuğu*, s. 170.

¹³⁵ Sadi Osman Hüseyin, *Kurdistan el-Cunubiyye*, s. 386.

ihtiyaçlarını da karşılıyordu. Keten, halı, ipek, sabun, meyve, ilaç, hububat, ip ve diğer ürünler önemli ticari ürünlerdi.

Musul, Diyarbakır ve Mardin bölgelerine %3.74 oranında, 11.000 lira değerinde yün ve ipek satmış iken, buralardan %14.73 oranında, 17.500 lira değerinde tahta, mazot ve çeşitli mallar satın almıştır. Trabzon vilayetine %0.68 oranında, 2.000 lira değerinde peçe ve çarşaf satan Musul, bu vilayetten %1.26 oranında, 1.500 lira değerinde kumaş satın almıştır. Bu verilerden de anlaşıldığı gibi, Musul vilayeti, kendi iç şehirleri arasında yapılan ticaretten ziyade, çevre vilayet ve bölgelerle ticaret yapmıştır. Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye şehirleri arasında yapılan ticaretin büyük bir kısmı, genelde ihracata yönelik transit ticaret özelliği taşımaktaydılar.¹³⁶ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Musul'un ihraç ettiği mallar ithal ettiği mallardan daha fazlaydı. Bu ihracatın %40'ı hayvansal ürünlerden ibaretti. Gıda ürünleri ise %16-%30 arasında değişim gösteriyordu. Bunlar yanında mensucat ve ayakkabı da bulunuyordu.¹³⁷

Erbil'in iç ticaretin yolu üzerinde olması, ona çok önemli ekonomik boyut kazandırmıştı. Bu da Erbil halkının geçimine olumlu katkı sağlamıştı.¹³⁸ Erbil'in doğusunda büyük ve zengin aşiretler vardı. Bunlar; Hoşnaw, Dizeyi ve Caf aşiretleri idi. Zırrari ve Gerdi gibi bazı aşiretler de İran sınırından Erbil Ovası'na doğru gelmişlerdi.¹³⁹ Riç, Erbil'e bağlı olan Kuştepe'de Dizeyi aşiretinin başkanı olan Şeyh Farıs'ı ziyaret ettiğinde, onun yanında yüzlerce silahlı kişinin bulunduğunu görmüştü. Bunların hiçbir yönetime bağlı olmadığını, kendi yönetimlerinin olduğunu ve o bölgeyi kendilerinin yönetmekte olduklarını belirtmişti. Şeyh Farıs bölgede mutlak hâkim durumundaydı.¹⁴⁰ Bilbas, Dizeyi, Balek, Gerdi, Şeyh Bizeni aşiretleri Erbil etrafında yerleşen en önemli aşiretler idi.¹⁴¹ Erbil'in ticaretini engelleyen faktör ise, bazı aşiretlerin isyanları idi. Erbil'in çevresinde yağma işleri devam etmekteydi. Osmanlı idaresi zayıf olduğunda bu yağma işleri daha fazla olurdu. 1880 yılında Kerkük ve Süleymaniye arasında olan Hemavend ve Şeyh Bezeyni aşiretleri isyan ettiğinden Erbil-Kerkük arasındaki yol isyan

¹³⁶ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 215.

¹³⁷ Sermed Kevkeb el-Cemil, *Makalat fi-l İktisad*, Dar el-Abid Yayınları, Musul 2009, s. 24.

¹³⁸ Kemal Mezhar, *Kurdistan*, s. 89.

¹³⁹ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 216.

¹⁴⁰ Guillaume Antoine Oliver, *Rihlet Oliver*, s. 123.

¹⁴¹ Faysal Muhammed Rihayyim, *Tatavvur el-Irak Tahte Hukm el-Osmaniyin*, Cumhuriyet Basımevi, Bağdat 1975, s. 85.

sebebiyle kesilmiştir. Bu durum ıslahatçı vali Mithat Paşa'nın gelişine kadar devam etti. Mithat Paşa geldiğinde durum biraz düzelme gösterdi ve az da olsa huzur havası esti. Mithat Paşa dönemi sona erince Irak'ta durum tekrar karıştı. Bu kötü durumun esas nedeni iltizam siyaseti,¹⁴² memurların yolsuzlukları ve memurlar arasında rüşvetin yayılması idi. Daha sonrasında 1908 yılında İttihatçıların yönetimi ele aldıklarında merkeziyetçi ve Türkçü bir politika izlemeleri bölgeyi daha da olumsuz etkiledi.¹⁴³

Erbil'in ithal ettiği mallar çay, şeker, kahve ve hazır eşyalar idi. Erbil'den çıkan kervanlar Urmiye ve Sablah'a giderler ve oraya mal götürürlerdi. Dönüşte de halı, ipek, deri ve semaver getirirlerdi. Ocak ayından Mart ayına kadar yağın yoğun kardan dolayı yollar kapanırdı. Tartı ve ölçme usulleri, bir şehirden diğer bir şehre göre değişiyordu. Tartı usullerinin, Irak'ın her yerinde aynı olması isteniliyordu. Bazı Erbil tacirlerinin Musul ve Halep'te temsilcileri vardı. Erbil tacirleri ticarete çok yetenekli idiler.¹⁴⁴

Erbil'in Sanayîsi

Erbil'de sanayi ve ithalatla uğraşanların (Bağdat ve Musul'dan mal getirenler) yanında zanaatkârların da büyük çoğunluğu Türkmenlerden oluşuyordu. Bu zanaatlardan bazıları şunlardır: debbağ (Tabakçılık-hayvan derisini işleyen kişi), bakkal (Gıda malzemeleri satan), allaf (Hayvanlar için yem satan), benna (Bina yapmak işlerinde çalışan kişi), bezirgan (Tüccar), bezzaz (Kumaş satan), haddad (Demirci), hayyat (Terzi), doğramacı, haffaf (Ayakkabı satan kişi), tütüncü (Tütün satan ve tütün malzemesi satan kişi), kapkapçı (Ağaç terlik yapan kişi bu da en çok camilerde abdest almak için kullanılır), küreçi (Çamurdan saksı ve vazo yapan kişi), neccar (Marangoz), nalband (Atın ayağı için demir nalband yapan kişi), penderçi (Peynir satan kişi), pambukçu (Hallaç), serraç (Atın üzerindeki deri yapan ve silah kılıfları yapan kişi) ve şekerçi (Bonbon vb. şeyleri satan kişi).¹⁴⁵ Zanaatların çoğu Türkmenlerin elindeydi. Ailelerin lakapları bu zanaatlara bağlıydı. Türkmenler'in 18. yüzyıldan itibaren Irak'ın büyük şehir ve kasabalarında yerleşmiş olanları el sanatları, esnaf ve ticaret mesleklerini büyük ölçüde icra etmeye başlamışlardı.

¹⁴² Aynı Eser, s. 93.

¹⁴³ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 113.

¹⁴⁴ Kemal Mezhar, *Kurdistan*, s. 89.

¹⁴⁵ Faysal Muhammed Rihayyim, *Tataaur el-Irak*, s. 117.

Zira şehirlileşmelerinin bir göstergesi olarak, Türkmen aileleri bu dönemden sonra bezirgân, otrakçı, neftçi, doğramacı gibi mesleklerle tanınmaya başlamışlardı.¹⁴⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısında, Erbil’de öne gelen zanaatlardan biri debbağlık (Tabakçılık) idi. Erbil’de bu dönemde debbağlık yapan uzman kişiler vardı. Bunlar hayvan derisini işlerler ve ürünlerini yurt dışına ihraç ederlerdi. Çalışmalarında ilkel yöntemler kullanmaktaydılar. O dönemde Erbil’de gelişmiş fabrikalar bulunmuyordu. Zanaatkârlar ayakkabı, kemer vb. deri ürünleri yaparak satmaktaydılar. Ayrıca o dönemlerde buzdolabı olmadığı için köylerde ve şehirde yiyecek saklamak için özel mallar imal etmekteydiler. 19. yüzyılın sonunda, debbağlıkta çalışan yaklaşık 250 uzman vardı. Bunların dörtte üçü koyun derisi işinde çalışmaktaydılar. Bunlar hem koyun hem de sığır derisi yüzmekteydiler. Ürünler, yerli ihtiyaçları karşıladıktan sonra İngiltere ve Fransa’ya ihraç edilmekteydi.¹⁴⁷ Yukarıda söz edildiği üzere Kürtler tarım işleriyle uğraşmaktaydılar ve bazıları da seyyar olarak kumaş satmaktaydı.¹⁴⁸ Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Erbil çarşısında salıncaklar, fare tuzakları, eski sandıklar ve tarımda kullanılan el aletleri yapılmaktaydı. Ayrıca demircilik de Erbil’de önemli bir zanaat idi.

Haffaflar Çarşısı’nda bunlar hem deri ayakkabı hem de plastik ayakkabı satmaktaydılar. Bunlar hammaddelerini Musul ve Bağdat’tan alırlar ve Erbil halkına ve Erbil’e ziyarete gelen diğer halka satarlardı. Ayrıca bunlar bu malları toptan Erbil’in diğer kasabaları ve köyelerine satmaktaydılar. Otrakçılar da halı vb. benzeri ürünleri satmaktaydılar. Bu ürünlerin çoğu el emeği idi ve bazıları da Musul ve Bağdat’tan alınmaktaydı. Ayrıca hayvanların sırtına konulan ve dokuma işinden yapılan malzemeleri de satarlardı. Saraçlar da kılıç, hançer ve tabanca kılıfları satardı. Ayrıca hayvanların sırtına konulan eyerleri ve deriden yapılan hayvanı gütmekte kullanılan kamçuları da satarlardı. Erbil’de ayrıca şu zanaatlar vardı:

Çakmakçılık (Bıçak, makas vb. ürünleri keskinleştirmek), turşuculuk, lokantacılık, hallaçlık (Pamuk atmak işi ve döşek vb. ürünleri yapmak ve satmak). Kaysariye (Bedesten) Çarşısı Erbil’in en önemli çarşısı idi. Erbil halkı buradan alışveriş yapardı ve buradan mallar diğer bölgelere satılırdı.¹⁴⁹ Çakmakçılık ve kuyumculukta

¹⁴⁶ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 63.

¹⁴⁷ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 115.

¹⁴⁸ Kemal Mezhar, *Kurdistan*, s. 94.

¹⁴⁹ el-Botani, *Tarih Kurdistan ve'l-Irak*, s. 129

Musevilerin de önemli rolleri vardı. Musevilerin önemli ustalarının ölümü ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Irak'ı terk etmeleri sonucu herhangi bir etkileri kalmamıştır.¹⁵⁰ Erbil Kaysariye Çarşısı Erbil'in çok önemli bir mimari yapılarından. Bu çarşının 10 girişi vardır.¹⁵¹ Şehir çarşısında köylüler ve diğer kasabalardan gelen halk kendi ürünlerini satmaktaydı. Erbil'e gelenler özellikle düğün malzemeleri, altın, kumaş vb. şeyleri alırdı. Erbil halkı, Türkmen, Kürt ve Arap hepsi bir birlikte yaşardı ve birbirleriyle alışveriş yapardı. Hepsi bir arada huzur ortamında yaşarlardı. Museviler ve Hristiyanlar da Erbil halkı ile kaynaşmış ve hiçbir sorun yaşamamışlardır.¹⁵² 1888 yılında, Berlin-Bağdat Demiryolu inşasının imtiyazını alan Almanlar bölgede İngilizlerin önüne geçmiştir.¹⁵³ İngiliz ve Alman malların Irak'a ve dolayısıyla Erbil'e gelmesi sonucu, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, el zanaatları ve yerli mallar olumsuz etkilenmiştir.

Sonuç

19. yüzyılda Erbil kazasındaki topraklar devlet ve vakıf arazileri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu arazilerden elde edilen vergi geliri Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşlarına, tekkelerin ve zaviyelerin ihtiyaçlarına harcanmıştır. 1858 Osmanlı Arazi Kanunu'ndan önce Irak'ta beş çeşit arazi bulunmaktaydı. Bunlar; mülkiyeti fertlere ait olan araziler, vakıf arazileri, mîrî araziler (devlete ait olan araziler), metruk araziler ve otlak arazilerdir. Tarımsal verimliliği yüksek, çok geniş ölçekteki araziler de Arazî-yi Seniyye olarak Sultan II. Abdülhamit'in özel mülkiyetine geçirilmiştir. O dönemde Musul, Bağdat ve Şehrizer bölgelerinde de seniyye arazileri vardır. Bu arazilerin hepsi iltizam sistemiyle vergilendirilmişlerdir.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapıldığını göstermektedir. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temin edilmiştir. Dolayısıyla şehirdeki üretim daha çok tarım ürünü ağırlıklı olarak gerçekleşmiştir. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil'in tahıl

¹⁵⁰ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 216.

¹⁵¹ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 143.

¹⁵² Faysal Muhammed Rihayyim, *Tatavvur el-Irak Taht Hükm el-Osmaniyyin*, s. 93.

¹⁵³ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 222.

haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Osmanlı döneminde, Erbil ve çevresi birçok seyyah ve kervanın uğrak yeri olmuştur. Erbil ulaşım yolları üzerinde olmasından dolayı Irak'ın kuzeyinde önemli bir coğrafi konuma sahipti ve şehirleri birbirine bağlayan yollar Erbil'den geçiyordu. Erbil, Irak'ın diğer şehirlerine birkaç anayol ile bağlıydı.

Erbil, konumu itibariyle kesişim yolları üzerinde bulunduğundan ithal ürünlerin takas edildiği bir pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlanmıştır. Erbil'de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden başka bir unsur olmuştur. Yine o dönemde var olan mesleklerin çoğunluğu Erbil'de de bulunmaktaydı. Debbağlık, ortakçılık, bezirganlık, haddadlık, hayyatlık, doğramacılık, tütüncülük, neccarlık, nalbandçılık ve serraçlık gibi dönemin gözde zanaatlarını Erbil çarşısında görmek mümkündü. Bütün ekonomik faaliyetler hep birlikte Erbil'in ekonomik hayatını ayakta tutmakta ve canlılığını sürdürmekteydi.

Kaynaklar

Salnameler

1. 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmani Ziraat İstatistiği.
2. Musul Vilayeti Salnamesi H. 1330/ M 1912

Basılı Kaynaklar

AHMET; Kemal Mezhar, *Kurdistan fi Senevat el-Harb el-Alamiyye el-Ula*, Çev. Muhammed Mulla Abdülkerim, 3. baskı Farabi Yayınevi-Beyrut ve Dezgay Araz Yayınevi-Erbil, Beyrut ve Erbil, 2012.

BATATU; Hınna, *el-İrak el-Tabakat el-İçtimaiyye ve'l-Harakat es-Sevriyye el-Hadise min Ahd ed-Devle el-Osmaniyye ila Kıyam el-Cumhuriyye*, (Çev. Afif er-Rezzaz), Muesseset el-Ebhas el-Arabiyye Yayınevi, Beyrut, 1998.

BEYAT; Fazıl Mehdi, *ed-Devle el Osmaniyye fi'l-Mecal el-Arabi*, el-Vehde el-Arabiye Araştırma Merkezi, Beyrut, 2007.

BRUİNESSEN; Martin Van, *Agha, Shaikh, and stat-the social and Political structures of Kurdistan*, Biru Hoşyari Baimevi, Erbil, 2009.

C.G. Admondz, *Kürt, Türk ve Arap Siyaha ve Abhas an eş-Şimal*, (Çev. Cercis Fathalla), Dar el-Uruba Basımevi, Bağdat, 1971.

DUMAN; Selçuk, *Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak 1908-1922, Berikan Yay.*, Ankara, 2000.

EKICI; Cevat, Muzaffer Albayrak ve diğerleri, Osmanlı Dönemi'nde Irak Fotoğraf ve Belgelerle, Başbakanlık Devlet Arşifleri Genel Müdürlüğü-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Plato Basımevi, İstanbul, 2006.

EL-ALLAF; İbrahim Halil, *Tarih el-Vatan el-Arabi fi'l-Ahd el-Osmani 1516-1916*, Musul Üniversitesi Basım evi, Musul, 1981

- EL-AZZAVÎ; Abbas, *el Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. 8, Dar el-Arabiyye li-l Mevsuat, Beyrut, 2004.
- EL-BOTANÎ; Abdülfettah Ali, *Dirasat fi Tarih Kurdistan ve'l-Irak el-Muasır*, 1. baskı, Duhok, 2007.
- EL-CEMİL; Sermed Kevkeb, *Makalat fi'l-İktisad*, Dar el-Abid Yayınları, Musul, 2009.
- EL-CEVAHİRÎ; İmad Ahmet, *Müşkilet el-Arazi fi'l-Irak*, Dar el-Hurriye Basımevi, Bağdat, 1978.
- EL-VEKİL; Hamdi, *Mulkiyet el-Arazi ez-Ziraiye fi Mısır hilal el-Karn et-Tasi Aşar*, el-Heye El-Mısriye el-Amme Yayınevi, Kahire, 2007.
- GUNAYME; Yusuf, *Ticaret el-Irak Kadimen ve Hadisen*, Irak Basımevi, Bağdat, 1955.
- HACÎ; Meğdid, *Le Arbaillo bo Hawler*, Kültür Bakanlığı Basımevi, Erbil, 2009.
- HAŞİM; Hişam Suvadi, “Erbil fi Kitabat er-Rahhale el-Ecanib fi'l-Ahd el-Osmani”, Musul Üniversitesi-Eğitim Fakültesi, *Terbiye ve'l-İlm*, S. 3, Musul 2008.
- HAY; William Rupert, *Two Years İn Kurdistan 1918-1920*, Londara, 1921.
- HÜSEYİN; Sadi Osman, *Kurdistan el-Cunubiyye fi'l-Karn es-Sabi Aşar ve es-Samin Aşar*, Dezgay Araz Yayınevi, Erbil, 2011.
- International Journal of Histori Studies, Voume 5 Issue on Lausanne, July, 2013, s. 302-303.
- JWAİDEH; Albertine, “The Senniya Lands of Sultan Abdulhamid II in Iraq”, (Çev. Dr. Burcu Kurt), *International Journal of Histori Studies*, Voume 5 Issue on Lausanne, July, 2013.
- MARUFOĞLU; Sinan, *Osmanlı Dönemi'nde Kuzey Irak 1831-1914*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- MURAD; Halil Ali, “İdarey Hawler Sedeva Serdemi Osmanide”, *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 2, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009.
- MURAD; Halil Ali, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, Mevsuat Musul el-Hazariye, C. 5, Musul, 1992.
- MURAD; Halil Ali, *Tarih el-Irak es-Siyasi ve'l-İktisadi fi'l-Ahd el-Osmani*, Bağdat Üniversitesi Yayınları, Bağdat, 1987.
- MÜFTÜ; Kenan, “Grani Hawler”, *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 3, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009.
- NEWMAN; John Philip, *The Thrones and Palaces in Babylon and Nineveh*, New York, 1876.
- NİEBUHR; Carsten, *Rihlet Niebuhr ila'l-Irak fi'l –karn es-Samin Aşar*, (Çev. Mahmud Hasan el-Emin), Mansur Basımevi, Bağdat, 1965.
- OLİVİER; Guillaume Antoine, *Rihlet Oliver ila'l-Irak 1794-1796*, el-Mecma el-İlmi el-İraki Basımevi, Bağdat, 1988.
- PAKALIN; Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1972.
- RIHAYYİM; Faysal Muhammed, *Tatauur el-Irak Taht Hükm el-Osmaniyin*, Cumhuriyet Basımevi, Bağdat, 1975.
- RİCH; Claudius James, *Rihlet Riç Fil Irak*, (Çev. Behaeddin Nuri), Bağdat, 1951.
- ZEKÎ; Muhammed Emin, *Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan min Akdem el-Usur et-Tarihiyye*, Çev. Muhammed Ali Avni, Dar eş-Şuun es-Sekafiyye Yayınevi, Bağdat, 2005.

CENGİZ HAN'IN HAYATI VE ASKERİ SEFERLERİ

Engin KIRLI*

Özet

Cengiz Han dünya tarihinin en önemli hükümdarlarından biridir. Üzerinde egemenlik kurduğu toprakların genişliği göz önünde tutulduğunda, özellikle hayatının son yirmi beş yılında kazandığı başarıların mukayese edilebileceği başka bir örnek yoktur. Üstelik Cengiz Han'ın, bu büyük başarıları gerçekleştirirken, kendisine miras olarak intikal eden ne devlet, ne ordu, ne halk ve ne de bir hazinesi vardı. O, bu unsurların tamamını yoktan bir araya getirdi. Orta-Asya'daki çeşitli kavimleri kendi yönetiminde topladıktan sonra imparatorluğunun sınırlarını hızla genişletti ve "tarihte yaşamış en büyük fatih" oldu. Kurduğu siyasi yapı onun ölümünden sonra da varlığını ve gelişimini sürdürdü. Dolayısıyla Cengiz Han yalnızca bir komutan değil; aynı zamanda devlet kurucu, kanun koyucu, teşkilatçı ve psikolojik savaş taktiklerini çok etkili şekilde kullanan bir yöneticidir.

84

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, Moğol, Fatih, Çin.

THE CENGİZ KHAN'S LIFE AND HIS MİLLİTARY EXPEDİTİONS

ABSTRACT

Cengiz Khan is one of the most important emperors of world history. He was succesful in conquering vast areas especially during the last 25 years of his life. It can be said that there is no other example to compare with this matter. Cengiz Han had not inherited a state, an army, a treasury or a community. He banded together those elements himself. After taking different groups living in Central Asia under his control, he expanded the borders of his empire and became "the greatest conqueror of world history". The political structure he founded continued the existence and development. As a result

---

* Engin Kırılı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi,
engin_kirli@mynet.com

Cengiz Han is not only military commander but also the founder of a state, the organisator of a state, a lawmaker and an administrator who used psychological war tactics effectively.

Key Words: Cengiz Khan, Mongol, Conqueror, China.

Giriş

Dünya tarihinde, Cengiz Han'ın (Timuçin) gerçekleştirdiği seferler mesafe olarak en uzak bölgelere uzanan harekâtlardır. Tarihin hiçbir döneminde, Cengiz Han'ın hükmettiği kadar geniş topraklar bir tek kişi tarafından ele geçirilememiştir. Cengiz Han öldüğü zaman kurmuş olduğu imparatorluğunun hudutları, Büyük İskender'in ulaştığı sınırların dört, Roma İmparatorluğunun ise iki katıydı ve Moğollar için genişleme dönemi henüz yeni başlamaktaydı. Üstelik Cengiz, bu başarıları elde ederken dünya tarihinin iyi bilinen diğer fatihleri gibi hazır bir ordu, zengin bir hazine, oturmuş bir devlet teşkilatı devralmadı. O, tüm bu başarılarını adeta yoktan bir halk, ordu ve devlet teşkilatı kurarak başardı.

Tüm standartlara göre Cengiz Han, dünya tarihi için sıra dışı ve son derece önemli bir kişidir. Ancak yine de ulaştığı başarılar dünya tarihinde yeterli ilgiyi görmedi. Onun adı “dizginlenmeyen barbarlık”, “uygarlığın sona erdirilişi” ve “putperest orduların tehdidi” olarak algılandı. Hiçbir zaman, büyük imparatorluklar kuran İskender, Timur ya da Napolyon gibi kişilerle eşdeğerde tutulmadı. Oysa ulaştığı başarıların derecesi daha yakından tanıdığımız bu isimlerin tümünden daha büyüktür. Onu diğer fatihlerden üstün kılan bir diğer özellik de, Moğol İmparatorluğunun sürekliliğidir. Büyük İskender ölünce, imparatorluğu generalleri arasında paylaşıldı ve aralarında önemsiz nedenlerle çıkan anlaşmazlıklar sonucunda ele geçirmiş olduğu topraklarının geriye kalan kısımları da kaybedildi. Moğol İmparatorluğu ise, yüreğindeki karizmatik kişinin ölümünden sonra bile, Timur ve İskender'in kurduğu imparatorlukların aksine, hedeflerini yitirmedi. Cengiz Han, halefini seçtiği gibi, bir imparatorluğu yönetecek birimlerin temelini de attı. Cengiz Han'ın kendi döneminin standartlarına göre çağdaş bir ordusu, geçirdikleri aşamalar boyunca yetenek ve becerileri ödüllendirilerek rütbeleri yükseltilmiş generalleri vardı. Üstelik bu karizmatik lider ordusunu ve onu idare eden komutanlarını, sonsuza dek

sürecekmiş gibi gözükten zaferlerle ödüllendirmektedir. Askerlerine dağıttığı inanılmaz servet, kuşku duyulmayan bir sadakatin doğmasına da yol açmıştı. Cengiz Han, Napolyon'un aksine, ordusunu hiçbir zaman yalnız bırakmadı ve kendi şöhreti uğruna askerlerini kurban da etmedi. Zaferlerini parlak bir strateji, organizasyon, disiplin ve cesaret sonucunda elde etti. Askeri tarihte Cengiz Han'ın yaşamının son yirmi beş yılı içinde kazandığı zaferlerin kıyaslanabileceği başka bir örnek yoktur. Cengiz Han'ın bu başarıları belki ele geçirdiği ülkeler ve halkları açısından bedeli çok ağır olmuş yüz binlerce insan hayatını kaybetmişti. Fakat netice itibariyle, 13. yüzyılda Asya kıtasının tamamı Cengiz Han'ın ismi ile yankılanmıştı.

Moğol fetihleri çok şaşırtıcı bir şekilde ve aniden dünya tarihinin gündemine girmiş bir gelişmedir. Moğolların gerçekleştirdikleri harekâtlar karşısında rakip kuvvetlerde oluşturdukları şaşkınlık ve dehşeti tasvir açısından, R. Marshall'ın eserinden yaptığımız aşağıdaki alıntı durumun tasviri açısından oldukça iyi bir örnektir.¹⁵⁴

“Krakow kentinin ana meydanının merkezinde, Polonya'nın en önemli kiliselerinden biri olarak kabul edilen St. Mary Kilisesi yer alır. Paskalya'da her saat başı Krakow itfaiyesinden bir trompetçi, kilisenin ana kulesinin balkonuna çıkıp silah kuşanma çağrısı yapar. Bu tören, XIII. yüzyılın ortalarında, trompetçinin, düşmanın kentin kapılarına yaklaştığını haber verdiği ve ardından Krakow'un yerle bir edildiği günün anısını tazelemek için yapılır. Acıklı melodinin tam ortasında trompetçi birden susar. Rivayete göre, bir Moğol oku o anda hedefini bulmuştur.

Yedi yüzyıl önce bu alarm ilk kez çalındığında Krakow halkı kenti boşaltmaya, kent duvarlarının ardındaki ormanlara kaçmaya çoktan başlamıştı. Birkaç gün önce Polonya Kralı Dük Boleslaw işgalcileri durdurmak üzere ordusunu göndermiş ancak; pusuya düşürülen askerler ok yağmuru altında yok edilmişlerdi. Haber Krakow'a ulaşınca, Boleslaw ve ailesi, taşıyabilecekleri tüm servetlerini beraberlerine alarak, geri kalan askerlerle birlikte Macaristan'a kaçmış; kent halkını kendi kaderlerine terk ederek, savunmasız bırakmışlardı. İşgal ordusu kente girdiğinde sokakların garip bir sessizlik içinde olduğunu gördüler. 24 Mart 1241'de, Paskalya Yortusu'nun Pazar gününde Krakow alevler içinde kaldı.

---

¹⁵⁴ Robert Marshall, *Moğollar*, İstanbul 1996, s. 35.

Avrupa'nın diğer ülkelerinde Krakow'un yağmalanması haberi korkunç bir işaret olarak algılandı. Adeta Dünya dışı bir fırtına, yoluna çıkan her şeyi silip süpürüyordu. İstilacılar Krakow'dan sonra batıya yöneldiler ve Avrupa şövalye sınıfının temelini oluşturan Töton, Templier ve Hospitaller şövalyeleri ile yerel paralı askerlerden oluşan birleşik Avrupa ordusu ile karşılaştılar. Avrupalılar için savaş tam bir hezimetti. Birkaç gün içinde, büyük bir Hristiyan ordusu daha yok edildi. Şaşkına dönen Ortaçağ tarihçileri olaylardan hiçbir anlam çıkaramıyor; işgalcilerin yıldırım taktikleri akıllarını karıştırdığı için, ordunun gücünü olduğundan dört-beş kat fazla zannediyorlardı. Avrupalı komutanlar açısından bu deneyim acı bir savaş sanatı dersi olmuştu. Tüm çarpışmalarda istilacı ordunun sayıca daha az olmasına karşın, Moğol generalleri daha rahat manevra yapıyor, daha iyi düşünüyor ve daha iyi savaşıyordu. Disiplinli makineler gibi hareket eden askerler, karmaşık taktik hareketlerini inanılmaz bir düzen ve disiplinle koordine edebiliyorlardı. Olaylara daha geniş açıdan bakınca, Moğol ordularının baştan sona dikkatle planlanıp uygulanmış son derece karmaşık bir savaş makinesi gibi, Polonya'dan Macaristan ovalarına kadar ilerledikleri görülmekteydi.

Felaket haberleri tüm Avrupa'ya yayıldıkça, ortalığı karşı konulmaz bir bozgun ve lanetlenme söylentileri sardı. "İnsanlık dışı canavarların şeytani gariplikleri" hakkında dedikodular duyulmaya başlandı. At-başlı yaratıklar kurbanlarını yiyorlardı, olağanüstü güçlere sahiptiler ve Tanrı'nın lanetlediği dünyayı cezalandırmak için ortaya çıkmışlardı. Almanya'da bu batıl isteri dalgası öylesine yaygınlaştı ki, Moğollar'ın İsrail'in yitik kavimlerinden biri olduğuna inanıldı ve Yahudi tüccarların sınırları aşip onlara gizlice silah taşıdıkları söylentisi yayıldı. Bu yüzden bir sürü Yahudi sınır karakollarında idam edildi. Macarlar istilacıları 'köpek suratlı Tatarlar'¹⁵⁵ olarak tanımladılar. Avusturya'da yaşayan bir Fransız keşiş ise, Moğol askerlerinin Avrupalı kadınlara tecavüz ettikten sonra kurbanlarının göğüslerini koparıp "köpek başlı" prenslerine sunduklarını ve prenslerinde bu 'lezzet yemekleri' afiyetle mideye indirdiklerini yazmaktaydı.

---

¹⁵⁵ Tatar ve Moğol sözcüklerinin aynı toplumu ifade etmek için kullanılması kafa karıştırıyor, çünkü bunlar birbirine düşman olan iki ayrı kabilenin ismidir. Timuçin, ülkesinde siyasi birliği oluşturmaya çalıştığı dönemdeki savaşlar süresince, Moğollar'ın Tatar kabilesiyle şiddetli çatışmalar yaşadığı bilinmektedir. Bu karışıklığı açıklayabilmek için VIII. yy.'a kadar giden kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, Moğollar'dan hemen önce bozkır kavimleri arasında en önemli yeri işgal edenler Tatarlar'dı. Marshall, *a. g. e.*, s. 9. Ayrıca bkz. M. Fuad Köprülü, 'Cengiz Han', *İ.A.*, Eskişehir 1997, s. 91.

Kilise’de felaketleri açıklayabilmek için antik efsane ve mitleri yeniden canlandırmaktan geri kalmadı. Dominiken tarikatına mensup Monte Croce’li keşiş Ricoldo, Moğol isminin¹⁵⁶ efsanelerdeki Magog’un oğulları olan Mogogoli’den türemiş olduğunu açıkladı. Efsaneye göre antik zamanlarda Gog ve Magog (Ye’cûc ile Me’cûc)¹⁵⁷ isimli iki yağmacı dev, Avrupa’yı dehşete düşürmüştü. Büyük İskender bu devleri yenilgiye uğratıp Kafkas dağlarının açılması imkânsız kapılarının ardına kilitlemişti. Şimdi, bunların soyundan gelenler özgür kalmış ve yeryüzündeki uygarlıkları yok etmek için saldırıyorlardı. İnanişâ göre “onları durdurmak ancak İskender’in adını anımsatarak mümkün olurdu.” Kuzey Avrupa’nın hıncahınç dolan kiliselerinde korkuya kapılmış insanlara vaazlar veriliyor ve papazlar ettikleri yakarışlarda“...Tatarlar’ın gazabından kurtar bizi Tanrım” diye biten dualar ediyorlardı. İşgal gücünün karşısında durabilecek sayıda askere sahip tek ordu, Fransız Kralına aitti. Ancak bu ordu da Moğollar tarafından imha edilecekti. Papa ise tüm Hristiyanlığın yok edileceğine inanıyor gibiydi ve şöyle dua ettiği söyleniyordu: “Şu Tatarların elinden Hristiyan adının tümüyle silineceğini düşününce, kemiklerimiz sızlıyor.”¹⁵⁸

Dünya, adeta başka bir gezegenden gelmiş istilacı bir gücün darbesiyle sersemlemişti. Moğollar sanki bilinmeyen bir ülkeden¹⁵⁹ çıkıp gelmişlerdi. Dönemin Avrupalı halklarının dar ve içe dönük, dışa kapalı bakış açılarından dolayı, Ural Dağları’nın ardındaki bölgeler hakkında hiçbir bilgiye sahip değildiler. Avrupalıların,

---

¹⁵⁶ Moğollar, bir nevi çeşitli göçebe kavimlerin bir araya gelmesinden oluşmuştu. Tarihi kayıtlara geçen ilk devlet, 1215 yılında Pekin’i fetheden Cengiz Han’ın hükümdarlığında kurulmuştu. Pierre Marc – Stono Dusik; Olağanüstü Gezileriyle Marco Polo (çev: Güldere Pamir), İstanbul 1995, s. 79. Barthold, şu bilgiyi aktarır: Moğol kelimesi Cengiz Han devrinde resmi bir tabirden ibaret olup milletin kendisi tarafından kullanılmıyordu. V. V. Barthold; Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara 1990, s. 406. Cengiz Han’ın aralarından çıktığı Moğolların, Raşideddin tarafından toplanan efsanelerine göre, çok eski zamanlarda Türkler tarafından mağlup edilen Moğol milleti Ergenekon Dağları’na çekilmek zorunda kaldı. İranlı tarihçiler, 9. asırda Moğollar’ın Ergenekon’dan çıkararak Onon ve Selenga Nehirlerinin ovalarına indiklerini kaydeder.

¹⁵⁷ Eski ve Yeni Ahit’te Gog ve Magog isminde zikredilenlerle, Kur’an-ı Kerim’de ve Hadislerde geçen Ye’cûc ve Me’cûc hakkında ki rivayetler için bkz. İsmail Cerrahoğlu; ‘Ye’cûc – Me’cûc ve Türkler’ , *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, Ankara 1975.

¹⁵⁸ Marshall, *a.g.e.* s.1-2. 1241 Vahlstatt yenilgisi Avrupa’ya Moğol tehdidi ile askeri olarak baş edemeyeceğini açıkça göstermişti. Eğer Avrupa işgal edilmediyse bunun sebebi Moğol Şefinin (Ögedey Aralık 1241) Avrupalılar açısından tam zamanında ölümü ve uzun vadede Güney ve Doğu’nun, Hanlara Batı’dan daha çekici gelmesinden kaynaklandı. Bkn: C. M. Cipolla; *Silahlar ve Avrupa Sömürgeciliği* (Ç: T. Temiz), İstanbul 1998, s. 8.

¹⁵⁹ Avrupa bu dönemde doğu hakkında çok az malumata sahip idi. Henüz kendi kara sınırlarını dahi tam olarak tespit edebilmiş değildiler. Moğol fetihleriyle haritacılık alanında görülen gelişmeler için bkz: Zeki Veledi Togan; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 121. V.V. Barthold; *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1997, s. 64; Daniel J. Boorstın, *Keşifler ve Buluşlar*, Ankara 1996, s. 127 – 128.

Moğolların kim oldukları ve neler yaptıkları konusundaki bilgisizliği yalnız sahip oldukları bilgilerin sınırlılığından değil, aynı zamanda Moğol fetihlerinin inanılmaz büyüklüğünden dolayı insanın hayal gücünü zorlamasından da kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu kadar geniş topraklar hiç bu kadar kısa bir sürede ele geçirilmemişti.

Aslında, Avrupa'nın merkezini sarsan bu ani ve karşı konulmaz fırtına daha önce Asya kıtasını dolaşmıştı. Kore Yarımadası'ndan Tuna Nehri'ne kadar, yeryüzünün neredeyse üçte birini oluşturan topraklar artık bir tek ailenin elindeydi ve bunların hepsi elli yıldan kısa bir süre içinde gerçekleşmişti. Üstelik Cengiz Han'ın kurduğu bu İmparatorluğun sınırları, genişlemeyi sürdürüyordu. Moğollar, ordularının Almanya sınırına dayanmasından otuz yıl kadar sonra, Çin'in tümünü ele geçirmişlerdi ve Japonya ile Cava'yı istila etmeye hazırlanıyorlardı. Hangi açıdan bakarsanız bakın, Cengiz Han ve Moğollar, soluk kesen bir başarı elde etmişlerdi.¹⁶⁰ Peki, unutulmuş bir coğrafyadan çıkıp dünyayı sarsan Moğol Devleti'nin kurucusu Cengiz Han kimdi?

Cengiz Han'ın Hayatı

89

Gelecekte Tingiz (deniz) ünvanını¹⁶¹ alacak Timuçin'in, Borcigin klanına mensup olarak 1167 tarihinde doğduğu sanılmaktadır.¹⁶² Ailesinin büyük oğlu olan Timuçin, 'Dülün-Boldak bölgesinde, Onon ırmağının sağ kıyısında, şimdi Rus topraklarında Greenwich'e göre 115 Doğu boylamında dünyaya gelmişti.¹⁶³ Gizli tarihte verilen malumata göre, Timuçin doğarken sağ elinde saka (kemiği)¹⁶⁴ büyüklüğünde pıhtılaşmış

---

¹⁶⁰ Marshall, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹⁶¹ Çinggis (Cengiz) kağan unvanı, cihanşümul imparator manasına geliyordu. Halil İnalçık 'Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi', *SBF Dergisi*, XIV / 1, Ankara 1958, s. 69-94. Osman Turan: 'Çingiz Adı Hakkında' *Belleten C. V/18*, Ankara 1941, s. 267 – 276. Osman Turan söz konusu makalesinde, Cengiz'in manasına ilişkin olarak ileri sürülen görüşleri tetkik etmiştir. Bunlar, Çin'e Çingiz adını (Semanın oğlu) T'ien-tze, diğer Çince öğretim de Çingsze (mükemmel cengaver) gibi manalara geldiğine dair görüşleri ileri sürüyor. Fakat Turan'n ileri sürdüğü görüşler içinde en çok Tingiz (deniz) adı ile Çingiz'in bir ilişkisi olduğu fikri benimseniyor. İbtidâi fikre göre de dünyayı okyanusun kuşattığı düşünüldüğünde Çingiz'in deniz manasına geldiği düşünülebilir. Moğolca Deniz anlamına gelen Tingiz ismi halkların farklı telaffuzu ile değişerek Cengiz şeklini aldı.

¹⁶² Cengiz'in doğum tarihi hakkındaki çeşitli rivayetle için bkz: Köprülü, *a. g .m.*, s.91.

¹⁶³ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1993, s.195. Yesugai-ba'atur'un Ho'elun-ucin'den Timuçin, Hasar, Haçi'un Temuge isminde dört oğlu ve Temulun adında bir kızı oldu. Ahmet Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Ankara 1995, s.19.

¹⁶⁴ Saka 'aşık oyununda zar yerine kullanılan kemik'. Moğollar'ın Gizli Tarihi'nin 1240 yılında yazıldığını göz önünde bulundurarak, yazarın Cengiz'in karizmatik kişiliğinin etkisiyle ona bir takım efsanevi özellikler atfedebileceği unutulmamalıdır.

kan tutuyordu. Tatar'lardan, Timuçin-uge'nin getirildiği zamanda doğduğu için, ona bu nedenle Timuçin ismi verilmişti.¹⁶⁵

Moğol ve Tatar kabileleri ile sürekli savaşan küçük bir klanın lideri olan babası Yesügey Bahadır, oğlu dokuz yaşına basınca, karısının kabilesi olan Unggiradlar'dan bir kızla evlenmesi için gerekli düzenlemeyi yapar ve Moğol gelenekleri uyarınca oğlunu müstakbel karısının ailesinin yanına bırakır. Timuçin'in babası bir gün bozkırdan evine dönerken birkaç Tatar ile karşılaşır ve kim olduklarını bilmeden onlardan içmek bir miktar için su ister. Ancak eski düşmanlarını tanıyan Tatarlar, bu suyun içine Yesügey'de, etkisini ağır ağır gösterecek bir zehir de katarlar. Ailesinin "ger"ine vardığı zaman Yesügey, ölmek üzeredir ve nitekim akşam karanlığı çökmeden son nefesini verir.¹⁶⁶ Bu gelişme üzerine Temuçin derhal eve çağrılır.

On iki yaşlarında yetim kaldığında (1179'a doğru) onu çok küçük ve zayıf gören kabilesi, Timuçin itaat etmeyi reddetti. Annesi Hoelun-ucin'in bütün gayretine rağmen Timuçin'in babasının arkadaşları ve kabile mensupları, klanın sahip olduğu sürüleri de alarak Timuçin'i ve ailesini terk etmişlerdi.¹⁶⁷ Babasından kalan sürüsünü baba tarafından akrabalarına kaptıran müstakbel Timuçin, at ve koyun sürülerini yeniden teşkil edinceye kadar annesi ve kardeşleriyle birlikte sefil bir kara ve su avcılığı hayatı sürmek zorunda kaldı.¹⁶⁸ Hoelun-ucin ve çocukları, Onon ırmağı yakınlarındaki dağlara kaçmaya mecbur kaldılar ve orada sürekli tehdit altında yapayalnız bir şekilde; böğürtlen, balık ve avladıkları hayvanları yiyerek yaşam savaşı verdiler.¹⁶⁹ Binecek atları dahi olmadığından yakaladıkları Ren Geyiklerini binek ve yük hayvanı olarak kullandılar.

Timuçin bu zor koşullar altında büyüdü ve başka bir klana mensup olan Camuka ile tanışıp anda (kan kardeşliği) bağı kurdu. Daha sonra bu iki arkadaşın yaşamı kesişecekti. Gizli tarihte ve diğer kaynaklarda; Timuçin'in bu sıkıntılı yoksulluk döneminde, avladıkları balıklardan birinin paylaşımı sırasında çıkan bir mücadeleden

---

¹⁶⁵ Temir, *a.g.e.*, s. 19. Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s. 19'da, bu adı mağlup edilen bir kabile reisinin vermiş olduğunu belirtiyor.

¹⁶⁶ Marshall, *a.g.e.* s. 10, Temir, *a.g.e.* s. 21- 22.

¹⁶⁷ Gizli Tarih'te Temuçin'in babasının vefatının ardından klan mensuplarının kendi aralarında gerçekleştirdikleri müzakere neticesinde: "Bu kadınla çocuklarını burada bırakıp göç edin, onları almadan gidin!" şeklinde karar aldıkları aktarılır, Temir, *a.g.e.* s. 24.

¹⁶⁸ Grousset, *a.g.e.* s. 192.

¹⁶⁹ Marshall, *a.g.e.* s. 10, Grousset, *a.g.e.* s. 196.

sonra kardeşini ani bir öfkeye kapılarak ok ile öldürdüğü belirtilir.¹⁷⁰ Üvey kardeşi Bekter, Timuçin'den bir tarla kuşu ile balık aşırırmıştı. Küçük kardeşi Kasar'ın yardımıyla Timuçin, Bekter'i okla vurarak öldürür.¹⁷¹ R. Marshall ise kardeşini öldürmesinin gerçek sebebinin altında başka bir nedenin bulunduğunu, Timuçin'in aile reisliği konusunda önemli bir rakibini ortadan kaldırarak, klan politikalarının temel noktalarından birini elde etmeye çalıştığını iddia etmektedir.¹⁷²

Çocukluk yılları türlü zorluklar içinde geçen Timuçin, rakip kabileler tarafından bir süre tutsak da edildi. Yesügey'in adamlarını Timuçin'in ailesine karşı kışkırtan Tayıçut kabilesi Timuçin'i kaçırdı, annesinin üzüntüsü ıstıraba dönüştü. Bazı araştırmacılar, Timuçin'in bu tutsaklığını öldürdüğü kardeşi ile irtibatlandırmakta ve Timuçin'in öldürdüğü üvey kardeşiyle bu kabile arasında bulunan bağdan dolayı, intikam almak için kaçırıldığını ileri sürmektedir.¹⁷³ Onun kaçırılmasının nedenine ilişkin olarak öne sürülen diğer bir iddiaya göre ise; ailesinin çektiği sıkıntıların daha sonra intikamını almasından korktukları için Timuçin'i uygun bir zamanda öldürmek kastıyla tutsak ettikleri yönündedir.¹⁷⁴ Gizli Tarih, Timuçin'in birkaç ay esir kaldıktan sonra bir yerel bayram sırasında zayıf bir adama teslim edilmesinden faydalanarak kaçtığını anlatır.¹⁷⁵ Timuçin, Süldüs şefi Sokran-şira ve onun oğulları Çıla'un ve Çimbay'ın işbirliği sayesinde kurtulmuştu.¹⁷⁶ Kaçmasına yardımcı olanları Timuçin'in imparatorluğunu kurduğu zaman ödüllendirdiği söylenir. Timuçin'in çocukluk ve ergenlik çağında başından geçen bu hadiseler sayesinde; soylu bir aileden geldiği halde basit bir köylü gibi yaşamayı, yetişkinlerin nedenli kaprisli ve vefasız olduklarını ve gerçek sadakatin klan veya kabile dışında da bulunabileceğini öğrenmesine yardımcı olduğu düşünülebilir. Eğer böyle ise, ömrünün ilk yıllarında edindiği bu tecrübeler, gelecekte kuracağı siyasi birlik için kendisinde bazı ilkelerin tespiti ve bu ilkelerin uygulanması hususunda oldukça önemli katkılar sağlamıştır.

---

¹⁷⁰ Temir, *a.g.e.*, s. Marshall, s. 10. Cinayet'in ardından Timuçin ve kardeşi eve geldikleri zaman, Ucin Ana onlara 'Katiller!' diye haykırarak tepkisini gösterir, bkz. Temir, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁷¹ Grousset, *a.g.e.* s. 196. Gizli Tarih'te ise yalnız balık aşırırdığından bahsedilir, bkz. Temir, *a.g.e.* s. 26.

¹⁷² Marshall, *a.g.e.* s. 10.

¹⁷³ Marshall, *a.g.e.* s. 11.

¹⁷⁴ Temir, *a.g.e.* s. 31-32.

¹⁷⁵ Temir, *a.g.e.* s. 31.

¹⁷⁶ Grousset, *a.g.e.* s. 196.

Esareten kurtulduktan sonra Timuçin, mükemmel bir okçu olan kardeşi Kasar ile birlikte ailesinin meselelerini bizzat halletmeye başladı. Gayretli çalışmaları sonucunda Timuçin'in ailesi artık dokuz ata sahip olmuşlardı. Bir gün bu atlardan sekizi, bozkırdaki serseriler tarafından çalındı. Timuçin, atlarını Arulat şefinin oğlu Boğurçu'nun yardımıyla geri aldı.¹⁷⁷ Böylece Boğurçu onun en yakın dostlarından biri oldu ve en mükemmel generallerinden biri olmak için de şanlı günleri beklemeye başladı.

Onaltı yaşına basınca Timuçin, babasının ölmeden önce ayarlamış olduğu sözlüsü Börte ile evlenmek için Unggirad klanına gitti. Ailesinden gelen hakları yeniden elde edebilmek için bir desteğe muhtaç olduğunu düşünüp, babasının eski bir dostu ve anda'sı olan, Onon ırmağı çevresinde yaşayan Türk asıllı bir topluluk olan Kerayit'lerin lideri Tuğrul'un yanına gitti.

Cengiz Hanın Kerayitlerin Hükümdarı Tuğrul İle İttifak Kurması

Kerayitler, komşuları Moğollar gibi atlı ve göçer kavimdiler. Aralarındaki tek fark Kerayitler'in Nasturi mezhebine bağlı Hristiyan olmalarıydı. Tuğrul'un (Wang Han)¹⁷⁸ ataları, Ortadoğu'dan yola çıkıp Asya'ya gelmiş olan misyoner rahipler vasıtasıyla Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi.¹⁷⁹ Samur kürklerinden¹⁸⁰ oluşan armağanlarını Tuğrul'a¹⁸¹ sunan Timuçin'in Kerayitler'in liderinin teveccüh ile karşılandığı bilinmektedir. Tuğrul ile Timuçin bundan böyle artık müttefik olmuşlar ve Timuçin mutlak şekilde Tuğrul'un tabii olmuştu. Bu bağlılık Timuçin'in Kerayit hükümdarına yaptığı hitapta kullandığı "babam Han" unvanıyla da açıkça bellidir.¹⁸²

Tuğrul, Timuçin'e babasının adamlarını yeniden toplaması için destek olacağına dair söz verdi. Timuçin daha harekete geçememiş iken düşmanları olan Merkitler Timuçin'in kampını bastılar ve karısı Börte'yi kaçırdılar. Cengiz Merkit çetesi tarafından

¹⁷⁷ Grousset, *a.g.e* s. 196. Boğurçu, Timuçin'in atlarını almasına yardım etmek üzere yola çıktığında ailesine haber vermemişti. Üç gün sonra eve döndüğünde Boğurçu'nun babasını ağlar bir vaziyette buldular.

¹⁷⁸ Wang ismi için bu makaledeki 38 numaralı dipnota bakınız.

¹⁷⁹ Grousset, Keraitlerin hristiyanlığa geçişinin 1011 yılında olduğunu belirtir, bkz. Grousset, *a.g.e* s. 188.

¹⁸⁰ Temir, *a.g.e* s. 34- 36. Tuğrul ismi Türkçe bir addir. Timuçin'in hediyesinin siyah samur kürk olduğu gizli tarihte kayıtlıdır.s. 37.

¹⁸¹ Gizli Tarihte Tuğrul, Onghan olarak zikredilmektedir bkz. Temir, *a.g.e.* s. 70-110.

¹⁸² Grousset, *a.g.e* s.197.

yapılan bu baskından ancak karısı Börte'yi bırakarak kurtulabilmişti.¹⁸³ Tuğrul, bu kaçırılma haberi üzerine derhal harekete geçerek, Merkit'lerle çarpışmak için bir ordu topladı ve komutasını Timuçin'in çocukluk yıllarında anda'sı olan Camuka'ya verdi. Karşı saldırı ile Börte kurtarılmış¹⁸⁴ ve Timuçin kendisini kanıtlamıştı. Tek hayal kırıklığı Börte'nin hamile olmasıydı. Büyük oğlu Cuci'nin evlilik dışı bir ilişkiden doğmuş olabileceği kuşkusunu Timuçin hayatı boyunca hep taşıdı.¹⁸⁵

Merkitler'e yapılan savaştan sonra Timuçin ve adamları on sekiz ay Camuka'yla ve onun kabilesi ile birlikte yaşadılar. Timuçin ile Camuka'nın dostluğu güçlüydü, ama ikisi de son derece hırslı olan bu genç yöneticiler arasında gizli bir rekabet de başlamıştı. Bir akşamüstü artık aynı görüşleri paylaşmadıklarına karar veren Timuçin¹⁸⁶, adamlarıyla birlikte Camuka'nın kampından ayrılıp gecenin karanlığına doğru yola çıktı.¹⁸⁷ Sabah olunca başka bir grubun, iki arkadaş arasında seçim yapıp insana daha fazla güven ve sadakat duygusu veren Timuçin'i yeğleyerek peşlerinden gelmiş oldukları fark edildi. Taraftarlarına kaşı olan cömertliği, adamlarının Timuçin'e çok değer vermelerine neden oluyordu. Gizli tarihe göre Timuçin'in tarafını seçenlerin ağızından şu sözler nakledilir. "Timuçin adamlarına kendi giysilerini veriyor, hatta kendi atlarına bile binilmesine izin veriyor. Bu adam kabileye huzur getirip, tüm ulusu yönetebilir" diyorlardı. Kısa süre sonra Timuçin, Moğol hanı seçildi, fakat aslında bu unvanın büyük bir değeri yoktu, zira Moğol halkının yalnızca küçük bir bölümünü yönetiyordu. Bu arada Timuçin'in bozkırı yönetmek için kutsal bir emir aldığını anlatan Şamanlar aracılığıyla öyküleri geniş topluluklara yayılmaya başladı.¹⁸⁸ Gerçektende Timuçin bu öykülerden yararlanmasını

¹⁸³ Marshal, *a.g.e* s. 11. Grousset, *a.g.e*, s. 197. "Borte-ucin için at kalmadığı, bu yüzden Ho'ahçin'in, Börte'yi arabaya sakladığı fakat askerlerin yolda giden arabayı durdurarak, kapısını kırıp içine girdikleri ve içeride bir kadının oturduğunu görüp, onu yanlarına alarak otlar üzerindeki izleri takip ederek Cengiz'in peşine düştükleri" belirtiliyor, Temir, *a.g.e*, s. 49.

¹⁸⁴ "Timuçin geceleyin kaçmakta olan bir kabileye rastladı." Börte! Börte! Diye bağırırken, kaçmakta olan kabilenin içinde Börte-ucin de vardı. Timuçin'i sesinden tanıyarak arabadan indi koşup Timuçin'in yanına geldi", Temir, *a.g.e* s. 49.

¹⁸⁵ Cengiz'in Harzemşahlar üzerine sefere çıkarken kendisine veliaht tayin ederken bu sorun bir kere daha su yüzüne çıkmıştır.

¹⁸⁶ "At ve koyun sürülerini besleyenlerin farklı otlak belirleme ve farklı yaşantı seçme durumunda idiler". Bu yorum, Markist ekole uygun şekilde tarihi hadiseleri yorumlamaya çalışma çabalarının bir sonucudur. Bu konuda geniş bilgi için bkz: B.Y. VLADİMİRTSOV; *Moğolların İçtimâî Teşkilatı*, Ankara, 1987, s. 127- 132. Ancak tarihi realite açısından bu iddiaların herhangi bir geçerliliği bulunmamaktadır.

¹⁸⁷ Temir, *a.g.e* s. 53- 54.

¹⁸⁸ Cengiz'in hakikaten daha çocukluk yıllarından itibaren bir cihangirlik davasında bulunup bulunmadığına hükmetmek kolay değildir.

çok iyi biliyordu. “Cengiz Han’ın tezahürü olduğu ilahi güç Tengri idi.” Nitekim Cengiz Han’ın Burkan Kaldun dağındaki ilahi kudrete karşı özel bir taassupla bağlı olduğu bilinmektedir. Cengiz’in “Tengri benim gücüme güç kattı ve bana dünyanın idaresini verdi” dediği iddia edilmekteydi. Kısa süre sonra klanlar bayrağı altında toplanmak için yarışmaya başlamıştı.¹⁸⁹

Cengiz Hanın Siyaset Alanında Yükselişi

Timuçin’in bozkırdaki halklar arasında şöhretinin artmasından rahatsız olan Camuka, çok geçmeden onunla çarpışmaya karar verdi.¹⁹⁰ Gizli Tarih’te, bu iki dost arasındaki ilişkinin çatışmaya dönüşmesine yönelik olarak şu bilgiler yer alır. Timuçin’in at sürülerinin Camuka’nın adamları tarafından çalınmaya çalışırken, Camuka’nın küçük kardeşinin öldürülmesi üzerine Camuka’nın intikam için sefere çıktığı ve Cengiz’i Onon boylarında Cerane geçidine kadar çekilmeye mecbur ettiği yazılıdır. Camuka, Timuçin’in kampına ani bir saldırı düzenledi. Timuçin canını zor kurtardı ve bu kez intikam alma sırası kendisindeydi. Timuçin’in özellikle, esir düşen adamlarının Camuka tarafından yetmiş büyük kazan içinde kaynatılarak öldürüldüğünü öğrenince büyük bir hırs ve öfkeye kapıldığı aktarılır.¹⁹¹

Timuçin, Camuka’ya karşı harekete girişmeden önce, Kerayitler’in lideri ve kendisinin de hamisi olan Tuğrul, vasal prensi yardıma çağırdı. Zira bu sırada Kerayit konfederasyonuna mensup bir grup ayaklanmış ve yaşlı adamı hiçbir koruma olmaksızın Gobi Çölünde dolaşmaya zorlamıştı.¹⁹² Haberi alan Timuçin derhal bir ordu toplayıp hamisi olan bu kişinin düşmanlarıyla çarpıştı. Kazandığı başarı bozkır kabileleri arasında şöhretinin daha da artmasına yol açtı. Söz konusu gelişmelere ilâve olarak Timuçin, Kerayit konfederasyonu içindeki karışıklıktan yararlanmak isteyen Merkitler’in saldırısını da püskürtünce, ününe ün katmış oldu.

¹⁸⁹ Grousset, *a.g.e.*, s. 215. Kendi yaylalarını düşman hücumundan korumak, akınlarla kazanç temin etmek, süreklilik için çokça adam bulundurmak gibi ihtiyaç ve zaruretler bozkır aristokratlarını bir hanın idaresi altında toplanmaya, büyük kabile birliğine girmeye mecbur ediyordu. Vladimirstsov, *a.g.e.* s. 126.

¹⁹⁰ Temir, *a.g.e.* s. 62.

¹⁹¹ Temir, *a.g.e.* s. 62’de öldürülenlerin Çin prensleri olduğu kayıtlıdır.

¹⁹² Nayman Kralı İnanç Bilge’nin desteklediği, öz kardeşi Erke- Kara tarafından tahtından edilmişti. Güney – Batıya Çu nehrine kadar kaçarak Karakitaylar’a sığınmış ve boş yere onların kendisini desteklemesini beklemişti. Karakitay hükümdarı ile bozuşunca Gobi’de sefil bir şekilde dolaşmaya başlamıştı. Grousset, *a.g.e.* s. 200.

XII. asrın ikinci yarısında, yerel sebepler göz önünde tutulmaz ise, Moğolistan'da meydana gelen bu kabileler arası hadiseler aslında, Çin hükümetinin uyguladığı siyasetin sonucuydu. Diğer Çin hanedanlarında olduğu gibi, Kin sülalesinin de bozkır halklarına yönelik esas siyaseti, boyunduruğu altına girmeyen göçebe kabile reislerini aynı soydan gelen diğer kabilelere ezdirmektir.¹⁹³ Nitekim Buyır- Nor Tatarları, Çin için tehlikeli bir vaziyete gelince Çinlilerin tavırları değişti. Kin hanedanlığı tipik Çin geleneğine uygun tarzda Tatar vasallarının artan küstahlıklarından rahatsız olduklarından bu dertten kurtulmak için Tuğrul ve Timuçin'den paralı askerlik yapmalarını istemekteydi. Eski düşmanlarından intikam almak düşüncesi Moğollar'ı heveslendirdi ve bu işe var gücüyle sarıldılar. Tatarlar'ın yenilgiye uğratılması, bozkırdaki güç dengesini önemli ölçüde değiştirdi. Pekin Sarayı Tuğrul'a Çin ünvanı Wang'ı (kral veya hükümdar anlamına gelmektedir) vererek onu mükâfatlandırdı. Moğol tarihinin bu döneme ait öyküleri diğer kültürlerin öyküleriyle karıştırılarak yazıldığından, Wang (Moğolca Ong) Han bir süre sonra Doğu'nun en tanınmış Hristiyan Prensi olarak anılmaya başladı. Ong ya da Wang ismi daha sonraları "John" ismiyle karıştırılınca, büyük bir Hristiyan efsanesinin ilk tohumları böylece atılmış oldu.¹⁹⁴ Bu başarılı sefer sonucunda Timuçin de mütevazı bir unvan almıştı ki bu durumda Pekin Sarayı'nın Timuçin'i, bir Kerayit tabii olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Timuçin, askeri alanda ünlü bir kişi haline gelmesine rağmen, Ong Han'ın hizmetinde kalmayı yeğliyordu. Timuçin ve adamları bozkırlarda, Altaylardan Hinggan dağlarına kadar uzanan topraklarda savaşlar yaptılar ve giderek güçlenmeleri kısa sürede düşman kazanmalarına neden oldu. Timuçin'e düşmanlığı artmış olan Camuka; Merkitler'i, Naymanları, Tatarlar'ın geride kalanlarını, Tayiçütler'ı ve hatta Timuçin'in annesinin kabilesi olan Unggiradlar'ı yanına aldı. Ong Han'ın orduları ile geri kalan tüm bozkır kabilelerinin askerlerinden oluşan ve denk olmayan kuvvetler arasında gerçekleşecek olan bu savaş, 1201-1202 kışı boyunca sürdü. Camuka'nın konfederasyonu, kötü organize edildiği için, bölük bölük mağlup olup dağıldı. Savaş,

¹⁹³ Köprülü, *a. g. m.*, s. 92.

¹⁹⁴ Marshall, *a. g. e.* s. 12. Wang Han'ın adı, Marco Polo ile Avrupa'ya aktarılacak ve telaffuz farkı ile Wang, Jan'a dönüşecektir. Avrupa'da Coğrafi Keşifler sırasında dile getirilen, Doğu'da yaşayan ve büyük bir krallığın sahibi ve Hz. İsa'nın havarisi Aziz Jan efsanesi bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Tatar ordusunun neredeyse tümünün Timuçin'in babasının intikamını almak için Hinggan Dağları'nın eteğinde katledilmesiyle doruk noktasına ulaştı.¹⁹⁵

Timuçin tarafından desteklenen Ong Han'ın Kerayit konfederasyonu, bu savaşlar sonucunda bozkırın doğu bölgesinin de kontrolünü eline geçirdi. Fakat savaşlar sürüp giderken, Ong Han ile Timuçin arasındaki güven duygusu zayıflamaya başladı. Timuçin, Tatarları ortadan kaldırdıktan sonra, Ong Han ile bir evlilik bağı kurma zamanının geldiğine karar verdi. Büyük oğlu Cuci'ye Ong Han'ın kızını istedi. Vassalının küstahlığı ve hırsına öfkelenen Ong Han, bu teklifi kabul etmedi.¹⁹⁶ Üstelik artık epey yaşlanmış olan Tuğrul, Timuçin'in önemi giderek artan konumundan da korkmaya başlamıştı ve bu nedenle çarpışmalarda artık eskisi kadar iyi bir birliktelik sergilemiyorlardı. Ong Han'dan beklediği desteği görmeyen Timuçin, askerlerini savaş alanlarından habersiz şekilde çeken Tuğrul Han yüzünden, birkaç kez neredeyse düşmana yenilecek duruma düşmüştü.¹⁹⁷

Zaman içinde kabileler Timuçin'in Tuğrul Han'ın gözden düştüğünü hissedip onu terk etmeye başladılar. Bu durum Timuçin'e, bozkır insanının sadakati konusunda acı bir test oldu. Çok geçmeden Tuğrul Han ile Timuçin kuvvetleri arasında bir çatışma çıktı. Daha üstün olan Kerayit güçleriyle çarpışırken, Timuçin'in ikinci oğlu Ögedey ağır yaralandı. Timuçin, 4600 askeriyle geri çekilip, Balciyuna Gölü kıyısına yerleşmek zorunda kaldı. Timuçin eski hamisiyle temas kurmak ve arayı düzeltmek istediye de reddedildi.¹⁹⁸ İssız topraklardaki bu hadise 1203 yılında yaşanmış olmalıdır. Erken dönem tarihçileri ve Timuçin için yaşanan bu gelişme büyük bir sınav olarak görülmüştür. Sonraki yıllarda, Balciyuna Gölü kıyısındaiken Timuçin ile beraber olduğunu kanıtlayanlar büyük ödüllerle onurlandırıldılar.

Ong Han'ın (Tuğrul'un) yaşlanması üzerine idari kararlar giderek daha fazla şekilde oğlu tarafından alınmaya başlandı. Ancak Tuğrul'un oğlunun yönetimi altındaki Kerayit konfederasyonu bölünme alâmetleri göstermeye başladı. Kerayit birliğinden ayrılan boylar, teker teker Timuçin'in yanında yer aldılar. Gücünü kazandığına inandı

---

¹⁹⁵ Marshall, *a.g.e.* , s. 12-13.

¹⁹⁶ Temir, *a.g.e* s. 88.

¹⁹⁷ Marshall, *a.g.e.* , s. 13.

¹⁹⁸ Temir, *a.g.e* s. 99. Bu elçinin Arhai – hasar Sugegai-ce 'un olduğu belirtilir.

anda saldıran Temuçin, Kerayitler’i savunmasız bir biçimde yakaladı.¹⁹⁹ Aslında Kerayit ordusu Timuçin’in birliklerinden daha kalabalıktı. Daha güçlü olan orduya karşı yapılan bu çarpışma üç gün sürdü. Timuçin sonunda zafere ulaştı. Ong Han savaş meydanından kaçtı ve komşu boylardan bir kişi tarafından yakalanıp öldürüldü.²⁰⁰ Kerayit birliklerini kendi ordusuna katmayı düşünen Timuçin, bu ordunun komutanlarının sadakatini kazanmak için, onların cezalandırılmamalarını emretti. Hatta halkın önünde onların kahramanlıklarını yüceltmeye çalıştı. Kerayitler’in Moğol ulusu içinde eritilmesi gerektiğinden, oğullarını prenseslerle evlendirdi.²⁰¹

Artık doğu bozkırlarında Timuçin’in mutlak üstünlüğünün sağlanmış olduğu düşünülebilir. Fakat, Kerayitler’e karşı kazandığı zaferin sonrasında karşısında daha kararlı ve güçlü düşmanlar da vardı. Örneğin bölgenin en önemli gücü olan ve Selenga Irmağıyla Altay Dağları arasında yaşayan Naymanlar.²⁰² Yenilgiye uğrayan diğer boylardan kaçanların hemen hepsi Naymanların yanında toplanmıştı. Hatta Timuçin’in eski andası (kankardeşi) olan Camuka bile Naymanlar’a iltihak etmişti.²⁰³

Naymanlar ile çarpışmanın kaçınılmazlığını fark eden Timuçin,²⁰⁴ savaş planları yapmak için, yönetimi altındaki boyların liderlerini bir araya topladığı bir kurultay düzenledi.²⁰⁵ Savaş hazırlığı yaparken, ordusunu on, yüz ve bin kişiden oluşan gruplar halinde yeniden tertipledi.²⁰⁶ Hazırlıklar sona erince Fare Yılı’nın (1204) Ay Yortusu

---

¹⁹⁹ Grousset, *a.g.e* s. 202. Meşhur Kerayit Hanı Vang- Han hiçbir zaman ‘padişah, hükümdar’ olmamıştı. Onu hanlık rütbesine çıkarmamız ve onda bulunmayan vasıfları ve kudreti ona isnat etmemiz sırf Vonttan adı ve unvanıyla bağlı ananenin tesiri altında bulunduğumuzdan ileri gelmiştir. Gençlik zamanında Cengiz, Camuka ve başkaları gibi bir han olarak karşımıza çıkar. Kaynaklar da ispat ediyor ki Van Han Kerayitler’in biricik hanı da değildi. Yesugey-bagatur ve genç Cengiz gibi küçük başbuğlardan bile yardım istemeye mecbur oluyordu. Onun devleti de bir darbe ile mahvolmuştur. Bütün kaynakların işaret ettiklerine göre Vang Han, Yesugey, Cengiz, Camuka’larla kendisini müsavi olarak tutuyordu, bkz. Vladimirtsov, *a.g.e* s. 125.

²⁰⁰ Bkz. Temir, *a.g.e* s. 110. Onghan’ın öldürülmesi.

²⁰¹ Marshall, *a.g.e.* , s. 13-14.

²⁰² Naymanlar’ın Türk soyundan olduklarına ilişkin inceleme için bkz: Abdülkadir İnan, ‘Nayman Boyunun Soyu Meselesi’, *Belleten*, C. XXIV/ 96, Ankara 1960, s. 539- 545. R. Grousset ise Nayman, isminin Moğolca olduğunu söylemektedir. Bkn. Grousset, *a.g.e.* , s. 187.

²⁰³ Marshall, *a.g.e.* , s. 14.

²⁰⁴ Zira Gizli Tarihte Timuçin’e karşı Naimanlar’ın baskın yapmayı tasarladıklarından bahsedilmektedir, bkz Temir, *a.g.e.* , s. 113- 114.

²⁰⁵ Kış mevsiminden yeni çıkmış olmaları ve atların bu sebeple zayıf ve güçsüz durumda bulunmalarından dolayı Timuçin’in birlikleri ne şekilde hareket edecekleri konusunda karasız idi, bkz. Temir, *a.g.e.* , s. 113.

²⁰⁶ Cengiz Han yasaları ilk kez bu sırada düzenlenmiş idi. Temir, *a.g.e* s. 114.

gününde Timuçin savaş bayraklarını kutsadı²⁰⁷ ve Nayman orduları üzerine yürümeye başladı. Kamp kurulunca lazım gelenden yüzlerce kat daha fazla ateş yaktırdı ve düşman casuslarını, ordusunun sanıldığından çok daha kalabalık olduğuna inandırdı. İki ordu karşı karşıya gelince, Timuçin'in yeni savaş düzenini inceleyen Camuka, belki de kendi hesapları tutmadığı için, daha çarpışmalar başlamadan sessizce savaş meydanından ayrıldı.²⁰⁸ Naymanlar, Moğollarla çarpışmak için ileri atıldılar, ama Camuka'nın askerleri geride kalınca cesaretlerini yitirdiler ve ağır bir yenilgiye uğradılar. Nayman kralı aldığı yaralar sonucunda öldü. Oğlu Küçhig ise batıya İrtis tarafına kaçtı.²⁰⁹ Savaştan sonra ele geçirilen Camuka'nın kendi isteği ile öldürüldüğü gizli tarihte yazılıdır.²¹⁰ Artık Timuçin, Mogolistan'daki tüm kavimlerin mutlak hakimiydi. 1206 yılında toplanan kurultayda, bu konumu onaylandı ve kendisine Tingiz Han ünvanı verildi. Moğolca Deniz anlamına gelen Tingiz ismi halkların farklı telaffuzu ile değişerek Cengiz şeklini aldı.²¹¹

Cengiz Han'ın memleketinde yazı ile iş görme, Naymanlar itaat altına alındıktan sonra başladı. Nayman Han'ın mühürdarı Tayang, saray kâtibi idi. Uygur Taşatun, Cengiz Han için de aynı görevi yapmaya başladı. Taşatun, Cengiz Han'ın oğullarına Uygur yazısıyla okuma yazma öğretmeye memur edildi. Meşhur tarihçi Cüveynî, Tatarlar'ın kendilerine ait orijinal alfabelerinin ve yazılarının olmadığını belirtir. Nitekim Moğollar da yazılı metinler Uygur harflerinin kullanılmaya başlamasından sonra ortaya çıkmaya başladı. Yasa yani Moğollar'ın ananevi kanunlarını yazıya geçirebilmek için de Moğol gençleri Uygurlar'dan okuma yazma öğrenmek zorunda kalmışlardı.²¹² Ancak bu duruma

²⁰⁷ Bahaeedin Ögel, Moğolların Gizli Tarih adlı eserde yaptığı incelemeler sonucunda Cengiz han döneminde güneş, kutlu Burkan kaldun Dağı ve bayraktan başka bir şeye saç ve kurban vermediklerini tespit ettiğini belirtmektedir., bkz. Bahaeedin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 2000, C. VI, s. 221.

²⁰⁸ Gizli Tarih'te Nayman Hanının kadın gibi korkak olduğu tasvir ediliyor. Savaş sırasında da onun bu zayıf tarafını bildiği belirtilen Camuka'nın, savaşta Moğol askerlerinin kahramanlıklarını destani bir şekilde anlatarak, Nayman Han'ın korku ateşini körüklediği aktarılmaktadır. Gizli Tarihte, korkusu artan Nayman Hanı'nın birliklerinden uzaklaşarak dağa tırmandığı tasvir ediliyor. Camuka, Naymanlar'dan birliklerini çekerken Timuçin'e haber gönderip şöyle demiştir. "Dostuma söyleyin! Tanghan sözlerimle aklını oynatıp, korkudan dağın tepesine çıktı. Ağızla (sözle) öldürülebilecek derecede korkarak, dağın tepesine çıktı. Dostum dayan! Onlar dağa tırmanıyorlar." Temir, *a.g.e.*, s. 123. Ancak Gizli Tarihte Camuka'nın neden Cengiz Hana bu şekilde destek olacak tarzda davrandığına ilişkin her hangi bir açıklama yer almamaktadır.

²⁰⁹ Marshall, *a.g.e.* s. 14.

²¹⁰ Temir, *a.g.e.*, s. 133.

²¹¹ Gizli Tarihte Cengiz ünvanını Timuçin'e Bozkır savaşları esnasında verildiği kaydedilmektedir. Fakat, Cengiz Han'a ilişkin bütün incelemeler, bozkıra hâkim olduktan sonra kendisine Cengiz ünvanının verildiğini kaydetmektedir.

²¹² Barthold, *a.g.e.*, s. 411. Grousset, *a.g.e.* s. 212'de, bunu Moğol hükümdarlığının nüvesi olarak görmektedir.

rağmen Uygur hocaların Moğol gençlerine yönelik öğretimin mahiyeti hakkında bilgimiz pek azdır. Uygur yazısının kullanıma başlamasının ilk olumlu neticesi, ananevi Moğol kanunlarının yazıya geçirilmesi oldu.²¹³

Cengiz Han'ın kendi çabasıyla topladığı ve bir araya getirdiği Orta-Asya'daki tüm kabileler, dalgaların ona karşı yön değiştireceğinin ilk belirtisi gözükmüyor, adeta parmaklarının arasından kayıp gidiyordu. Bu oynaklık, onun yalnızca askeri stratejilerini değil, birleşmiş Moğalistan'ın politik yapısını düzenlemek konusundaki fikirlerini de biçimlendirdi. Yaşadığı acı deneyler, ne yakın akrabalarına, ne de boylara güvenemeyeceğini göstermişti. Bu insanlar Timuçin'i kağan seçebilir, ama ertesi yıl terk edip gidebilirlerdi. Artık bu eski geleneklerin bozulması, kavimsel grupların dar çerçeveli çıkarları yerine siyasi birliğin daha büyük gereksinimlerinin düşünülmesi gerektiğini Timuçin de gayet iyi bilmekteydi.²¹⁴

Kabile liderlerine gösterilen sadakat, daima çeşitli koşullara bağlı ve güvenilmez bir olguydu. Bu nedenle Moğolistan'da insanlar arasında iki temel ilişki biçimi gelişti: Anda ve Nöker düzeni.²¹⁵ Cengiz Han ayrıca "keşik" adıyla bilinen yeni bir koruma sistemini de geliştirdi. Timuçin Moğolistan'ın hakimi olunca, her biri bin adet askerden meydana gelen on gruptan oluşan, 10.000 kişilik bir koruma birliği (Hassa Ordusu) kurdu. Keşik sistemiyle, ilerlemeleri eski kabilesel sadakatler yerine yeni imparatorluk hükümetine bağlılıkla sağlanan genç savaşçılar yetiştiriliyordu. Cengiz Han özellikle geçmişte güvenilmez olduklarına inandığı bir kabilenin tüm askerlerini birbirinden ayırıp farklı bölüklere dağıtıyordu. Böylece zamanla eski kabilesel bölünmeler unutuldu. Bu yeni sistemde hiç kimse özel izin verilmedikçe bulunduğu bölükten bir başkasına geçemezdi, zira bu düzene aykırı hareket edenlerin çarptırıldıkları ceza idamdı. Cengiz Han tarafından meydana getirilen bu yeni düzende disiplin kuralları oldukça katıydı ve askerler bireysel olarak değil, bir bütün olarak savaş talimleri yapıyorlardı. Yağmacılık yapmak amacıyla sırayı bozmak ve özel kavgalara girişmek de yasak kapsamı alanına sokulmuştu. Cengiz Han'ın amacı orduyu her Moğol savaşçısının sadakatinin odak noktası yapmaktı. Kendisi de, ordunun bir bütün olarak sadakatinin toplandığı noktaydı.

²¹³ Nasturi hocalarının talebelerine Hıristiyanlığın temel akidelerini öğrettikleri gibi, Uygur Budist hocaları da muhtemelen kendi dinlerinin esaslarını Moğollar'a öğretmişlerdi. Barthold, *a.g.e.*, s. 415.

²¹⁴ Marshall, *a.g.e.* s. 15.

²¹⁵ Nökerlik düzeni için bkz: Vladimirtsov, *a.g.e.* s. 25. Temir, *a.g.e.* s. 140.

Mutlak otokrasi anahtar kavramdı. Cengiz'in akrabalarının hiçbir otoritesi yoktu. İmparatorun emirlerini yerine getiren bir memurdan farkları yoktu.²¹⁶

Cengiz Han'ın "keçe çadırlarda yaşayan tüm halkın efendisi" olarak seçilmesinden kısa bir süre sonra, genel kanunlardan oluşan "Büyük Yasa"sını hazırladığı söylenir.²¹⁷ Bozkır İmparatorluğunu kuran kişinin, kendi hükümetinin oluşturulduğunu göstermek için belirli buyruklar çıkarması adettendi. Cengiz Han'ın yasası öylesine kabul gördü ki, kendisinden önceki tüm göçer kabile şeflerine kıyasla, üstün bir yönetici ve yasa koyucu olarak kabul edildi.²¹⁸ 1206 yılından sonra hazırladığı yasa da, Moğolların din konusundaki hoşgörülerini yüceltiyor, rahipler ve dinsel kuruluşlar vergi kapsamına alınmıyor, casusluk, ordudan firar, hırsızlık, zina ve –tüccar için- üçüncü kez iflas etmek gibi suçlara ölüm cezası getiriliyordu. Dereler ve ırmaklar canlı varlıklar kabul edildiğinden, akarsularda yıkanmak ve su kaynaklarına işemek yasaklanıyordu.²¹⁹ Cengiz Han'ın bilgeliğinin ve gelecekte imparatorluğun nasıl yönetilmesi gerektiği konusundaki fikirlerinin kanıtı olan Yasa, imparatorluğun kurumsal temeli haline geldi.²²⁰

1206 kurultayını izleyen üç yıl boyunca Cengiz Han, yabancı topraklara karşı herhangi bir saldırı düzenlemedi. Cengiz Han ülke içindeki direnişlere son verdikten sonra tüm dikkatini imparatorluğunu genişletmeye harcadı. İstila edilecek ilk ülke Çin oldu. Çünkü Orta-Asya'daki göçer atlı kavimler ne zaman etki alanlarını genişletmek isteseler, önce işe buradan başlardı.

Cengiz Han'ın Çin Seferleri

Moğol etkisinin genişlemesi ilk olarak 1209'da, Uygurlar'ın Karahitaylar'la olan ilişkilerine son verip, Cengiz Han'ın emrine geçmeyi önermeleriyle başladı. Üstelik Uygur ülkesi, özerk bir şekilde devlete bağlandı ve "beşinci oğul" olarak kabul edildi.

²¹⁶ Barthold, *a.g.e.* s. 416.

²¹⁷ Cengiz yasaları için bkz: Vladimirtsov, *a.g.e.* s. 25. Temir, *a.g.e.* s. 140. Curt Alinge, *Moğol Kanunları* (Çev. Coşkun Üçok), Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Yay. , Ankara 1967.

²¹⁸ Göçebe kavimler Cengiz Han'ı efsanevi Oğuz Han'ın tekerrürü olarak kabul ediyorlardı. Togan, *a.g.e.* , s. 106.

²¹⁹ Türklerde su, her çağda son derece saygın ve mukaddestir. Asya bozkırlarında hayvan sürülerinin ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli yer değiştirmek zorunda olan Türk ve Moğol toplulukları, birbirleri ile karşılaşır ve bu temaslar esnasında kültürel olarak birbirlerinden etkileniyorlardı. Eski Türklerde suyu kirletmek günah sayılmaktaydı. Su ile ilgili Türkler'in ve Moğollar'ın inançları için bkz: Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1995, TTK Yayınları, C. II. , s.327; Jean Paul Roux; *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, İstanbul 1994, s. 114 – 117.

²²⁰ Marshall, *a.g.e.* s. 17.

Benzer bir ilişki; Hsi- Hsia bölgesindeki Tangutlarla'da kuruldu. 1207'de ganimet amaçlı bir seferden sonra 1209'da ilk kez Tangut başkenti kuşatıldı. Bu tarihte Moğollar'ın henüz istihkâmların ardından savaşımlara karşı geliştirebildikleri etkili bir stratejileri yoktu. Bu konudaki yetersizliklerine rağmen Moğollar yine de isteklerini Tangut kralına kabul ettirdiler. Yapılan anlaşmaya göre Tangutlar, gerekli olduğu zaman Moğollara yardımcı birlikler gönderme sözü vermişlerdi. Ayrıca Tangut kralının kızı ile Cengiz Han evlendirilerek aralarındaki ilişki güçlendirildi.²²¹

Cengiz Han, 1211 yılında Çin'e yönelik olarak düzenlediği seferleri başlatıncaya kadar uluslararası alanda hemen hiçbir etki meydana getirmede. Geleneksel uygulamalara paralel şekilde, evvelâ Çinliler'den para ve benzeri ayrıcalıklar elde etmeye çalışarak işe başladı. Ancak, daha sonra Kin hanedanlığı, Moğol saldırısına askeri güçle karşı koymaya karar verdi. Kin Hanedanlığı, istihkâmlarla güçlendirilmiş kentler yanında, güçlü bir süvari ordusu ve gerektiği zaman silahlı alınacak piyade birlikleri oluşturmuştu. Cengiz Han, Kin topraklarına büyük bir ordu ile girdi. Askerlerini, her biri ayrı yönlerde ilerleyip yollarına çıkacak küçük kasaba ve köyleri yağmalayıp yok edecek şekilde bölüklere ayırdı. Üstelik Moğollar Huan-erh-tsui'de korkunç büyüklükteki bir Kin ordusuyla karşılaştılar. Cengiz Han, son derece kalabalık olan bu ordu karşısında alelacele çekilmek yerine saldırmayı yeğledi. Birkaç saat gibi kısa bir sürede 70.000 kişilik bir orduyu neredeyse son ferdine kadar imha ettiler.²²² Kısa süre sonra da Cuci, bugünkü Pekin yakınındaki başkent Chun-tu kapılarına dayandı. Ancak Moğollar, kuşatma konusunda deneyimi olmadıklarından geri çekilmek zorunda kaldılar.

Cengiz, güçsüz bir devlet olan Kıtaylar ile de ittifak kurdu. Bu ittifak Kin hanedanlığına, kuzeydoğudan da tehdide maruz kaldığını ve kuşatma altına alındığını hissettirecekti. Kıtaylar'la birlikte Cengiz bir kez daha saldırıya geçtiyse de serseri bir okla yaralanınca sefer birdenbire sona erdi.

1213 sonbaharında Moğollar bölgeye üçüncü kez geldiler. Kin Hanedanlığının başkentine geldiklerinde, ele geçirilemeyecek kadar sıkı bir koruma altında olduğunu görüp güneye yöneldiler. 1213 yılında Çin topraklarından dönerken binlerce insanı

---

²²¹ Grousset, s. a.g.e. 223.

²²² Dokuz yıl sonra savaş alanından geçen Taoist rahip, savaş meydanında hala insan kemiklerinin bulunduğunu Cengiz'e bildirmiştir. Marshall, a.g.e. s. 22.

kılıçtan geçirdiler. Büyük miktarda ipek, altın ve gümüş gibi ganimetler ve köle olarak yüzlerce genç kız ve oğlanı da ele geçirmişlerdi. Ne var ki bölgede sık rastlanan veba salgınına yakalanan Moğol askerleri, Chung-tu kentini kuşatmak için bir araya geldiğinde, zafer kazanmış bir ordudan çok paçavralara bürünmüş serserileri andırıyorlardı. Moğolların içinde buldukları bu sıkıntılı vaziyete rağmen Kin imparatoru, ülkesindeki bazı iç çekişmeler sebebiyle ani bir kararla Cengiz Han'a barış yapmak istediğini bildirdi. Moğol ordusu biraz daha altın ve ipek ile birlikte, 500 köle daha alarak çekildi.

Çin'den ayrıldığı sırada Cengiz Han, Kin hanedanına mensup bir prenses ile evlenmeyi kabul etti. Kin imparatoru Moğollar gittikten sonra sarayı Sarı Irmak'ın güneyindeki K'ai-feng kentine taşımaya karar verince bu karara sinirlenen Cengiz, söz konusu davranışı güven duygusunun yıkılması olarak yorumladı. "Anlaşılan sözüme güvenmiyor ve barıştan yararlanıp beni aldatıyor!" diyerek 1214 sonbaharında Moğollar, Kinli ve Kitay askerlerinin katılımıyla kalabalıklaşmış bir orduyla, Chung-tu kentini kuşattılar. Moğollar bu kenti ele geçirmek için ne kadar uzun süre kuşatmak gerekiyorsa, o kadar kalmak niyetindeydiler. İmparatorları kendilerini terk ettiği için hüsrana uğramış halk, Moğolların vereceği cezadan korktuklarından kent duvarlarının ardına sığındı ve dehşet verici bir yoksulluğun pençesine düştü. Ayların geçmesiyle açlıktan yamyamlık belirtileri gösteren halk, ne kadar uzun süre dayanırlarsa Moğollar'ın vereceği cezaların o kadar şiddetleneceğini fark ettiler.

1215 ilkbaharında Cengiz, kuşatmayı bir generaline devretmişti. Yaz başında Moğollar Cengiz başlarında olmadığı halde kente girdiklerinde, halkın en büyük korkusu gerçeğe dönüştü. Chung-tu yerle bir edildi. Kentin akıbeti, yıkıma dair haberler, bölgedeki tüm sarayları titretti. Chung-tu'nun ele geçirilmesiyle, Moğolların önemli bir askeri güç olmanın yanı sıra, inanılmaz boyutlarda yıkımları gerçekleştirebilen bir yapıya sahip oldukları ilk kez ortaya çıkmıştı. Batı Asya'nın en büyük İslam imparatorluğunun lideri olan Hârizmşah'ın elçisi, yangın ve kıyımdan sonra bölgeyi dolaşınca sokakların insanların yağlarıyla kaplandığını ve her tarafta iskeletlerin yığıldığını rapor etmişti.²²³

---

²²³ Marshall, *a.g.e.* s. 24.

Aslında Moğolların gerçekleştirdiği bu büyük yıkımın altında bir yöntem yatıyordu. Cengiz Han, komşularının kendisine baş eğmesini savaşa gerek kalmadan halletmek istiyordu. Bu nedenle Moğollar, kendilerine direnen halkları asla affetmiyor ve böyle davranan şehirleri ele geçirdiklerinde içinde yaşayan canlıları; kedi ve köpeklere varıncaya dek katlediyorlardı. Savaşarak ele geçirdikleri kentlerde, yaşananları diğer şehirlere anlatmalarını temin etmek düşüncesi ile yalnız birkaç kişinin kaçıp kurtulmasına izin veriyorlardı. Ancak Moğol kıyımına uğrayan kentler yalnız direnen şehirlerden ibaret değildi. Sayıca çok kalabalık olan şehirlerin kolay bir tarzda yönetimini temin için de bazen kent halkının tamamına yakını öldürüyorlardı. Tüm bu psikolojik savaş taktikleri sayesinde Cengiz Han, askeri başarılarının diğer ülkelere ve halklara bir ihtar olacağını ve bu sayede ordusuna karşı direnmeden boyun eğeceklerini düşünüyordu. Nitekim Koreliler 1218’de Cengiz’e bağlılıklarını bildirirken, bunu diğer halklara yapılan muamelelerden almış oldukları mesaja bir yanıt olarak gerçekleştirdiler. Chung-tu’nun düşmesiyle Kuzey Çin’deki yöneticiler teslim oldular. Ne var ki Kin ülkesinin tümüyle fethi yaklaşık 20 yıl sürdü.

Cengiz Han’ın Batıya Yönelik Seferleri

Çin seferinden sonra Cengiz, daha batıda olup bitenlerle ilgilenmeye başlamıştı. Öte yandan Chung-tu’nun düşmesiyle Hârizmşah II. Alaaddin Muhammed de Cengiz’le temas kurmaya karar vermişti.²²⁴

Hârizmşah, Özbekistan topraklarında yer alan imparatorluğu, Kutbeddin Muhammed adlı bir Türk komutandan devralmıştı. Bu sayede Muhammed Hârizmşah kurulu büyük bir orduya da sahip olmuş ve bu gücü kullanarak Horasan’a doğru topraklarını genişletmişti. Hârizmşah 1210’da, Maveraünnehir yöresinin fethini tamamlamıştı. Emrindeki devlet adamları tarafından II. İskender olarak ilan edilen Hârizmşah, kendisini “Allah’ın seçtiği bir hükümdar” olarak tanımlamaktaydı. Yaklaşık 500.000 nüfusu ile Hârizmşah Devleti’nin başkenti Semerkant, Asya’nın en görkemli kentlerinden biri haline gelmişti.

Hârizmşah, kolay yoldan zaferler kazanmaya alıştığından, zorluk ve sıkıntıları hesaba katmaksızın Çin’i fethetmeyi ciddi şekilde kafasına koymuştu. Fakat, Moğollar’ın

---

²²⁴ Barthold, *a.g.e.*, s. 412.

Kin'lere karşı kazandığı zaferlerin haberlerini alınca bu planı askıya aldı. Üstelik Bozkırda ortaya çıkan bu yeni güç konusunda rapor hazırlamak üzere görevlendirilen elçi, Chung-tu'nun yerle bir edilmesine tanık oldu. Ancak öte yandan Cengiz Han'da, Muhammed Hârizmşah'ın ününü duymaktaydı.

1216'da Cengiz Han, altın, yeşim taşı, fildişi ve beyaz deve tüyünden dokunmuş pelerinler gibi armağanlar taşıtan üç kuryeyi Semerkant'a gönderdi. Armağanlar bir mektup eşlinde sunuldu. Mektupta şu ifadelerin yer aldığı söylenir:

“Sana bu armağanları gönderiyorum. Senin gücünü ve imparatorluğunun büyüklüğünü biliyorum ve seni en sevgili oğlum olarak görüyorum. Sen de benim Çin'i ve kuzeyindeki tüm Türk uluslarını ele geçirdiğimi biliyor olmalısın. Benim ülkemde askerler karınca kadar çoktur, gümüş madenlerim vardır ve başka topraklara gereksinimim yoktur. Bu nedenle halklarımız arasında ticareti geliştirmenin ikimizin de çıkarına uygun olacağını düşünüyorum.”²²⁵

Cengiz Han'ın mektubunda, daha güçlü olan Hârizmşah'a oğlum demesinin pek de gizlenmemiş bir hakaret olduğu açıktır. Bu davranışının ardında bir maksadın olduğu aşikârdır. Nitekim Moğol Tarihçileri de Cengiz Han'ın batıya saldırmasının bir an meselesi olduğunu bildirirler. Fakat bu duruma rağmen ilk kıvılcımı çakan Hârizmşah olacaktır.

1218 yılında ticaret anlaşması yürürlüğe girdikten sonra, Moğol ülkesinden gelen 450 Müslüman tüccar, sınır kenti Otrar'da durduruldu. Hârizmşah valisi İnalçuk Hayır Han, tüccarların casus olduğundan kuşkulularak –ki bunda muhtemelen haklıydı- tümünü kılıçtan geçirtti ve mallarına el koydu. Cengiz Han'ın, tazminat istemek amacıyla Hârizmşah'ın sarayına gönderdiği üç elçiden biri öldürüldü ve diğer ikisinin sakalları yakılıp gönderildi.

Bu davranışın savaşa davetiye çıkaracağını Hârizmşah da biliyordu. Belki de saray halkının etkisinde kalarak, bu putperest atlıları kolayca yenerek, tüm Asya'nın karşı konulmaz efendisi olacağına inanıyordu. Ne de olsa yalnız Mâverâünnehir bölgesinde 400.000 kişilik bir ordusu vardı. Bu orduya ilave olarak yedek birliklerden oluşan askeri güçleri imparatorluğun her yanına dağıtılmıştı. O dönemde hiçbir yerde Hârizmşah

---

²²⁵ Marshall, , a.g.e s. 26.

orduyla kıyaslanabilecek başka bir askeri güç bulunmuyordu. Fakat niyeti ne olursa olsun, bu kibirli, mağrur ve kendini aldatan hükümdar, Doğu İslam dünyasının başına gelecek en korkunç felaketlerden birine yol açmayı başardı.

Cengiz Han güçlü Hârizmşah ile savaşa girmeden önce, Naymanlar'la yapılan savaştan sağ olarak kurtulan ve Karahitaylar'ın başına geçerek hükümdar olan Küçlük meselesini çözmek için bir generalini görevlendirdikten ve yine 1208'de mağlup ettiği Merkitler'in isyan tehdidini başka bir generali ile bertaraf ettikten sonra, Hârizmşah meselesine el attı. Sübedey'in komutasındaki 30.000 Moğol askeri, Merkitler'i kovalarken, Celâleddin'in birlikleriyle karşılaştılar ve Moğol ordusu dağ geçitlerinden gerilemek zorunda bırakıldı.²²⁶ Ancak bu karşılaşma Muhammed Hârizmşah'ın gözünü korkutmaya yetti ve Moğollar ile açık alanda savaşmama kararı almasına sebep oldu.

Muhammed Hârizmşah'tan farklı olarak, oğlu Celâleddin Hârizmşah, doğuştan gelen bir komutanlık yeteneğine sahipti. Muhammed Hârizmşah birliklerini Sir-Derya hattı ile Mâverâünnehir'in müstahkem mevkiileri arasında bölüştürmüş ve dağıtmıştı. Bunun sonucunda, Moğol ordusu karşısında sahip olduğu sayısal üstünlüğüne rağmen her belirli noktada rakip ordu karşısında sayıca az konuma düşmüştü. Celaleddin Hârizmşah ise, Moğollar'a fırsat vermeden saldırıya geçmenin daha yararlı olacağını savunuyordu, Fakat Sübedeyin birlikleriyle gerçekleştirdiği karşılaşmadan gözü korkan Muhammed Hârizmşah oğlunun fikirlerini kabul etmedi. Üstelik Muhammed Hârizmşah Celâleddin'e, yalnız sınırlara bir saldırı olması durumunda Moğollar'la çatışma yetkisi vermişti.

Hârizmşah'a yönelik savaş planlarına yardımcı olması için Cengiz Han, en kıdemli generallerini kurultaya çağırdı. Bu, Moğollar'ın, şimdiye kadar yaptıkları en geniş kapsamlı askeri harekât olacaktı. Cengiz Han tüm enerjisini savaş planları yapmaya harcadığı sırada, eşlerinden biri tarafından, imparatorluğun geleceğini de düşünmesi konusunda ısrarla uyarıldı. Cengiz oğullarından kimin tahta geçeceğini teker teker düşündükten sonra, Ögedey'de karar kıldı. Diğer üç oğlu, kardeşlerinin başa geçmesine karşı çıkmayacaklarına dair söz verince, bu konu sonuca bağlanmış oldu.

---

²²⁶ Grousset, *a.g.e.*, s. 233.

Doğu bozkırlarında yaşayan on binlerce erkek, sürülerini bırakıp orduya katılmak için emir almıştı. Hârizmşah ülkesine sefer düzenleyen Moğol Ordusu'nun asker sayısı 150.000- 200.000 kişi civarındaydı. Bu rakam Moğolların o tarihe kadar topladığı en kalabalık orduydü. Moğol ordusu dörde bölündü. Birinci bölüğün komutası Cengiz ile Sübedey'in elinde idi, ikinci bölük Ögedey ile Çağatay, Üçüncü bölük Cebe, sonuncusu ise Cuci'nin kumandasında idi. Tangut kralıyla yapılan anlaşmada yer alan hükümlere göre istenen askeri yardım, Tangut kralı tarafından reddedildi.

1219 sonbaharında ilk saldırı 2. birliklerin 50.000 kişilik kuvvetle Otrar'ı kuşatmalarıyla başladı. 3. ve 4. birlikler bu arada güney sınırlarını koruyan düşman kuvvetlerini etkisiz hale getirip Mâverâünnehir bölgesini ele geçirmek için 20.000 kişilik bir kuvvetle harekete geçti. Bütün gözler onların üzerinde iken Cengiz Han asıl birlikleri sessiz sedasız Moğolistan'dan çıkarıp, Seyhun nehrini aşarak Mâverâünnehir bölgesine girdi. Cengiz'in komuta ettiği birlikler güneye inmek yerine batıya yönelmiş ve birdenbire gözden kaybolarak. adeta buhar olup yok olmuşlardı.²²⁷

Aslında Cengiz, askerlerini, Kızılkum Çölü üzerinden gizli bir yol izleyerek Hârizmşah topraklarının kuzeydoğusuna götürmekteydi. Bu bölgenin aşılmaz olduğuna inanılmaktaydı, ama Moğolların yol gösterebilecek deneyimli bir rehberi vardı. Düşmana göre böyle bir ordu yoktu. Oysa ordu 1220 Mart'ında düşman hattının yaklaşık 650 km gerisinde ortaya çıktı ve Buhara halkı birdenbire kentin kapılarına dayanmış Moğol kuvvetlerini karşılarında buldu. Türk garnizonu kent kapılarından dışarı fırladı, savaşarak kendilerine yol açmak istedilerse de tümü imha edildi. Kent halkı karşı koymadan teslim oldu.

12. yüzyılda “İslam medeniyetinin merkezi” olarak kabul edilen Buhara'ya giren Cengiz, kentin talan edilmesi için hiçbir engel kalmamasını sağlamak için, tüm sivil halkın üstlerindeki giysilerden başka her şeyi geride bırakarak kentten çıkmalarını emretti. Şehrin yağma edildiği esnada çıkan yangın tüm kenti yok etti. Buharalı binlerce kadın ve çocuk daha sonra diğer kentlerde olduğu gibi arabalara yüklenerek köle olarak Moğolistan'a gönderildi.²²⁸

²²⁷ Marshall, *a.g.e* s. 28-30.

²²⁸ İbn'ül Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih*, İstanbul 1987, C. 11, s. 314-318.

Moğollar, şehir sakinlerinin önemli bir kısmının kaçmasına, Buhara'nın geçirdiği felaketi çevreye yayacakları düşüncesiyle izin vermişti. Amaç, Hârizmşah'ın başkenti Semerkant halkını dehşete düşürüp morallerini çökertmekti. Bir yıl kadar direneceği tahmin edilen başkent beş gün sonra düştü. Cengiz Han ve askerleri daha önce Semerkant'a benzer bir yer görmemişlerdi. Tüm sokakları dolaşıp çeşmelerden su içtiler, egzotik meyvelerin ve şerbetlerin tadına baktılar. Kentteki 30.000 kişilik Türk garnizonu ise tümüyle katledildi. Sivil halk gruplara ayrıldı. Kadınlar tecavüz edildikten sonra, köle olarak gönderildiler. Din adamlarına el sürülmedi, esnaf ve zanaatkarların tümü Cengiz Han'ın sarayında çalıştırılmak üzere Moğollar'ın ana yurduna gönderildi. Otrar kentinin surları da beş ay sonra aşıldı. Bu şehirde de halkın neredeyse tümü kılıçtan geçirildi. Otrar valisinin gözlerine ve kulaklarına kızgın gümüş dökülerek öldürüldü.

Muhammed Hârizmşah, Cengiz'in ordusunun elinden kaçmayı başardı. Oğlu Celâleddin, istilacılarla savaşması için babasına dil dökmüş ama Hârizmşah kulak asmamıştı.²²⁹ Cengiz Han, kaçan sultanın ardından Cebe ve Sübedeyi gönderdi.²³⁰ Celâleddin'in amacı ise Moğolları durdurabilmektir. Celâleddin'i yakalama görevini Cengiz Han, oğlu Tuluy ile birlikte yükledi. Afganistan'a giren Cengiz Han, Pakistan'ı geçtikten sonra İndus Nehrini aştı. Bu harekât esnasında Belh ve Nişâbur da yerle bir edildi. Celâleddin savaş boyunca yakalanamadı. Onun kahramanlığından cesaret alan bazı kentler²³¹ ayaklanmaya kalkıştı. Bu ise Moğollar'ın gazabını daha da arttırmaktan başka bir işe yaramadı. Moğollar, bir hafta boyunca Herat halkını kılıçtan geçirdiler, kale dışında kentte taş üstünde taş kalmadı.²³²

Sübedey, Azerbeycan ve Gürcistan'daki Hıristiyan krallığına saldırdıktan sonra Rusya'ya girdi. Bundan sonra, Alanlar, Çerkesler, Kıpçaklar'a saldırıldı. Moğollar ortak Rus kuvvetlerini 1223'te feci bir şekilde mağlup etti.

Cengiz Han'ın komutasındaki ordu açısından İndus Nehri'ne varınca askeri harekât tamamlanmış oldu. Haberciler Hârizmşah'ın hükümdarı Muhammet

---

²²⁹ Barthold, *a.g.e.*, s. 447.

²³⁰ Sultan Kazvin'den Karun'a giderken yolda Moğol askerlerine rastladıysa da, Moğol askerleri tarafından tanınmamıştır. Barthold, *a.g.e.*, s. 450.

²³¹ Harzemşah'ın hizmetinde bulunan Timur – Belik adında bir bey, Celâleddin'den önce Moğollar'a karşı bir takım başarılar elde ettiyse de o dönemde bundan haberdar olunamamıştı. Barthold, *a.g.e.*, s. 443.

²³² Marshall, *a.g.e.* s. 30.

Hârizmşah'ın öldüğünü bildirmişlerdi. Sultanın ordusu yok edilmiş ve onun oğlu Celâleddin artık bir tehlike olmaktan çıkmıştı.²³³ Cengiz Han, Hindikuş dağlarının güneyindeki ovalara çekilerek ünlü Taoist rahibi Ç'ang Çohen'i yanına çağırttı. Karakterine hiç uymayan felsefi bir ruh hali içinde, kendisinin ölümlü oluşuna dair sorularla meşgul olmaya başlamıştı. Taoist bilgenin, ölümü sonsuza dek erteleyecek bir iksir bilip bilmediğini merak ediyordu. Ç'ang Çohen böyle bir iksiri elbette bilmiyordu, ama onun bilgeliğinin tesirinde kalan Cengiz, Taositler'e çok değerli ayrıcalıklar tanıdı. Bu ruh hali içinde 1222 sonbaharında Mâverâünnehir bölgesine geçti ve bir süre Buhara'da kaldı. Din adamlarının İslam'ın yüceliğine dair vaazlarını dinledi. Fakat her yıl Mekke'ye yapılan Hac ziyaretini gereksiz buldu.²³⁴ Semerkant'a varınca imamlara camilerde kendisi için dua etmelerini emretti, ama bu kentte uzun süre kalmayıp 1223 ilkbaharında Moğolistan'a doğru yolculuğuna başladı. 1225'te ganimetlerle yüklü kervanları ve upuzun köle kuyrukları ile Cengiz, sonunda evine vardı.

Cengiz Hanın Son Seferi

108

Cengiz Han Hârizmşahlara yönelik sefere çıkmadan önce, Kin Hanedanlığına karşı yapılan savaşta yerine bıraktığı komutan ölmüş ve Moğol askerleri Moğolistan'a geri dönmüştü. Kin Hanedanlığı Cengiz'in ele geçirdiği toprakların büyük kısmını geri almıştı. Çin'e düzenlenmesi gereken seferden önce halledilmesi gereken daha da önemli bir konu vardı. Mâverâünnehir seferine çıkarken, Tangut Kralı Cengiz'e asker vermeyi reddetmişti. Bu cezasız kalmaması gereken bir eylemdi. Moğolların batıl inançları oldukça fazlaydı. Cengiz aldığı kötü işaretlere rağmen, intikam hissi en güçlü dürtü olduğu için, 1226 yılında ordusunun başına geçti. Cengiz Han seferin başlamasından birkaç ay sonra, av sırasında atından kötü bir biçimde düştü. Hekimler çok ciddi bir şekilde yaralandığını anlayıp, iyileşinceye kadar savaşını ertelemesi için dil dökmüşlerdi. Ancak çektiği acıyı askerlerinden gizleyen Cengiz Han hekimlerin teklifini reddetti.

Tangut seferi ile ilgili olarak Çinli tarihçiler, Farşlıların Mâverâünnehir'deki savaş hakkında yazdıklarına benzer şeyler aktarmış, korkunç katliam sahnelerini, inanılmaz yıkımı ve ortalığa cesetlerin yığıldığı savaş meydanlarından bahsetmişlerdi. Bu zafer

---

²³³ Harzemşah Devleti ve Cengiz'in bu devlete düzenlemiş olduğu askeri hareketlere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. İbn'ül Esir, *a.g.e.* s. 308-352.

²³⁴ Marshall, *a.g.e.* s. 31.

Cengiz Han'ı pek sevindirmedi. Çünkü birkaç hafta önce Cuci'nin öldüğünü haber almıştı.

1227 yazına gelindiğinde, Tangutlar'a karşı sürdürülen savaş sona ermek üzereyken, artık hem kendisi hem de doktorları Büyük Han'ın sonunun yaklaştığını biliyorlardı. Cengiz oğullarını yanına çağırды. Battaniyelere sarıldığı halde ateşin karşısında titriyordu. Yüksek ateşten sayıklar bir vaziyette: “Benim soyumdan gelenler altınlara bürünecekler, en iyi etleri yiyecekler, en harika atlara binecekler, kollarına en güzel kadınları alacaklar ve bunların hepsini kime borçlu olduklarını unutacaklar.” Sonunda bir ara kendine geldiğinde, en küçük oğluna bu savaşın nasıl yürütülmesi gerektiğini anlatacak kadar gücüne kavuştu. Oğullarından Kin hanedanlığına karşı yapılacak savaşı sürdürecekleri sözünü aldı ve seferin nasıl düzenleneceğini uzun süre tartışılar.

Cengiz Han 1227 Ağustos'unda öldü. Emirlerine uyularak, kent kapıları açıldıktan sonra, Moğol ordusuna Cengiz Han'ın ölmüş olduğu açıklandı. Askerler ellerinde kılıçları ile kente girdiler ve kimseye acımadılar. Surların içinde yaşayan tüm canlılar öldürüldü.

Moğolların komutanlarını bozkıra geri götürmeleri haftalar aldı. Yolda tabutu gören herkes “öbür dünyada efendilerine hizmet etmeye” gönderiliyordu. Cengiz Han, bir zamanlar Tengri'nin kendisine hitap ettiği Burkan Kaldun dağında, yakınında Onon, Tuula ve Kerülen nehirlerinin çıktığı bir mevzide gömülmeyi vasiyet etmişti. Geleneğe göre Moğol ulusunun asıl ataları olan Mavi Kurt ile Sarı Geyik bu dağın yakınında çiftleşmişti. Prenslerin ve elçilerin gelip saygılarını sunmaları için Cengiz Han'ın tabutu üç ay bekletildi ve onunla birlikte mücevherlerle süslenmiş, Noyan'ların ve kumandanların ailelerinden kırk tane güzel kız seçildi ve en iyi atlarından da kırk tanesi hep birlikte kurban edilerek gömüldü. Sonra bin atlı mezarın üzerinde dolaşıp izlerin yok edilmesini sağladı. Kısa sürede dağın eteği yeni çıkan bitkilerle örtüldü ve Cengiz Han'ın son istirahat yeri bozkıra karıştı.

Sonuç

Asıl ismi Timuçin olan Cengiz Han, kabileler arası kanlı mücadelelerin, yağmaların ve kaosun hüküm sürdüğü bir coğrafya dünyaya gelmiş, kendisine miras

olarak intikal eden hemen hiçbir şey olmamasına rağmen, kendisini önce bir kabile lideri olarak öne çıkarmayı başarmış ve ilerleyen dönemde de düşmanlarını birer birer ortadan kaldırarak Moğolistan'da siyasi birliği kurmuştur. Moğolistan'ın siyasi birliğinin kurmasının ardından kendisine Tingiz (Deniz) unvanı verilmiş ve bundan sonra Cengiz Bozkır'da siyasi hâkimiyeti tesis eden seleflerinin siyasetlerine uygun şekilde Çin'e sefer düzenlemiş ve bu coğrafyayı da Moğol egemenliği altına almaya başlamıştır. Cengiz Han'ın Çin'e yönelik askeri seferler düzenlemeye başladığı sıralarda aynı coğrafya ile ilgilenen başka bir devlet ve hükümdar da bulmaktaydı. Hârizmşah Devleti'nin Sultanı Muhammed Hârizmşah, kendi döneminin en kalabalık ordularına sahip hükümdarıydı ve adını tarihte şerefle anılan bir isim haline getirmek için kendisinden evvel hiçbir Müslüman idarecinin gerçekleştiremediği Çin'i İslam coğrafyasına kazandırma idealini gerçekleştirmeye adanmıştı. Öte yandan Cengiz Han'da Doğu-Asya'daki başarılı askeri harekâtlarının ardından gözünü Batı Asya'ya doğru çevirmişti. Dolayısıyla dönemlerinin en dikkat çekici askeri güçleri olan Moğollar ile Hârizmşahların çatışması bir noktadan sonra kaçınılmaz hale gelmişti. Ancak yine de bu iki devletin çatışmasına yol açan gelişmelere Hârizmşahlar sebep oldular. Hârizmşah ülkesine gönderdiği tüccar kafilesinin ve elçilerin maruz kaldığı muamelelerin intikamını almak bahanesi ile saldıran Cengiz Han, yalnız bu devleti ve ülkesini istila etmekle yetinmedi. Hârizmşah ülkesini istila eden Cengiz Han, Kafkasya'ya ve Karadeniz'in kuzeyine gönderdiği ordu birlikleri ile de bahsi geçen tüm coğrafyayı hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Böylece Asya'nın büyük bir bölümünü ele geçiren Cengiz Han, tarihin en fazla toprak ele geçiren hükümdarı olma payesini elde etmiştir.

KAYNAKLAR

- ALİNGE, Curt, *Moğol Kanunları* (Çev. Coşkun Üçok), Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Yay. Ankara 1967.
- BARTHOLD, V.V. , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz: H. D. Yıldız), Ankara 1990.
- BOORSTIN, J. D. , *Keşifler ve Buluşlar* (çev: Fatoş Dilber), Ankara 1996.
- CERREHOĞLU, İsmail, "Ye'cüc Me'cüc ve Türkler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, Ankara 1975, s. 97-125.
- CİPOLLA, M. C. , *Silahlar ve Avrupa Sömürgeciliği* (çev: T. Temiz), İstanbul 1998.
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1993.
- İBN'ÜL ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih*, İstanbul 1987, C. 11, s. 308-352
- İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *SBF Dergisi*, C.XIV/1, Ankara 1958, s. 69-94.
- İNAN, Abdülkadir ; "Nayman Boyunun Soyu Meselesi", *Bellekten*, C. XXIV/96, Ankara 1960, s. 539-545.

- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Cengiz Han”, *İ. A. Eskişehir* 1997.
- MARC, Pierre-Stano Dusık, *Olağan Üstü Gezileriyle Marco Polo*, (çev: Gülderen Pamir), İstanbul 1995.
- MARSHALL, Robert, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (çev: F. Doruker), İstanbul 1996.
- ÖGEL, Bahaeedin, *Türk Mitolojisi*, TTK Yayınları, C. I-II, Ankara 1995.
- ÖGEL, Bahaeedin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, IX C. , Ankara 2000.
- ROUX, Jean- Paul, *Türklerin ve Moolların Eski Dini*, İstanbul 1994.
- TEMİR, Ahmet ; *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1995.
- TOGAN, A. Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TURAN, Osman ; “Çingiz Adı Hakkında”, *Bellekten*, C. V/19, s. 267-275.
- VLADİMİRSTOV, B. Y. *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, (Çev: A. İnan), Ankara 1987.

HARF İNKİLÂBÎ'NİN UYGULANMASI VE BİRTAKIM ETKİLERİ

Sezer MARALLİ*

Özet

Türkler tarih boyunca geniş coğrafyalara yayılmaları sebebiyle pek çok alfabe kullanmışlardır. Bu alfabeler genel olarak Kök-Türk, Soğd, Çin, Tibet, Süryani, Mani, Brahmi, Passepa, Yunan, Ermeni, Kiril, Peçenek, Kuman alfabeleridir. İslamiyet'in kabulünün ardından ise Arap alfabesinin yaygınlaştığı görülmektedir. Osmanlı Devleti de Arap alfabesini benimsemiş ve kullanmıştır. Arap alfabesinin Türkçenin yazımına uygun olmaması sebebiyle birtakım güçlükler ortaya çıkmıştır. Bu durum ilerleyen süreçte Osmanlı aydınları arasında alfabenin ıslahı veya farklı bir alfabeğe geçilmesi tartışmalarını başlatmıştır.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde alfabenin ıslahı veya değiştirilmesi eksenli uzun tartışmalar yaşanmıştır. Muhtelif zamanlarda birtakım denemeler de yapılmıştır. Ancak hiçbir deneme kesin sonuca ulaşma noktasında başarılı olamamıştır. Enver Paşa tarafından benimsenen harflerin ayrı yazılması ilkesi ise orduda denenmişse de 1. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri arasında geniş bir kabul görememiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla da alfabe tartışmaları kaldığı yerden devam etmiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa tartışmalara bir nokta koyarak Latin esaslı yeni Türk alfabesini ilan etmiştir. Böylece tüm yurt genelinde yeni harflerin öğrenilmesi için bir seferberlik başlamıştır. Kamu kuruluşları, öğretmenler, milletvekilleri, özel kuruluşların katkılarıyla beraber çok daha hızlı geri dönüşlerin alındığı görülmektedir. Buna rağmen İnkılâptan belli ölçüde zarar görenler kuruluşlar da olmuştur. Bu noktada gazeteler, dergiler, matbaalar, kitapçıların belli oranda sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. Bu çalışmamızda Harf İnkılâbı ve bu sürecin birtakım yansımalarını inceleyeceğiz.

---

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, T.C. Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, sezer_mrlli@hotmail.com.

Anahtar Kelimeler: Harf İnkılâbı, Yeni Alfabe, Arap Alfabeti, Gazete, Kitapçı.

IMPLEMENTATION OF THE LETTER REVOLUTION AND SOME EFFECTS

Abstract

The Turks have used many alphabets throughout history as they spread across vast geographies. These alphabets are Kok-Turk, Sogd, Chinese, Tibet, Syriac, Mani, Brahmi, Palsepa, Greek, Armenian, Cyrillic, Pechenek, Kaman. With the adoption of Islam, it is seen that the Arabic alphabet has become widespread. The Ottoman Empire adopted and used the Arabic alphabet. However, because the Arabic alphabet is not suitable for the writing of Turkish, some difficulties have emerged. This situation started the discussions between the Ottoman intellectuals about the reform of the alphabet or the transition to a different alphabet.

113

During the periods of Tanzimat and constitutional monarchy, there were long debates about the Reformation or alteration of the alphabet. Several trials have been carried out at various times. But, no trial has been successful at reaching a final conclusion. The principle of separate writing of letters adopted by Enver Pasha was also tried in the army. It has not been widely accepted among the destructive effects of World War I. With the collapse of the Ottoman Empire and the establishment of the Turkish Republic, the discussions of Alphabet continued from where it remained. However, Mustafa Kemal Pasha put a point in the debate and declared the new Latin-based Turkish alphabet. Thus, a mobilization has started to learn new letters all over the country.

With the contributions of public institutions, teachers, parliamentarians and private organizations, it is seen that much faster returns have been taken. In spite of this, there were also organizations who suffered a certain degree of damage from the revolution. At this point, newspapers, magazines, printers, bookstores are experiencing difficulties at a certain rate. In this study we will examine the letter revolution and some reflections of this process.

Key Words: Alphabet Revolution, New Alphabet, Arabic Alphabet, Newspaper, Bookstore.

Giriş

Türklerin Tarih Boyunca Kullandığı Alfabeler

Türklerin tarihsel geçmişinin önemli bir safhasını göçebe hayat tarzı oluşturmaktadır. Öyle ki bu şekilde pek çok kavimle ilişki kurmuşlardır. Ayrıca savaşçı bir topluluk olmaları münasebetiyle yaptıkları akınlar da bir başka ilişki yolunu oluşturmaktadır. Pek çok bölgeye yayılmış olmaları ve çeşitli dinleri kabul etmeleri ise kültürlerine doğrudan etki etmiştir. Yaşanan süreçte tüm bu ilişkiler bir şekilde dillerine de sirayet etmiştir. Bu durumun tabii sonucu olarak da çeşitli yazı sistemleri kullanmışlardır. Bugünkü ulaşılan bilgiler göz önüne alındığında ilk olarak Türklerin kendi oluşturdukları Kök-Türk alfabesini kullandıkları görülmektedir.²³⁵ Kök-Türk alfabesi Türkistan'da 10.yüzyıla kadar kullanılmıştır. Sonrasında bir müddet daha Hazar Türkleri arasında kullanımda kalmaya devam etmiştir. Uygurlar da Soğd, Mani ve Brahmi alfabelerinden yola çıkarak yeni bir alfabe yaratmışlardır.²³⁶ Bu alfabenin hemen hemen 15.yüzyıla kadar yaşadığı düşünülmektedir.

Türkler belli dönemler kısa aralıklarla Soğd, Çin, Tibet, Süryani, Mani, Brahmi, Palsepa, Yunan, Ermeni, Kiril, Peçenek, Kuman alfabelerini de kullanmışlardır.²³⁷ Ancak çoğunlukla Türklerin 10.yüzyıl itibariyle İslamiyet'i kabul etmeye başlamaları alfabelerine önemli ölçüde etki etmiştir. Karahanlı Devleti'nin İslamiyet'i benimseyerek Arap harflerini kullanması ise bir dönüm noktası niteliğindedir. Fakat Arap alfabesinin Türkçenin yazımında eksik kalması sebebiyle alfabeğe bazı harfler eklenilerek 29 olan harf sayısı 34'e çıkarılmıştır. Arap alfabesinin kullanımındaki en büyük sorun ise ünlü harflerin eksik olması ve bu yüzden de okumanın zorlaşıyor olmasıdır. Arap alfabesinde 3 ünlü bulunuyorken, Türkçede 8 ünlü bulunmaktadır. Aradaki fark önemli bir eksiklik olarak yüzyıllar boyunca etkisini korumaya devam etmiştir. Çağatay Hanlığı ise Arap

²³⁵ Agop Dilaçar, "Türk yazısının geçirdiği evreler", *B.T.T.D.* (1985), s.211.

²³⁶ Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılabı", *A.Ü. Atatürk Yolu Dergisi* (Kasım 2004), No: 33-34, s.104.

²³⁷ Ayça Yenişan, "Tarih Boyutu İçinde Alfabe Sorunu ve Türk Devrimi (1839-1929)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2005, s.7.

alfabesinin bu eksikliğini Osmanlılardan farklı olarak, kelimeleri yazarken daha fazla ünlü kullanarak aşmaya çalışmıştır.²³⁸

Cumhuriyet Öncesi Alfabenin Islahı Üzerine Tartışmalar

18.yüzyılın ilk yarısında matbaanın kurulmuş olması alfabe konusunu farklı bir yere taşımıştır. Bu durum çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Tanzimat aydınları ise yaşanan durumu ciddi bir şekilde ele almış ve çareler düşünmeye başlamışlardır.²³⁹ Nitekim A. Cevdet Paşa mevcut harfler ile Türkçe bazı seslerin tam manasıyla gösterilememesinden dolayı farklı bir yazım yolunun gereğine dikkat çekmiştir.²⁴⁰ 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren alfabe sorun gittikçe daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Çünkü edebiyat ve basın çevrelerinde yaşanan zorluklar üzerine tartışmalar ciddi boyutlara ulaşmıştı.²⁴¹ Yeni aydın kuşağı matbaayı aktif olarak kullanarak gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Bu dergi çevrelerinde de alfabe tartışmaları farklı çevrelerce sürdürülmeye devam edilmiştir. Ayrıca Tercüme Odalarında görev alanların Avrupa dillerini öğrenmeleri ağıdalı Osmanlıcanın zayıflamasına yol açmıştı. Bu sebeple pek çok aydın dilin sadeleştirilmesini savunmaya başlamıştır. Dilin sadeleştirilip halkın anlayabileceği seviyeye gelmesini savunan kişiler arasında önemli yer tutan isimlerden biri de İbrahim Şinasi idi. Şinasi bu düşüncesini bizzat yöneticiliğini yaptığı Tercüman- ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinde de uygulamıştı. Bu bağlamda Şinasi, gazeteyi sıradan insanın rahatlıkla okuyup anlayabileceği anlatı tarzını oluşturacak bir girişim olarak yorumlamıştır.²⁴²

Tanzimat döneminde alfabe tartışmaları genel itibari ile iki noktada yoğunlaşmıştı. Bunlar Arap Harflerinin ıslah edilmesi ya da farklı bir alfabeye geçilmesiydi. Ayrıca alfabeye dokunulmamasını savunan bir kesim de varlığını sürdürmekteydi. Alfabe tartışmalarında öncü adımları atan ise Münif Efendi'dir. Münif Efendi kurucusu olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye dönemin ileri gelenlerinin çabaları

²³⁸ Dilaçar, a.g.m., s.214.

²³⁹ Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, T.D.K., Ankara, 2009, s.16.

²⁴⁰ Ali Gökdül, "Harf Devrimi'nin Bürokrasiye Yansımaları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2010, s.5.

²⁴¹ Muhammed Sarı, Hatice Gedik, "Türkiye'de Harf Devrimi Öncesinde Basına Yansıyan Görüşler" *Turkish Studies* (2014), C.9, No:7, s.486.

²⁴² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Y.K.Y., İstanbul, 2017, s.261.

ile oluşturulan ilk cemiyettir.²⁴³ Münif Efendi bu cemiyette yaptığı bir konuşma sırasında Arap harflerinin düzenlenmesi Türkçeye daha uygun hale getirilmesine dikkat çekmişti. Daha sonra cemiyette yaptığı konuşmayı destekler bir makale de kaleme almıştır. Münif Efendi makalesinde Avrupa’da Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi alfabe zorlukları olmadığına dikkat çekerek, halkın çok küçük yaşlarda rahatça okuma yazma öğrendiğini vurgulamaktaydı.²⁴⁴ Münif Efendi’nin cemiyette yapmış olduğu konuşmadan 1 sene sonra Ahunzade Feth Ali cemiyete bir proje sunmuştur. Projeye göre; mevcut alfabenin zorluğu ortaya konuluyor ve kullanılması için dini bir zorunluluk da olmadığı belirtiliyordu. Bu sebeple Ahunzade yeni bir sisteme geçilmesini önermiştir.²⁴⁵ Ancak cemiyet alfabenin uzun yıllardır kullanıldığını değiştirilmesinin çok zor olduğunu belirterek projeyi reddetmiştir. Daha sonra Ali, ıslah yerine Latin harfleri üzerine çalışmalar yapmış, ancak bu da kabul görmemiştir.

Terakki gazetesi mevcut harflerin basım ve telgraf iletişimi açısından zorluklar çıkardığını söyleyerek yeniliğin şart olduğuna dikkat çekerken, Ruzname-i Ceride-i Havadis bunun aksini savunuyordu.²⁴⁶ Melkum Han²⁴⁷ ve Namık Kemal de tartışmalara katılarak görüş bildirmişlerdi. Hürriyet gazetesinde yaşanan tartışmalarda Melkum Han, Osmanlı mülkünde eğitimin çok geri olmasını Arap harflerinin zorluğuna bağlarken, Namık Kemal ise bu sözlere katılmamıştı. Namık Kemal’e göre mevcut alfabeyi değiştirmek mantıklı değildi. Çünkü İngiltere ve Amerika gibi gelişmiş devletlerin alfabelerinin zor olmasına rağmen eğitimleri gayet iyi seviyelerdeydi. Osmanlı’da ise eğitimin düşük olmasının sebebinin bilgi eksikliği olarak yorumlamış ve ıslahın yapılabileceğini belirtmişti.²⁴⁸

İkinci meşrutiyet dönemiyle birlikte harf tartışmaları daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. Ancak hala ıslah görüşlerini savunanlar çoğunlukta idi. Maarif Nazırı Şükrü Bey aracılığıyla harflerin ıslahı için resmi bir adım dahi atılmıştı. Şükrü Bey, Islahat-ı

²⁴³ Emine Gümüşsoy, “Tanzimat’tan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye- i İslamiye”, *ESOGÜ Sosyal Bilimler Dergisi* (2006), C: 8, No:2, s.176.

²⁴⁴ Ülkütaşır, a.g.e., s.17. Makale Mecmua-i Fünûn’un 1868’deki 14. Sayısında yayınlanmıştır.

²⁴⁵ Tongul, a.g.m., s.105.

²⁴⁶ Abdullah Katırcı, “Harf Devrimine Yönelik Çalışmalar, Devrimin Gerçekleşmesi ve Uygulanışı”, *Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2004, s.8

²⁴⁷ Melkum Han dönemin İran elçisidir.

²⁴⁸ Tongul, a.g.m., s.106.

İlmiye Encümeni'ni kurdurarak ıslah çalışmalarını yakından takip etmiştir.²⁴⁹ Harflerin ıslahı meselesini savunanların başında İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit, Celal Sahir Beyler vardır.²⁵⁰ Ancak önemli adımlar atılsa da istenilen başarı elde edilememiştir. Bu sebeple Darü'l-Fünûn'da bir toplantı tertip edilir. Toplantıya devrin ileri gelen aydınları katılır. Toplantıda gelişen fikir birliği üzerine İslah-ı Huruf Cemiyeti'nin kurulması kararlaştırılır.²⁵¹ Cemiyetin fikirleri ise Yeni Yazı gazetesi ile okuyucuya ulaştırılacaktı. Cemiyet harflerin ayrıık yazılması ilkesini benimsiyordu. Bu şekilde daha okunaklı olabileceği fikri ile hareket ediyorlardı. Namık Ekrem Yeni Yazı gazetesinde “*Biz bu (yeni yazıyı) meydana koyunca, birçok halkımızdan, her çeşit vatandaşlarımızdan rağbet, iltifât gördük ve görüyoruz. Bundan anlıyoruz ki ahâlimiz ekseriyetle şimdiki yazımızdan memnun değil. Hele âvam kardaşlarımız hiç hoşlanmıyor. Okumak, dünyayı anlamak, adam olmak kim istemez!*” diyerek yapılan işin iyi tepki aldığını belirtmiştir.²⁵² Şefkati ise “*Hiç şübhe yokdur ki bir inkılâb fikri vücuda getirildikçe şekle aid inkılâblardan beklenen netâyic hissine ve terakkiyât-ı maddiye husul pezir olamaz. İnkılâb fikrinin anahtarı ise bilâ tereddüt denebilir ki hurufumuzun ıslâhı mes'elesidir.*” diyerek ıslahın gerekliliğine dikkat çekmiştir.²⁵³

İsmail Hakkı gazetede kaleme aldığı “İnsafa Davet” yazısında taşradaki halkın cahil kalmasının sebebinin eğitim olmadığına dikkat çekerek çocukların mekteplerde eğitim almalarına rağmen yazının zorluğundan dolayı öğrenemediklerine vurgular.²⁵⁴ İsmail Hakkı sözlerine “*Bu öğrenmemenin sebebi nedir? Hamakat ve belahat mı? Asla şüpheye mahal olmamak üzere elifbamızdaki huruf-ı savtiyenin noksanlığı ve imlâ meselesidir*” diye devam eder.²⁵⁵ Örnek olarak da Rum, Ermeni ve diğer vatandaşların çalışmadıkları halde kolayca okuma yazma öğrendiğini ekler. Cemiyetin fikirleri Enver Paşa tarafından da kabul görmüş ve orduda kullanılmasına çalışılmıştır. Buna “Ordu Elifbası”, “Hatt-ı Cedit”, “Enver Paşa Yazısı” da denmiştir.²⁵⁶ Yeni Yazı gazetesinde ise

²⁴⁹ Ülkütaşır, a.g.e., s.22.

²⁵⁰ Yusuf Akçay, “Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr. İsmail Hakkı Bey ve İslah-ı Huruf Cemiyeti”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (Nisan 2007), s.2.

²⁵¹ Akçay, a.g.m., s.5.

²⁵² Namık Ekrem, “Arz-ı Teşekkür”, *Yeni Yazı*, 14 Cemâziye'l-evvel 1332, s.1.

²⁵³ Şefkati, “Yeni Yazıyı Kabul Edenler”, *Yeni Yazı*, Cemâziye'l-evvel 1332, s.2.

²⁵⁴ İsmail Hakkı, “İnsafa Davet”, *Yeni Yazı*, 12 Cemâziye'l-âhir 1332, s.2.

²⁵⁵ İsmail Hakkı, “İnsafa Davet”, *Yeni Yazı*, 12 Cemâziye'l-âhir 1332, s.2.

²⁵⁶ Ülkütaşır, a.g.e., s.26.

“Memleketimizde munfasılayı ilk defa olarak kabul ve tatbik buyuran Harbiye Nazırı muhterem Enver Paşa Hazretleri milleti kurtaracak” sözleriyle yer verilmiştir.²⁵⁷ Ancak 1. Dünya Savaşı esnasında kullanılan Enver Paşa yazısı komutanların bir kısmı tarafından benimsenmemiş, ikilik çıkardığı ve işleyişi aksattığı için kullanımdan kalkmıştır.

Cumhuriyet Dönemi Alfabe Tartışmaları

İstiklal Harbi kazanıldıktan sonra ülkenin kendini toparlayabilmesi için belirli adımlar atılmaya başlanmıştır. Uzun yıllar süren savaş ve yoksulluk yüzünden de büyük bir zarar ortaya çıkmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa maddi olarak bir kalkınmanın zorunluluğunu görüp inandığı kadar, kültür açısından da ciddi adımlar atılması gerektiği düşüncesindedir. Bu sebeple yakınındakilerle sık sık kültür ve Batılılaşma üzerine konuşmalar yapmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa’ya zaman zaman Latin harflerine neden geçmiyoruz gibi soruların da sorulduğu bilinmektedir.²⁵⁸ Ancak Paşa’nın ihtiyatlı ve zamanlı adımlar atmayı sevmesi sebebiyle beklemeyi uygun gördüğü anlaşılmaktadır.

Ülkenin savaş sonrası planlı olarak ilerleyebilmesi için atılan adımlardan biri de İzmir’de Kazım Karabekir Paşa başkanlığında bir iktisat kongresinin toplanmasıdır. Kongrede işçi katılımcılardan Ali Nazmi Bey Latin harflerine geçiş konusunda bir öneride bulunmuştur. Ancak başkan sıfatıyla Kazım Paşa konunun görüşülmesini istememiş ve Latin harflerinin İslam birliğine zarar vereceğini söylemiştir.²⁵⁹ Daha sonra Kazım Paşa Hakimiyet-i Milliye gazetesine bu konuyu eleştiren bir demeç vermiştir. Kazım Paşa hata olarak gördüğü bu meselenin daha önceleri Avrupa’da ortaya çıkmış olduğunu belirterek, oralarda bu fikri ortaya atanların dahi sonradan çok pişman olduklarına dikkat çekmiştir.²⁶⁰ Kazım Paşa’nın söylemlerinden sonra ondan cesaret alanlar ortaya çıkarak aynı doğrultuda fikirler yaymaya başlamışlardır. Konuyu yakından takip eden Kılıçzade Hakkı Bey ise başta Kazım Paşa olmak üzere bu doğrultuda fikir beyan edenleri yermek için birtakım yazılar yazmaya başlamıştır. Kılıçzade Hakkı İctihad’te çıkan “İzmir İktisat Kongresi’nde harfler mes’elesi” adlı yazısında “*Bu harfler;*

²⁵⁷ *Yeni Yazı*, 14 Cemâziye’l-evvel 1332, s.1.

²⁵⁸ Hanifi Kurt, “Harf Değişikliği ve Basımın Yeni Harflere Geçerken Takındığı Tutum”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (2013), No:19, s.110.

²⁵⁹ Mehmet Özdoğan, “Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936)”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014, s.246.

²⁶⁰ Kazım Karabekir, “Latin Harfini Kabul Edemeyiz”, *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1923, s.2.

zerafetleri, hendesilerinin uygunluğu ufki ve umumide olarak kolaylıkla ve zevkle bir surette yazılabilmeleri ve nihayet birçok akvam tarafından kabul edilmiş olmaları meziyet-i itibarlarıyla mutlaka Latin harfleri olacaktı.” demiştir.²⁶¹ Ve yine aynı gazetede Kazım Paşa’yı iyi eğitim almış olmasına rağmen bu konuları anlayamamakla itham etmiştir.²⁶²

Latin harfleri meselesine dair görüş bildirenlerden bir diğeri de Şükrü Beydir. Şükrü Bey mecliste başka bir konu görüşülürken yaptığı konuşmasında, mevcut alfabenin Türkçenin yazımına uygun olmadığını belirtir.²⁶³ Ancak pek de olumlu tepkilerle karşılaşmayınca konuyu uzatmaz. Basında ise tartışmalar sürmeye devam eder. Daha sonra 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat kanununun çıkması, bütün okulların Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanması ve takip eden süreçte birtakım İnkılâpların uygulanmaya geçilmesiyle alfabe tartışmaları geri plana itilir. Ülke büyük bir dönüşüm sürecine girmiştir. Fakat bu sırada tartışmalar tamamen ortadan kalkmış da değildir. Her iki görüşten de pek çok fikir ortaya atılmaya devam etmiştir. Cenab Şahabettin, Servet-i Fünun’da alfabenin değiştirilmesini savunurken, Ayaz İshaki de Bakü’deki kongreyi işaret ederek, orada Latin alfabesinin kabul edilmesi halinde Türkiye’de ilerleme olmasının önünün açılacağını söylemiştir.²⁶⁴

1926 yılı itibariyle alfabe tartışmalarının yeniden ciddi boyutlara ulaşmaya başladığını görüyoruz. Latin esaslı bir alfabenin kabul edilmesini isteyenler genel olarak; mevcut yazının zor öğrenilmesi, imlanın zorluk yaratması gibi görüşleri yayıyorlardı. Alfabenin değiştirilmesinin uygun olmayacağını söyleyenler ise; yüzyıllardır aynı alfabenin kullanıldığını, kültürün zarar göreceğini, öğrenmenin söylenildiği kadar zor olmadığını, ayrıca Batı dillerinin imlasının daha zor olduğuna dikkat çekiyorlardı. Türkiye’de süreç tartışmalı ilerlerken Azerbaycan’da ise 1. Türkoloji Kongresi Bakü’de toplanmıştı. Kongre’de pek çok önemli tartışmalar yaşanmış olmasına rağmen en dikkat çekici nokta Latin esaslı alfabenin kabul edilmesidir.²⁶⁵ Kongrenin kararı Ayaz İshaki’nin de beklediği gibi Türkiye’de büyük yankı uyandırmıştır. Maarif Vekâleti hakkındaki

²⁶¹ “İzmir İktisat Kongresinde Harfler Meselesi” *İctihad*, 1 Temmuz 1923, s.5.

²⁶² Ülkütaşır, a.g.e., s.44.

²⁶³ Özdoğan, a.g.m., s.246.

²⁶⁴ Tongul, a.g.m., s.114.

²⁶⁵ Sarı, Gedik, a.g.m., s.503.

konuların mecliste görüşüldüğü sırada Mustafa Necati Bey son zamanlardaki tartışmaları da dikkate alarak, dil üzerine düzenlemeler için bir heyet kurulmasını önermiştir.

Türkiye’de esas ses getiren ise Akşam gazetesinde Latin harflerinin kabul edilip edilmemesi üzerine yapılan ankettir. Ankete pek çok ünlü isim katılmıştır. Bunlar arasında dikkat çeken bazı isimler: Halit Ziya (Uşaklıgil), Necip Asım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak), Ali Canip (Yöntem) gibi kişilerdir.²⁶⁶ Adı geçen kişiler mevcut yazının kullanımda kalmasının en uygun yol olduğuna dikkat çekmişlerdir. Ayrıca Zeki Velidi Togan ve Fuad Köprülü de Latin harflerine geçişi desteklememişlerdir. Refet Avni, Abdullah Cevdet, Mustafa Hamit gibi kişiler ise Latin harflerinin hararetli savunucuları olmuşlardır.²⁶⁷ Ancak Hüseyin Cahit, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı gibi önemli isimlerin ankete katılmaması dikkat çekicidir. 1927 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Hasan Bey bir konuşma yaparak, Latin esaslı bir alfabenin kabul edilmesinin gereğini vurgularken, Başbakan İsmet (İnönü) de böyle bir İnkılâbın düşünüldüğünün sinyallerini vermiştir.²⁶⁸ Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) da bu yönde bir açıklama yapmıştır. Resmi makamlardan gelen böylesine açıklamalar basının tamamen meseleye odaklanmasına sebebiyet vermiştir. Halk da gazeteler vasıtasıyla süreç, yakından takip etmektedir. Ayrıca tüm bunlar olurken uluslararası rakamlar da hükümet tarafından kabul edilmiştir.

Harf İnkılâbı’nın Uygulanması

Harf İnkılâbını geciktiren etmenler arasında belki de en önemlisi İzmir Suikastı davasıdır. Bu dava neticesinde süren tartışmalar ve gergin ortam ihtimal ki İnkılâbın bir müddet daha gecikmesine neden olmuştur. Ancak Mustafa Kemal Paşa’nın uzun zamandır Harf İnkılâbı üzerine düşündüğü de bilinmektedir. Paşa, sadece uygun şartların oluşmasını beklemektedir. Nitekim 1928 yılına gelindiğinde uygun şartlar oluşmuş olacak ki uygulamaya geçilmesi kararlaştırılmıştır. Harf İnkılâbına dair ilk resmi adım Bakanlar Kurulu tarafından atılmıştır. Kurulun kararıyla Dil Encümeni kurulmuş ve Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Yakup Kadri, Mehmet Emin, Hüseyin Cahit gibi öncü isimler görev almıştır.²⁶⁹ Encümen üyeleri 26 Haziran 1928’de ilk kez bir araya gelerek Alfabe ve

²⁶⁶ Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.54.

²⁶⁷ Tongul, *a.g.m.*, s.115.

²⁶⁸ Kurt, *a.g.m.*, s.112.

²⁶⁹ Cengiz Dönmez, “Atatürk ve Harf inkılâbı”, *Atatürk Araştırma Merkezi* (Mart 2011), C:27, No:79, s.48.

Gramer komisyonları oluşturmuşlardır.²⁷⁰ Encümen tarafından yapılan ilk resmi açıklama ise yeni alfabenin oluşturulması için önerilerin incelenmeye başlandığına dairdir. Encümen öncelikle Latin alfabesi temeline dayanan Batı alfabelerini incelemiş, ardından o dönem Sovyetler Birliği'ne bağlı Türk devletlerinin oluşturduğu alfabeler incelenmiştir. Daha sonra Encümen tarafından 41 maddelik bir “Elifba Raporu” oluşturulmuştur.²⁷¹ Mustafa Kemal Paşa da bizzat çalışmalara katılmış yakından takip etmiştir. Onun da etkin çabaları ve desteğiyle kısa süre içerisinde Latin alfabesini temel alan yeni Türk alfabesi ortaya çıkmıştır.

Alfabenin kararlaştırılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu'nda bir toplantı tertip etmiş ve burada yaptığı konuşmasıyla da İnkılâbı duyurmuştur.²⁷² Mustafa Kemal Paşa burada ilk olarak topluluk içerisinde birine yeni harflerle yazılmış bir kâğıdı uzatmış ve okumasını istemiştir. Falih Rıfki'nin aktardığına göre yazı okunamayınca Mustafa Kemal Paşa “*Bu arkadaşımız hakiki Türk yazısını bilmediği için şaşırmıştır*” diyerek kâğıdı Falih Rıfki'ya okutmuştur.²⁷³ Sarayburnu'nda yeni harfler ilk kez tanıtıldıktan sonra öğretim süreci başlamıştır. Bu amaçla açılan kurslara da ilk olarak dönemin önde gelenlerinin katılımı sağlanarak, halkın teşvik edilmesine çalışılmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası üyeleri de bir araya gelerek bir toplantı yapmış ve her bölgede yeni harflerin öğretilmesi için dersaneler açılmasına karar vermişlerdir. Ardından 25-29 Ağustos 1928 tarihleri arasında Dolmabahçe'de milletvekillerine yeni harfler öğretilmiştir.²⁷⁴ Mustafa Kemal Paşa ise 20 Eylül'e kadar sürecek olan yurt gezisine çıkarak kendisi halka hem alfabe tanıtmış hem de bizzat öğretmiştir.²⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın şehir şehir gezerek kara tahta karşısında dersler vermesinin tesiri epey büyük olmuş, bu sayede kısa sürede önemli bir mesafe alınabilmektedir. Ayrıca alfabe için bir marş bile yapılmıştır. Denemelerin olumlu sonuçlar vermesi üzerine de tam bir resmiyet kazanılabilmesi amacıyla yeni alfabenin kabulü

²⁷⁰ Yasemin Doğaner, “Elifba'dan Alfabe: Yeni Türk Harfler”, *Modern Türklük Araştırmaları* (2005), C:2, No:4, s.33.

²⁷¹ Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.61.

²⁷² Ayşegül Şentürk, “Harf İnkılâbının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü”, *S.D.Ü Sosyal Bilimler Dergisi* (2012), No:26, s.33.

²⁷³ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Sena Matbaası, 1980, s.442.

²⁷⁴ Cemal Avcı, “Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri”, *Mediterranean Journal of Humanities: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* (2013), s.50.

²⁷⁵ Mehmet Kayran, Mustafa Yahya Metintaş, “Latin Kökenli Yeni Türk Alfabesine Geçiş Süreci ve Millet Mektepleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Ağustos 2009), S.24, s.198.

meselesi meclise taşınmıştır. Böylece 1 Kasım 1928'de 1353 numaralı ve 11 maddelik kanunla Latin harflerine dayalı yeni Türk alfabesi kabul edilmiştir.²⁷⁶ Resmi Gazete'de de 3 Kasım 1928'de ilan edilerek yürürlüğe girmiştir.

Yeni Harflere Halkın Yaklaşımı

Öncelikli olarak halkın kısa sürede yeni harflere alışması ve benimsemesi amaç edinilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya döndükten sonra gezi boyunca yaşadığı süreci ve halktan aldığı tepkilerden oldukça memnun kalmıştır. Hatta bu memnuniyetini *"Yeni harflerin tatbikatını memleketin pek çok yerinde gördüm. Şehirlerde, köylerde, her yerde halk yeni harflerle okuyup yazmaya geçmiştir. Halk yeni yazının kolaylığından memnundur."* sözleriyle dile getirmiştir.²⁷⁷ Ticaret Odası müdürü Muhsin Bey, yeni harflerin kısa sürede yerleşebilmesi için işletmeler ile yaptığı toplantıda yeni harfleri tanıtmış ve levhalarında kullanmaları konusunda fikir birliğini sağlamıştır.²⁷⁸ Bu şekilde halkın yeni harfleri öğrenmesi ve benimsemesinin çok daha hızlanacağı düşünülmüştür. Ayrıca resmi dairelerde de yeni yazının bir an önce kullanıma geçilmesi kararlaştırılmıştır. Ardından konuyu meclise taşıyan Mustafa Kemal Paşa, gerekli açıklamayı yaptıktan sonra kanun tasarısı yasalaşmıştır. Böylece Harf İnkılâbı resmen başlamıştır. Yeni harflerin öğretilmesi noktasında milletvekilleri de önemli katkılarda bulunmuşlardır. Vekiller kendi seçim bölgelerinde insanlara yeni harfleri tanıtarak sürece katkılar yapmışlardır.

Harflerin tanıtılması ve yerleşmesi için çalışmalar yapmak üzere kurulmuş olan Dil Encümenliği de bu doğrultuda kitapçıklar basarak dağıtımını sağlamaya başladı.²⁷⁹ Encümen dışında Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay gibi kuruluşlar da kitapçıklar dağıtma ve seminerler verme yoluyla halkı bilgilendirerek sürece dahil oldular. Milli Eğitim Bakanlığı ise yaygın eğitim yoluna başvurarak Millet Mektepleri'ni kurdu. Millet Mektepleri Talimatnamesi İsmet Paşa'nın mecliste yaptığı konuşma sonrası

²⁷⁶ Dönmez, a.g.m., s.55.

²⁷⁷ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, T.T.K. Basımevi, 1991, s.590.

²⁷⁸ Ufuk Ataş, "Millet Mektepleri (1928-1935)," *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2003, s.54.

²⁷⁹ Elif Asude Tunca, "Türk Harf Devriminin Halka Tanıtım Çalışmaları", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (Aralık 2006)*, C:2, No:2, s.116.

hazırlanmıştır.²⁸⁰ 24 Kasım 1928’de de Resmi Gazete’de yayınlanmış ve yürürlüğe girmiştir.²⁸¹ Millet Mektepleri A ve B grubu olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Buna göre A grubu okula daha önce gitmemiş dolayısıyla okuma yazma bilmeyenlere, B grubu ise okuma yazma bilip yeni yazıyı öğrenecek vatandaşlar için açılmış okullardır.²⁸² Maarif Vekili Mustafa Necati Bey tarafından devlet görevlilerine talimatname gönderilerek Millet Mektepleri hakkında bilgiler verilmiş ve açılış gününe kadar hazırlıkların tamamlanması istenmiştir. 18 Aralık 1928’de İkdâm gazetesinde yeni harflerin halk tarafından benimsenmesi;

*“Bu ayın ilk gününden beri Türk harflerinin istimaline dair olan kanunun tatbikine başlandı. Tereddütsüz söyleyebiliriz ki tam bir muvaffakiyet hasıl olmuştur... Vaktiyle hiç okuyup yazmak bilmeyenler bile yeni yazıyı heceliyorlar, hatta okuyorlar... Hele kanunu kabul ve talimatnamesi neşredilen (Millet Mektepleri) kursları vazifelerini ikmal edince- ki en çok dört aylık bir iştir- yeni şekillere sanki “kalı bela!., dan beri alışkın olacağız.” şeklinde ifade edilmişti.*²⁸³

Görülüyor ki yeni yazı harf tarafından kabul edilmiş hatta hızlıca öğrenilmeye başlanmıştır. Ertesi gün yine İkdâm’da çıkan bir yazıya göre Aralık ayı sonuna kadar dershanelerde sınavlar yapılacak ve kazananlar Millet Mektebi diploması alacak, kaybedenlerin ise eğitime alınacağı belirtilmiştir.²⁸⁴ Takip eden günlerde de Akşam gazetesinin ek olarak yeni harflerden oluşan kitapçıklar ve lügat verdiği görülmektedir.²⁸⁵ Ayrıca Akşam gazetesinde bir de “Millet Mektepleri kıraat sütunu” adı altında bölümlere, kalın büyük puntolarla cümleler konularak halka okuma öğretmek amaçlanmıştır. 1 Aralık 1928 sonrası tüm gazete ve dergilerin, 1 Ocak 1929 itibarıyla de kitapların yeni harflerle yayınlanmasına karar verilmiştir. 2 Aralık’ta Cumhuriyet gazetesinde bu konu ele alınarak dün ilk defa yeni harflerle çıkan gazetelerin nasıl karşılandığı aktarılır.²⁸⁶ Haberde insanların yeni harfli gazetelere yoğun ilgi gösterdiği

²⁸⁰ Fahri Kılıç, “Yeni Türk Alfabesinin Yaygın Eğitim Yoluyla Öğretilmesi, A.Ü. Atatürk Yolu Dergisi (Temmuz 2017), S.61, s.211.

²⁸¹ “Millet Mektebi Teşkilatına Dair”, Resmi Gazete, 24 Kasım 1928.

²⁸² Mihriban Kurt, “Millet Mektepleri”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000, s.59

²⁸³ Celal Nuri, “Harf İnkılabı Elde Edilen Neticeler”, İkdâm, 18 Aralık 1928, s.2.

²⁸⁴ “Millet Mektepleri Açılıyor”, İkdâm, 19 Aralık 1928, s.1.

²⁸⁵ “Yeni Harflerimizle Neşredilen Yeni Programımızı İsteyiniz”, Akşam, 1 Ocak 1929, s.7.

²⁸⁶ Dönmez, a.g.m., s.64.

belirtilerek bu durumun inkılâbın başarıya ulaşacağına açık bir örnek olduğu vurgulanır. 1 Ocak 1929'da ise artık tüm yurttaki yeni harflere geçiş sağlanmıştır. Bu tarihte birlikte Millet Mektepleri de açılmıştır. Aslında bundan önce de Halk Dershaneleri yoluyla birtakım eğitimler verilmiştir.

Millet Mektepleri'nin yurt genelinde dağılışına bakıldığında zamanın %65'i köylerde geri kalanı ise şehirlerdeydi.²⁸⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere Harf İnkılâbı önemli oranda okuma yazmanın düşük olduğu bölgeleri hedeflemiştir. Bu bölgelerde yaşayanların okuma yazmayı öğrenmesi istenmiştir. Böylece çağdaş bireylerden oluşan bir ülkenin oluşturulması mümkün olabilecektir. Mustafa Kemal Paşa, Millet Mektepleri üzerine mecliste yaptığı konuşmasında “*Meclisinizin en büyük eseri olan, Türk harfleri, memleketin umumi hayatına, tamamen, tatbik olunmuştur. İlk müşkülât, milletin mefkure kuvveti ve medeniyete olan muhabbeti sayesinde kolaylıkla yenilmiştir.*” demiştir.²⁸⁸ Sonraki yıllarda da mecliste Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncelerine benzer konuşmalar yapılmıştır.²⁸⁹ Buradan da anlaşılacağı üzere Harf İnkılâbı halk tarafından benimsenmiş ve uygulanmaya çalışılmıştır. İlerleyen yıllarda Millet Mektepleri'nin giderek bütçesinin kısıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak okul sayısında da düşüş olmuştur.²⁹⁰ Düşüş üzerine eleştiriler de çoğalmıştır. Eleştirilerin büyük çoğunluğu Millet Mektepleri'ne ilk zamanlardaki önemin verilmediği, istenilene böyle ulaşmanın mümkün olamayacağı üzerinedir.²⁹¹ Daha sonra 1938 yılında Akşam gazetesinde çıkan bir yazıda, yeni harflerin yeterince öğrenilemediği eleştirilmektedir.²⁹² Ayrıca hala belli yerlerde eski harflerin kullanılmaya devam edildiği de eleştirilerde yer bulmaktadır.

Kitapçılar ve Basımevlerinin Harf İnkılâbına Yaklaşımı

Harf inkılâbı halk tarafından yoğun bir ilgiyle karşılanmış ve benimsenmiş olmasına rağmen bazı gruplar için sorun oluşturmuştur. Bu gruplardan ilk olarak ele alınması gerekenler kitapçılar ve basımevleridir. Maarif Vekaleti bu konuda bir rapor yayınlamıştır. Buna göre; yeni dönem başı Eylül 1928 itibariyle yeni harfler öğretilecek,

²⁸⁷ Bilal N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, T.T.K., Ankara, 2008, s.242.

²⁸⁸ *T.B.M.M. Z.C.*, D.3, C.13, s.3.

²⁸⁹ *T.B.M.M. Z.C.*, D.3, C.19, s.106.

²⁹⁰ Şimşir, *a.g.e.*, s.242.

²⁹¹ Erhan Kanbolat, “Harf Devrimi'nden Köy Enstitülerine Türkiye'de İlköğretim (1928-1940), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015, s.108.

²⁹² “Harf İnkılâbı Karşısında Kusurlarımız”, *Akşam*, 2 Aralık 1938, s.1.

1. sınıflara sadece yeni harfler ile eğitim verilecek, kitaplar yeni harflerle 2 ay içerisinde basılmış olacak, çocuklara özel olarak yeni harfli okuma kitapları basılacaktır.²⁹³ Kitapçıların ellerinde büyük oranda önceki dönemde basılmış olan eserler bulunmaktaydı. Ayrıca bazı kitapçılar okullara ders kitapları temin etmektedir. Fakat çıkan kanuna göre artık okullarda da yeni harfli kitaplarla eğitim sağlanacaktır. Kitapçılar ise kanunun çıkmasından çok daha önce kitapları matbaalarda bastırmışlardır. Yazarların, basımevlerinin ücretleri de ödenmiştir. Ellerindeki kitapların okullar tarafından kullanılmayacak olması sebebiyle hem yaptıkları masraf boşa gidecek hem de okullar ile irtibatlarını kaybetme noktasına geleceklerdir. Böylece pek çok kitapçının sermayesi neredeyse sıfıra inecektir. Ayrıca kitapçıların okul kitabı yayınlama hakkı ellerinden alınırsa basımevleri de bundan etkilenecektir. Bu sebeple raporlar hazırlayıp gazetelere demeçler vereceklerdir.²⁹⁴ Bu şekilde kamuoyu oluşturarak seslerini duyurmaya çalışacaklardır.

Kitapçılar ve basımevleri yeni duruma nasıl hazır hale gelecekleri konusunda da sorunlar yaşamışlardır. Basımevlerindeki makinelerin harflerinin yenilenmesi ve makinelerin düzenlenmesi gerekmektedir. Ancak tüm bunların belli bir maddi yükü bulunmaktaydı. Ve şu an için öngörülen sürede tüm hazırlıkların tamamlanması kolay bir iş değildir. Bu sebeple kitapçılar hükümet ile ortak bir noktada anlaşmak için hareket etmeye başlamışlardır. Ancak hükümetin bir kısım kitapları devlet matbaasında basmaya başlaması, kitapçılar için başka bir olumsuzluk olarak ortaya çıkmıştır. Kitapçılar Harf İnkılâbını büyük bir adım olarak görmüş ve desteklemişlerdir. Uzun vadede kendi yararlarına da olacağına inanmışlardır. Ancak yaşanan kritik süreçte devletten gereken ölçüde destek görememekten şikâyet ediyorlardı. Ayrıca hükümet tarafından çıkarılan “Tek Kitap Kanunu” ile birlikte tüm okullarda tek tip kitapların okutulmasına karar verilmiş ve kitapların basım işi de özel yayınevlerinden alınmıştır.²⁹⁵

---

²⁹³ Nurhan Kabakulak, “Yazı Değişikliği Karşısında Basımevlerinin Kamuoyu Oluşturma Çabalarının Günlük Basına Yansıması (1928-1933)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016, s.16.

²⁹⁴ Niyazi Çiçek, Nurhan Kabakulak, “Harf Devriminin İstanbul Kitapçılarına Ekonomik Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası* (2017), C:27, No:1, s.125.

²⁹⁵ Kabakulak, a.g.m., s.51.

1 Nisan 1929'da Hakimiyet- i Milliye'de çıkan bir habere göre Kitapçılar Cemiyeti Reisi Sudi ve üye Ahmet Halit Bey Ankara'ya görüşmeler için yollanmıştır.²⁹⁶ Maarif Vekili Vasıf Bey ile görüşmeler sonucunda ondan bu konuda destek verileceğine dair söz almayı da başarmışlardır. Bazı eserler için de kitapçılara telif hakkı vererek zararlarını önlemeye çalışacaklardır. Daha sonra hükümet maddi yardım yapamamışsa da bazı kitaplar konusunda anlaşma sağlanmış ve bankaların kitapçılara kredi vermesi için aracı da olunmuştur.²⁹⁷ Takip eden günlerde de İş Bankası ve Ziraat Bankası tarafından kitapçılara kredi açılmaya başlanmıştır.²⁹⁸ Birtakım ders kitaplarının basımı için hükümet tarafından bir toplantı tertip edilmiş ve yayınevleri davet edilmiştir.²⁹⁹ Fakat açılan krediler dahi kitapçıları istenilen noktaya taşıyamamıştır. Bir süre daha kitapçılar yaşadıkları krizi atlatmak için direnmiş, daha sonra 1931 yılında bazı kitapçılar birleşerek ortak olarak yollarına devam etmişlerdir.³⁰⁰ 1930'lu yıllarla birlikte kitapçıların refah düzeylerinin inkılâbın ilk yıllarına nazaran gittikçe arttığı görülmektedir. Bunun sebebi; halkın yeni harflere iyice alışması ve kitapçıların da yeni basılan kitaplar üzerinden düzenli gelir elde etmesidir.

Gazetelerin Harf İnkılâbına Yaklaşımı

Dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde gazetelerin en önemli kitle iletişim aracı olduğu görülmektedir. Gazeteler de kitapçılara benzer bir süreç geçirmişlerdir. Ancak kitapçılardan farklı olarak devletten daha somut yardımlar görebilmişlerdir İlk olarak Milliyet gazetesi yeni harflerle 2 haberi sayfasında yayınlamış ve ardından alfabeyi öğretmek üzere yayınlar yapmaya başlamıştır.³⁰¹ Ayrıca Zeki Bey tarafından bestelenmiş olan Alfabe Marşının da yayınlandığı görülmektedir.³⁰² Bazı gazetelerin sayfalarında halkı teşvik edebilmek amacıyla yeni harflerle yazılmış hikayeler de yayınlanmıştır. Birtakım gazetelerin yeni harflere geçiş için son gün olan 1 Aralık 1928'den önce yayınlarını yeni harflere göre yaptıkları da görülmektedir. Bunlardan en önemlisi

²⁹⁶ "İstanbul Kitapçıları Hükümete Bazı Ricalarda Bulundu", *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Nisan 1929, s.2.

²⁹⁷ Çiçek, Kabakulak, a.g.m., s.133.

²⁹⁸ "Zarar Gören Kitapçılara Kredi Açılıyor", *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1929, s.2.

²⁹⁹ "Mektep Kitaplarının Tabı Münakaşası", *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1929, s.5.

³⁰⁰ "Kitapçılar Limitet Şirketi Resmen Teşekkül etmiştir", *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Nisan 1931, s.5.

³⁰¹ Ayla Acar, "Türkiye'de Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Gazeteler" *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (Aralık 2017), C:1, No:41, s.8.

³⁰² "Riyaseticumhur Orkestra şefi zeki B. tarafından Reiscumhur Hz.nin Emir ve Arzûları üzerine tanzim olunan harfler marşı", *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Eylül 1928, s.1.

Hakimiyet-i Milliye'dir. Çünkü Hakimiyet-i Milliye hükümetin sözcüsü konumunda olması sebebiyle desteklenmiştir.³⁰³ Fakat diğer gazeteler için durum böyle değildir. Gazeteler büyük bir rekabet içerisindeydiler ve yeni harflere henüz alışmamışken yayınlarını değiştirmek istememişlerdir. Bu noktada her biri yeni harflerle ilk yayını bir başka gazetenin yapmasını beklemişlerdir. Gazetelere verilen sürenin dolduğu gün olan 1 Aralık'ta İdam gazetesinde İsmet İnönü'nün gazeteler için yeni harflerle yapılacak yayın dönemini kutlayan ve onları bu yeni dönemin bayraktarları olarak gören yazısı yayınlanmıştır.³⁰⁴ Böylece bu tarihten itibaren tüm gazeteler yeni harflerle yayın yapmaya mecbur olmuştur.

Gazeteler hükümetin attığı adımları hızlıca halka ulaştıracak köprü görevi de görmüşlerdir. Ve Harf İnkılabını destekleyici içerikler üremişlerdir. Bazı gazetelerde henüz sürecin başında değerlendirmeler dahi yayınlanmıştır. Örneğin İdam'da "Harf İnkılabı elde edilen neticeler" başlığıyla yeni harflere yoğun ilginin olduğu ve kısa sürede istenilen seviyeye gelineceği belirtilmiştir.³⁰⁵ Hükümet tarafından halka eğitim vermek amacıyla Millet Mektepleri açılmasına karar verildiğinde de tüm gelişmeleri sürekli olarak sayfalarına taşımışlardır.³⁰⁶ Bu noktada diyebiliriz ki genel olarak basın tarafından Harf İnkılabı destek bulmuştur. Ancak gazetelerin de çekinceleri ve istekleri olduğu da görülmektedir. Gazeteler yeni harfleri halkın henüz benimseyemeyeceği bu sebeple de tirajlarının düşeceğini düşünerek ihtiyatlı davranmaya da çalışmışlardır. Yeni harflerle yayın yapılmasının zorunlu olduğu 1 Aralık günü itibarıyla de gazetelerin satışlarında önemli bir düşüş olduğu görülmüştür. Bu durum üzerine gazeteler ve dergiler tarafından devletten belirli miktarlarda yardım payı istenmiştir.³⁰⁷ Hükümet ise ilk etapta istenen meblağın bir kısmını verebilmiştir.

Hükümetten istenen yardımın sadece bir kısmını alabilen gazeteler satışlardaki düşüşü engelleyebilmek için birtakım yollar izlemeye mecbur kalmışlardır. Bu noktada atılan ilk adım, gazete abonelikleri ve günlük ücretlerin düşürülmesidir.³⁰⁸ Bu şekilde belli miktarda gazete satmaya devam ederek alıcı miktarının azalmaması sağlanmaya

³⁰³ Şimşir, a.g.e., s.225.

³⁰⁴ İsmet İnönü, "Türk gazetecilerinin bayraktarlığı kutlu olsun!", *İdam*, 1 Aralık 1928, s.1.

³⁰⁵ Celal Nuri, "Harf İnkılabı Elde Edilen Neticeler", *İdam*, 18 Aralık 1928, s.2.

³⁰⁶ "Millet Mektepleri Açılıyor", *İdam*, 19 Aralık 1928, s.1.

³⁰⁷ Tablo için bkz. Şimşir, a.g.e., s.227.

³⁰⁸ Acar, a.g.m., s.10.

çalışılmıştır. Böylece uzun vadede halk yeni harfleri içselleştirdikten sonra okuyucu oranının düşmesi engellenmiş olacaktır. Ücretlerin düşürülmesinin dışında çeşitli anketler yapılmaya çalışılmış ve ödüller de verilmiştir. Gazetelerin durumunu yakından takip eden dönemin milletvekillerinden Hakkı Tarık Bey, basının kalkınmasını sağlayabilmek için meclise bir kanun teklifi vermiştir.³⁰⁹ Kanun teklifinin mecliste onaylanması üzerine de ödemelerin neye göre yapılacağı belirlenmiştir. Buna göre gazetelere yapılacak ödemeler sayfa yapısı ve basımda kullanılan makinelere göre sınıflandırılmıştır.³¹⁰ Ayrıca gazetelere 3 yıl süreyle ödemeler yapılmasına karar verilmiştir.³¹¹

Primlerin verilmeye başlanmasından sonraki yıl mecliste bazı vekiller tarafından gazetelerin zarar etmediği aksine yeni harfler ile okumanın daha kolay olması sebebiyle satışların artacağı öne sürülmüştür.³¹² Bu sebeple verilen ödeneğin kesilmesi istenmiştir. Fakat vekillerin çoğu primlerin verilmesine devam edilmesini istemiştir. Muhtemelen hükümet tarafından gazetelere, basımevlerine göre daha yapıcı davranılmasının sebebi; basının yeni harflerin halk arasında yaygınlaşmasında daha önemli bir rol oynayabileceğine inanılmasıdır. Gazetelerin hükümet eliyle desteklenmesiyle beraber daha rahat bir duruma eriştikleri de görülmektedir.

Sonuç

Türklerin uzun yıllar boyunca yayıldıkları bölgelere oranla birbirinden çok farklı diller kullandığı görülmektedir. Ancak yakın tarihimize en çok etki eden durum, İslamiyet'in kabulüyle birlikte Arap temelli bir alfabeyle de geçilmiş olmasıdır. Osmanlı Devleti de bu alfabeyle yıkılışına dek kullanmıştır. Fakat alfabenin Türkçe üzerindeki etkileri pek çok çevre tarafından önemli oranda tartışma konusu yapılmıştır. Bu noktada tartışmalara paralel olarak bazı uygulamaların denendiği de görülmektedir. Ancak hiçbir denemeden bir sonuç alınamamıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra da tartışmalar son bulmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti de belli bir süre Arap alfabesini kullanmaya devam etmiştir. Henüz Cumhuriyet ilan edilmemişken İzmir'de yapılan İktisat Kongresinde bazı delegeler Latin esaslı bir alfabeyle geçilmesini önermişlerdir. Fakat Başkan Kazım Karabekir Paşa'nın öneriyi okutmaması hala fikir birliğinin

³⁰⁹ T.B.M.M. Z.C., D.3, C.17, s.17.

³¹⁰ T.B.M.M. Z.C., D.3, C.17, s.19.

³¹¹ T.B.M.M. Z.C., D.3, C.17, s.71.

³¹² T.B.M.M. Z.C., D.4, C.3, s.109.

oluşmamış olduğuna örnektir. Fakat Mustafa Kemal Paşa dahil olmak üzere önde gelen bazı isimler artık bu alfabenin değiştirilmesi gerektiğine inanmışlardır. Ve bu sebeple yeni bir alfabe tasarlanmasına karar verilmiştir. Böylece Latin esaslı yeni Türk alfabesine geçilmiştir.

Yeni alfabenin yaygınlaştırılması için önemli adımlar atılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın halka ilk duyuruyu Sarayburnu'nda yapması itibariyle de tam bir seferberlik başlamıştır. Bu noktada Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat "Başöğretmen" sıfatıyla işleri yakından takip etmesi halk nezdinde çok olumlu geri dönüşler alınmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Millet Mektepleri önemli bir yer tutmaktadır. İnkılâba resmi ve özel kurumlar da destek vermişlerdir. Milletvekillerinin de kendi bölgelerinde birtakım faaliyetlerde bulunmaları olumlu olarak yansımıştır. Daha sonra Millet Mektepleri'nin oluşturulması ile yaygın eğitime geçilmiştir. Millet Mektepleri halka en uygun şartlarda eğitim vermiş ve kısa sürede birçok kişiye yeni harfleri öğretmiştir. Yeni harflerin uygulanmaya konmasıyla birlikte bazı kurumların sorunlar yaşadığı da görülmektedir. Gazete, kitapçı ve basımevlerinin süreci desteklemelerine rağmen ister istemez etkilenmeleri üzerine belirli adımlar da atılmaya çalışılmıştır. Kitapçıların eski harflerle basılmış kitapların ellerinde kalması ve mektep kitaplarını hazırlayacak sermayeyi bir anda bulamayışları ekonomilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Basımevleri de matbaalarını yenilemek mecburiyetinde kalmıştır.

Bu noktada devletin önceleri yapıcı adımlar atmaması üzerine Kitapçılar ve Basımevleri destek aramaya çalışarak seslerini duyurmak istemişlerdir. Daha sonra kendi aralarında seçtikleri temsilcilerini de Ankara'ya iletişim kurabilmek amacıyla göndermişlerdir. Hükümet kitapçılara maddi yardım yapamamışsa da kredi vermesi için bankalarla anlaşarak aracı olmuş ve bazı mektep kitaplarının da yayım hakkını kitapçılara, basımını da basımevlerine vermişlerdir. Takip eden yıllarda bazı kitapçılar birleşerek ortak olarak yola devam etmişlerdir. Yeni harflerin halk tarafından iyice benimsenmesi üzerine de kitapçılar için uygun ekonomik koşullar oluşmaya başlamıştır. Gazeteler için de benzer bir süreç işlemiştir. Ancak gazeteler kitapçılara nazaran daha somut bir yardım alabilmişlerdir. Gazetelerin arasındaki büyük rekabet bu dönemde daha ciddi bir boyut almıştır. Çünkü her biri bir diğerinden daha önce yeni harflerle yayın yapmasını beklemiştir. Böylece okuyucu kaybetmemek hedeflenmiştir. Bazı gazeteler ise

abonelik ve günlük ücretlerini düşürerek okuyucularını kendi bünyesinde tutmayı amaçlamıştır. Ayrıca belirli sütunlarda yeni harflerle yayınlar yapıp okuyucularına alfabeyi öğretmeye de çalışmışlardır.

Mecliste Hakkı Tarık Bey'in basının kalkınmasını sağlayabilmek için meclise bir kanun teklifi vermiştir. Kanun teklifinin onaylanması sonrasında ise gazetelere yapılacak ödemeler sayfa yapısı ve basımda kullanılan makinelere göre sınıflandırılmıştır. Ayrıca gazetelere 3 yıl süreyle ödemeler yapılmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte gazetelerin daha rahat bir konuma erişmeleri sağlanmıştır. Hükümetin gazetelere diğer kurumlara olduğundan daha yapıcı davranmasının sebebi ise halk ile daha yakın ilişkide olmalarından ötürüdür. Böylece İnkılâp sürecinde belirgin bir rol üstlenmeleri beklenmiştir.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C.13.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C.17.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C.19.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C.3.

Sürelî Yayınlar

“Harf İnkılâbı Karşısında Kusurlarımız”, *Akşam*, 2 Aralık 1938.

“İzmir İktisat Kongresinde Harfler Meselesi” *İçtihad*, 1 Temmuz 1923.

“İstanbul Kitapçıları Hükümete Bazı Ricalarda Bulundu”, *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Nisan 1929.

“Kitapçılar Limitet Şirketi Resmen Teşekkül etmiştir”, *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Nisan 1931.

“Mektep Kitaplarının Tabı Münakaşası”, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1929.

“Millet Mektepleri Açılıyor”, *İkdam*, 19 Aralık 1928.

“Millet Mektebi Teşkilatına Dair”, *Resmi Gazete*, 24 Kasım 1928.

“Riyaseticumhur Orkestra Şefi zeki B. tarafından Reisicumhur Hz.nin Emir ve Arzuları üzerine tanzim olunan harfler marşı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Eylül 1928.

“Yeni Harflerimizle Neşredilen Yeni Programımızı İsteyiniz”, *Akşam*, 1 Ocak 1929.

“Zarar Gören Kitapçılara Kredi Açılıyor”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1929.

Celal Nuri, “Harf İnkılâbı Elde Edilen Neticeler”, *İkdam*, 18 Aralık 1928.

İsmail Hakkı, “İnsafa Davet”, *Yeni Yazı*, 12 Cemâziye'l-âhir 1332.

İsmet Paşa, “Türk gazetecilerinin bayraktarlığı kutlu olsun!”, *İkdam*, 1 Aralık 1928.

Kazım Karabekir, “Latin Harfini Kabul Edemeyiz”, *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1923.

Namık Ekrem, “Arz-ı Teşekkür”, *Yeni Yazı*, 14 Cemâziye'l-evvel 1332.

Şefkati, “Yeni Yazıyı Kabul Edenler”, *Yeni Yazı*, Cemâziye'l-evvel 1332.

Yeni Yazı, 14 Cemâziye'l-evvel 1332.

Telif Eserler

ATAY, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Sena Matbaası, 1980.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Y.K.Y., İstanbul, 2017.

ŞİMŞİR, N. Bilal, *Türk Yazı Devrimi*, T.T.K., Ankara, 2008.

ÜLKÜTAŞIR, Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi*, T.D.K., Ankara, 2009.

Makaleler

ACAR, Ayla, “Türkiye’de Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Gazeteler” *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (Aralık 2017), C:1, No:41.

AĞÇAY, Yusuf, “Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr. İsmail Hakkı Bey ve İslah-ı Huruf Cemiyeti”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (Nisan 2007).

AVCI, Cemal, “Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri”, *Mediterranean Journal of Humanities: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* (2013).

ÇİÇEK, Niyazi, Kabakulak, Nurhan, “Harf Devriminin İstanbul Kitapçılara Ekonomik Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası* (2017), C:27, No:1.

DİLAÇAR, Agop, “Türk yazısının geçirdiği evreler”, *B.T.T.D.* (1985).

DOĞANER, Yasemin, “Elifba’dan Alfabeye: Yeni Türk Harfler”, *Modern Türklük Araştırmaları* (2005), C:2, No:4.

DÖNMEZ, Cengiz, “Atatürk ve Harf inkılâbı”, *Atatürk Araştırma Merkezi* (Mart 2011), C:27, No:79.

KAYIRAN, Mehmet, METİNTAŞ, Mustafa Yahya, “Latin Kökenli Yeni Türk Alfabesine Geçiş Süreci ve Millet Mektepleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Ağustos 2009), S.24.

KILIÇ, Fahri, “Yeni Türk Alfabesinin Yaygın Eğitim Yoluyla Öğretilmesi, A.Ü. Atatürk Yolu Dergisi (Temmuz 2017), S.61.

KURT, Hanifi, “Harf Değişikliği ve Basının Yeni Harflere Geçerken Takındığı Tutum”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (2013), No:19.

GÜMÜŞSOY, Emine “Tanzimat’tan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye- i İslamiye”, *ESOGÜ Sosyal Bilimler Dergisi* (2006), C: 8, No:2.

SARI, Muhammed, GEDİK, Muhammed, “Türkiye’de Harf Devrimi Öncesinde Basına Yansıyan Görüşler” *Turkish Studies* (2014), C.9, No:7.

ŞENTÜRK, Ayşegül, “Harf İnkılâbının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü”, *S.D.Ü Sosyal Bilimler Dergisi* (2012), No:26.

TONGUL, Neriman, “Türk Harf İnkılâbı”, *A.Ü. Atatürk Yolu Dergisi* (Kasım 2004), No: 33-34.

TUNCA, Elif Asude “Türk Harf Devriminin Halka Tanıtım Çalışmaları”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (Aralık 2006), C:2, No:2.

Tezler

ATAŞ, Ufuk, “Millet Mektepleri (1928-1935),” *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2003.

GÖKDÜL, Ali, “Harf Devrimi’nin Bürokrasiye Yansımaları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2010.

KABAKULAK, Nurhan, “Yazı Değişikliği Karşısında Basımevlerinin Kamuoyu Oluşturma Çabalarının Günlük Basına Yansıması (1928-1933), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016.

KANBOLAT, Erhan, “Harf Devrimi’nden Köy Enstitülerine Türkiye’de İlköğretim (1928-1940), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015.

KATIRCI, Abdullah, “Harf Devrimine Yönelik Çalışmalar, Devrimin Gerçekleşmesi ve Uygulanışı”, *Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2004.

KURT, Mihriban, “*Millet Mektepleri*”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000.

ÖZDOĞAN, Mehmet, “*Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936)*, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014.

YENİŞAN, Ayça, “Tarih Boyutu İçinde Alfabe Sorunu ve Türk Devrimi (1839 – 1929)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2005.